

E. Asson

Üldine ajalugu

ühes eesti ajalooga

Keskaeg

(Keskkooli II kl. kursus VI õppeaasta)

Noor-Eesti Kirjastus Tartus

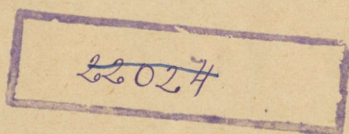
E. Asson

Üldine ajalugu

ühes eesti ajaloga

Keskaeg

(keskkooli II kl. kursus VI õppeaasta)

Noor-Eesti Kirjastus Tartus

Korrektor K. Martinson

2

A-9478

Trükitud „Noor-Eesti Trükikojas“
Tartus 1935. a.

Saateks.

Käesolev õpperaamat on määratud keskkooli II klassile. Ta on koostatud vastavalt ametliku kava nõudeile. Nagu „Vana-aeg“, nii toob ka „Keskaeg“ seletava ajaloolise teksti kõrval katkendeid algallikaist ja ajaloo-kirjandusest. Neid võib anda II klassi õpilastele iseseisvaks läbitöötamiseks. Olen mõned tööjuhised märkinud katkendite all.

Raamat on üsna rikkalikult illustreeritud, temas leidub kordamisküsimusi, ja ajalookaartegi, mis tehniliselt küll pole väga õnnestunud, kuid siiski abi pakuvad õpilastele, kellel puudub ajalooatlas.

Autor.

I. Rahvaste rändamisteajastu.

395. a. p. Kr. Rooma riigi lahkumine Ida- ja Lääne-Rooma riigiks.
476. a. „ „ Lääne-Rooma riigi lõpp.
375. a. ümber hunnid langevad gootide peale.
451. a. Katalaunia lahing.
481. a. Frangi riigi algus. *chudovichi*
527—565 a. Justinianus Suur Ida-Rooma riigis *Antant*

Üleminek vanaajast keskaega. Vanaaeg lõpeb Lääne-Rooma riigi langemisega, keskaeg algab uute germaani riikide tekkimisega Lääne-Rooma maa-alal. Ajaliselt langevad mõlemad sündmused V sajandisse. Ühtlasi moodustavad need sündmused ülemineku vanaajast keskaega. Kogu selle aja kestab suur rahvaste rändamine. Tõuke saanud hunnide pealetungist (325) liikusid germaani rahvad, otsides uusi asukohti ja asutades uusi riike.

Uue asukoha otsimisel.

Juba koidikul seisis voor valmis, vili ja majakraam pakitud. Tugevate vankrikerede üle kummusid nahkkatted, ikkes härjad mõirg-sid, naised ja lapsed ajasid loomi kokku vankrite taha ja suured koerad, truud sõidukaaslased, hauklesid voori ümber. Uus kodumaa polnud küll ei tea kui kaugel, siiski tundmatu ja polnud kindel, kas senised kodujumalad seal oma kaitset ei keela.

Pikkamisi liikusid vankrid märke. Ülevalt vaatasid rändurid veel kord tagasi isade küla poole. Mõni kibestunud suu saatis vandesõna vaenlaste poole, kes olid võimatuks teinud elu kodupinnal. Siis võttis mets kõik oma hõlma. Vaevaline oli sõit kivisel teel, kus sula tõmmanud sügavad vaod. Enam kui üks pidid mehed ronima hobuste seljast ja labidatega tasandama rada. Valjult kostsid ajajate kisa ja piitsa plaksutamine, poisid jooksid vankrite taga ja pidurdasid tagasilibisemist

kividega. Siiski liiguti suuri vaevu ja tihti tuli meestel kui ka naistel tugevaid õlgu vastu rattaid surudes seismajäänud sõidukit uuesti aidata liikvele. Kergematel kohtadel ratsutasid mehed ümber voori võitlusvalmis relvis, kaitsmas voori kiskjate ehk metsaröövlite vastu.

Kui rändurid peale päevast sõitu jõudsid metsaga kaetud orgu, rõõmustasid nad, eest leides kaasmaalasi. Juba eemalt tervitasid tulijate heledad hüüded ja laagrisolijad vastasid sõbralikult. Ka need, kes üksiteisega vähe olid tuttavad, tundsid endid siin vendadena ja sõpradena. Mehed astusid kokku ja keegi ümbrusega tuttavam märkis laagripaiga keppidega. Seal vabastati loomad rakmest, seati vankrid valliks kokku ja süüdati kividel ümberringi tuled. Kuni loomad sõid, kaitstud relvastatud karjastest ja koertest, valmistasid naised õhtuote. Mehed aga ehitasid peentest puudest kaitseaiad hobustele, jaotasid valvekorrad ja tõid vankritest ära kaasavõetud joogid. Siis istuti puhkama ja vesteldi rammusatest karjamaadest, mis siin loodeti leida, ja lõputust metsast lõuna pool mägesid. Kui õhtusõök oli lõppenud, koguti väärtuslikumad hobustest ja veistest vankrivalli sisse ja paigutati unised lapsed magama vankritesse katete alla. Nende kõrvale mahutasid end varsti ka naised, kuna mehed veel kokku jäid joogisarve ümber, kuni ka neil laud raskeks läksid ja õine jahedus kahandas istumise mõnu. Nahkadesse ja vaipadesse mähitult heitsid nad siis tule äärde või vankrite alla. Kõik jäi vaikseks. Ainult tuul puhus mägede poolt, valvurid sammusid vankrivalli ümber ja viskasid vahetevahel puid leegitsevaise tuledesse. Vahetpidamatult aga haukasid koerad, sest eemalt kostis kurjaendline ulgumine ja tulede võru taga hiilisid verejanuliste kiskjate varjud vaikselt kerkivas udus. Nii rändasid uue kodu otsijad kolm päeva läbi mägise metsa. Viimaks silmasid nad ülalt avarat orgu, mis oli piiratud pehmetest küngastest ja tihedast lehtmetsast. Orus lookles hõbedane oja aasade vahel ja kõrgustikkude nõlvadel levis rammusaid rohu- ning põllumaid.

(G. Freytag'i j.)

Jutustage, kuidas liikusid germaanlased oma rännakuil!

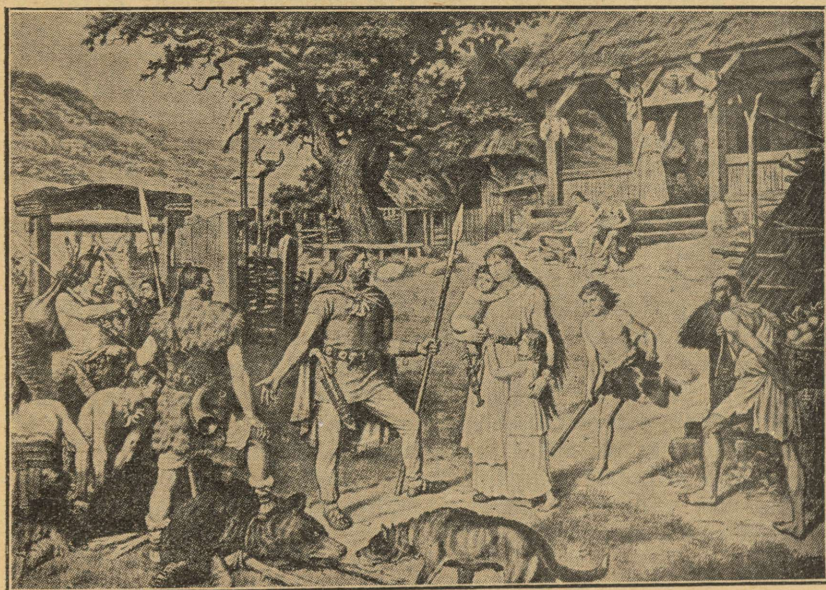
Germaanlaste kodu, tarbeasjad, tööjaotus. Maja, mis ühe katuse alla mahutas inimeste eluruumid kui ka laudad ühes õuega, oli germaanlase koduks. Ehitusmaterjali pakkusid külluses sügavad põlised metsad ümberringi, mis pärast kivi ehitamises jäi tagaplaanile. Kuna korstnaid ei tuntud, pidi suits endale väljapääsu otsima väikeste akende, uste ja muude avauste kaudu; maja sisemus oli suitsust must.

Germaanlaste maja oli enamasti ühekambriline, keskel asuva keedukoldega, kustkaudu sündis ka ruumi soojendamine. Peale laudade ja pinkide muid mööbleid ei tuntud. Kattteks tarvitati loomanahku ja sulgpatju. Valgust andis peerg, hiljem rasvküünal. Sööginõud valmistati puust ja savist. Varakult õpiti kasutama ka metallist nõusid.

Põlluharimisriistad olid germaanlastel väga lihtsad, nagu ader, äke, sirp. Viljapeksuks tarvitati kooti. Vankrid olid kahe puust rattaga. Ka saani tunti. Relvaks olid germaanlastel mõõgad, piigid, odad, ka nuiad ja kirved; kaitseks tarvitasid nad kilpi.

Lihtsad olid ka germaanlaste töötamisviisid.

Naiste osaks langes suur osa majapidamises toimuvaist töist. Naine kasvatas vilja, jahvatas seda ja küpsetas leiba; riiete kudumine oli tema kätes, samuti nende valmistamine. Ömmeldi alguses luunõeltega, siis pronks- ja raudnõeltega, mis

Germaanlaste kodu.

sageli väga ilusasti olid välja töötatud ja naistele isegi hauda kaasa anti. Ka pronks- ja raudkääre on leitud naiste haudadest. Suurt osa naiste igapäevases töös etendas veel mitmekesiste tarberistade punumine pajuokstest, juurtest ja pilliroost. Leitud savinõudel avastavad sõrmejäljed näitavad, et ka voolimine suurelt osalt oli naiste töö.

Küttimine ja loomakasvatus oli mehe tööala. Osa töödest, nagu loomakarjatamine, elamute ehitamine, sündis orjade tööjõuga, kelleks olid sõjavangid ja nende järelsugu. Käsitöödest oli germaanlastel arenenud puutöö; vankrisepp seisis aus; veel suuremas oli aga rauda ümbetöötav sepp. Käsitööd-oskavad

orjad olid paremas seisukorras ja lugupeetavamad kui teised orjad; sepatööd ei põlanud ka vaba mees.

Ühiskondlik korraldus. Rahva kooselu ülimalt juhiks olid rahvakoosolekud. Koosolekut osavõtt oli sunduslik igale vabale germaanlasele; suurte kauguste tõttu polnud nende pidamisaeg päevapealt täppis, sest rahva kohaletulek nõudis pikemat aega. Tavaliselt oli kogumisajaks täiskuu, või jälle kuu loomise nädal. Koosolekuid peeti lageda taeva all. Ettepanekud tehti pealike kaudu, kes rahvaga väiksematel koosolekutel (suguvõsade koosolekud) juba enne nõu pidasid. Rahvas avaldas oma poolehoidu ja eitamist relvade kokkulõõmisega või jälle nurinaga. Kes soovis kõnelda, võis seda teha. Harva juhtus suurimaid tülisid või mõtete lahkuminekuid, sest enamasti valitses arutusele tulevate suurte küsimuste suhtes juba ettesaavutatud kokkulepe. Arutusele tulid lepingud naabritega, sõjakäikude kavatsused, kohtunikkude valimised, ka väepealike, hertsogite ja kuningate valimine. Ka nende isikute kohta oli harilikult juba enne kokkulepe olemas. Koosolekutel toimetati veel orjade vabakskulutamist ja noormeeste täisealiseks tunnustamist.

Suurtel rahvakoosolekutel tulid arutusele peale muu ka eksimused pühade kommete vastu, jumalate teotamine, kodu- rahu rikkumine jne. Eksijaid karistati valjusti, sageli surmanuhtlusega. Ka lindpriiks kuulutamine oli rängemaid karistusi. Niimoodi karistatut võis igaüks maha lüüa, nagu tagaetav loom pidi ta peavarjuta elama metsas.

Vähemate eksituste arutlemine ja kohtumõistmine nende üle toimus väikestel, suguvõsa koosolekutel, kus tulid otsustamisele ka vähemad, kohaliku tähtsusega asjad. Neid koosolekuid peeti tarviduse järgi.

Germaanlaste usk.

Germaanlased ei sulgenud oma jumalaid templitesse ega andnud neile inimese kuju, vaid pühendasid neile metsad ning hiied. Ka polnud neil elukutselisi preestreid. Iga vaba mees oli oma maja preester, nagu kogukonna vanem liige oli seda oma kaaslaste hulgas. Vanematest naistest olid mõnedki kuulsad ja austatud ennustajatena või selgeltnäijatena. Liisk ja ohriveri kuulutasid neile prohvetlikke sõnu. Linnu lendu ja hääli osati seletada, tulevikukuulutajaks oli aga peamiselt hobune. Metsades ja hiites elasid valged, tööst alandamatud hobused. Pidulikel puhkudel rakendati nad püha vankri ette. Nii saatsid nad preestreid ning vanemaid nende käikudel ja hobuste ülalpeo, hirnumise järgi ennustati. Ükski muu märk polnud nii kindel ega nii pühaks peetud mitte ainult rahva, vaid ka preestrite ja pealike poolt. Preestrid olid vaid jumalate teenrid, loomad aga nende usaldusosalised. Jumalateenistuse juurde kuulusid peale ohverdamise ka laul ja tants.

Jumalate asupaik oli ülal kõrges taevasinas, jumalate aias. Kaks-teistkümmed jumalate lossi kerkis seal, üks toredam ja uhkem kui teine. Suurimas, milles elas jumalate isa, usuti olevat avar, sätendav saal, Walhalla. Sellel oli 540 väravat. Igast väravast võis ühekorraga läbi sammuda 800 meest. Walhalla katus oli ehitatud odaotstest ja kaetud kuldsete kilpidega. Seintel rippusid toredad relvad ja särasid kalliskivid ning kuld. Peasissekäigu kohal rippus Wodani, jumalate isa vapikilp. Tema valis oma elamukaaslasteks lahingutes langenuid kangelased. Kuldjuukselised neitsid, valkütürid, sätendavais soomusrõivais heljusid lahinguväljade kohal, laskusid surnud kangelastele, aratasid nad suudlustega ja saatsid nad jumalate hobustel Wodani lossi. Teel sinna tuli neil ületada sild — vikerkaar. Jumalate kaaslastena algas kangelastel uus elu, täis rõõmu. Iga päev söödi rikkalikult ja võideldi. Kes siin langes võitluses, selle kohta polnud võimu ei haavadel ega surmal. Ärkamistunnil usuti nad kõik ellu tõusvat ja tagasi pöörduvat Walhallasse.

Wodan oli kõrgeim jumalaist, kõiketaitev maailma vaim. Tema oli taevas, kes kaitsvalt süleles maad; ta oli päike, mis maailma soojendab ning valgustab; loov jõud, mis elu annab kõigile asjule; tema andis põllule viljakust; tema juhtis lahinguid ja saatis võidu; Wodani peamiseks mureks oli hool, et sõda ja tüli kunagi ei lakkaks, sest muidu poleks tal olnud rõõmu oma saatkonda näha kasvavat. Ta oli aga ühtlasi vaikne rändur, kes kaetud taevasse rüüga ja peas lai pilvkübar, käib siin-seal troostimas ja toetamas, või ka manitsemas ja karistamas. Tema oli ka metsik jahimees, kes kaheteistkümnel pühal õöl kütisalga eesotsas kihutas õhus. Siis ta istus tulisel ratsul, lai kübar peas ja mantel õlale visatud. Tema järel kihutasid õudselt ulgudes surnud roimarite vaimud jäägrite ja koerte näol. Kes kohtas seda salka, pidi maha viskuma, et mitte midagi kuulda ega näha. Sest häving ähvardas inimest, kes seda nägi või julges Wodani nime nimetada.

Wodani kõrval valitses taeva kuninganna Freya, looduse ja inimes-elu jumalatar. Tema õnnistas vilja, kaitses maja õnne ja pidas hoolt, et majaanikud teeksid oma tööd, et naised ei unustaks lina kedrata ja lõuendit kududa.

Wodani ja Freya pojad olid Donar ja Baldur. Donar, äikesejumal, sõitis sikkudest veetaval vankril üle pilvede, pildus tulist haamrit, viskas selle maha ja siis sähvatasid välgud õhus ja vankrimürin kuuldus inimeste kõrvu kõuena. Baldur oli sõbralikkuse ja leplikkuse jumal, ta kaitses rahu, andis seadusi ja mõistis õigust. Tema nimel oli hea kõla, kõik kiitsid teda. Ta oli nii kaunis, et helkiv valgus lehvis ta ümber; ja kui ta Loki õeluse läbi kaotas elu, valdas jumalaid troostimatu leinavalu.

(Tacituse ja Bøe j.)

1. Kus teenisid germaanlased oma jumalaid?
2. Kus asusid nende jumalad?
3. Nimetage nende tähtsamaid jumalaid!
4. Mille järgi ennustasid germaanlased?

Germaanlaste suguharud. Germaanlased ei püüdnud kunagi ühineda, et rajada ühist riiki. Nad ühinesid vaid hädaohtude korral ja pealetungis. Tavaliselt elasid suguharud igaüks omaette, lahutatud üksteisest metsade ja rabadega, sageli võideldes üksteisega. Hädaohtude korral ühinenud suguharude juhatajaiks olid hertsogid või kuningad.

Ajaloolisel ajal jagusid germaanlased oma elukohtade järgi lääne-, ida- ja põhjagermaanlasteks; esimesed elasid Reini mõlemal kaldal kuni Elbeni, teised Elbest Vislani, kolmandad Skandinaavias. Läänegermaanlastest olid tähtsamad frangid, anglid, saksid; idagermaanlastest goodid, burgundid, vandaalid; põhjagermaanlastest — normannid ja langobardid.

Idagermaanlaste riigid. Idagermaanlased asutasid esimesed germaani riigid. Vanima riigi rajasid goodid: a. 350. ümber ulatus see Balti merest Musta mereni ning Donist Doonauni. Ainult rahu ega korda polnud selles riigis. Veel enne hunnide ilmumist löid lääne pool asuvad goodid, läänegoodid, end lahku riigist, kuna hunnid võitsid a. 375 järelejäänud goodid, idagoodid.

Nüüd algas suur rahvaste rändamine. Läänegoodid liikusid pikemat aega, tülitades oma röövretkiga Ida-Rooma riiki ja germaanlasi. A. 410 käisid nad Itaalias ja laastasid hirmsasti Rooma. Selle järele siirdusid nad Lõuna-Galliani, kuhu rajasid Läänegootide riigi, mis varsti ulatus ka Püreeneede taha Hispaaniasse (415).

Umbes samal ajal, kui rändama hakkasid läänegoodid, lahkusid Oderi orust vandaalid, nad siirdusid Lõuna-Gallia kaudu Hispaaniasse veel enne gootisid; siit lahkusid nad läänegootide pealetungil ja asusid Põhja Aafrikasse, kuhu rajasid riigi (429). Varta orust alustasid rändamist burgundid, nad liikusid läbi Germaania ja jõudnud V sajandi alul Rhône'i orgu, rajasid sinna riigi. Need kolm (Läänegootide, Vandaali, Burgundi) olidki esimesed riigid, mis germaanlased asutasid Lääne-Rooma maalale. Kuid neil riikidel polnud pikka püsi, nad võideti varsti Ida-Rooma riigi poolt.

Hunni riik. Mis puutub hunnidesse, siis valitsesid nad rahvaid ja maid, mis varem olid allunud gootidele; nende oma peatuspaigaks oli Doonau madalik. Uues asukohas ja muutunud oludes arenesid hunnid kiirelt. V sajandi keskpaiku ei seisa nad enam madalamal teistest Euroopa tolleaja elanikest. Nende kuningakojust kirjutatakse:

„Avaras madalikus, Doonau ja Teissi vahel, tugeva vaiaia taga asusid puumajad, kaetud õlg- ja sammalkatustega, ümbritsedes kõrgustikku; sel kõrgustikul asus kuningaloss — madalate puuehitiste kogu — nikerdatud rõdudega, piiratud laudaiaga ja kaitstud kuninga ihukaitse-

väelastest, kelleks kutsutud noormehed allaheidetud suhharude tähtsamatest perekondadest. Kirju seltskond liikus kaningakojas: siin oli kuulda hunni, goodi, rooma, isegi kreeka keelt. Kui kuningas Attila vastu võttis võõraid, einestas ta nendega suures ruumis, istudes külaliste ees kõrgel auastmel, mida katsid peened kirjude pitsidega ilustatud linad; tema ees pikkade laudade ümber istusid kutsutud. Hõbe- ja kuldpeekritesse kallati neile veini, hõbetaldrikutes ulatati neile toitu, aga Attila ise jõi puupeekrist ja sõi puunõust oma lemmikrooga, kalatoitu, olles juues ja süües kaine ning mõõdukas. Aeg-ajalt tõstis ta peekri mõne tähtsama külalise auks. Lauljad ja veiderdajad esinesid, lõbustades lauasisustajaid.

Osavõtmatult vaatas kuningas üle kärarikka lõbutsejate kogu. Ta ei ühinenud nendega, käskijana viibis ta nende keskel ja sellisena võttis teda külalised, vaadates alandlikult tema poole. Võõrana, mongolina, tundus Attila kõrgekasvuliste ja valgejumeliste germaani vürstide keskel, sest tema oli kasvult madal, tal oli lai rind, suur pea, kitsad silmad, tõmp nina ja punakas näojume. Tema raudne tahe ja puuriv pilk sundisid kõiki temale alistuma, ta oli õiglane kohtumõistmisel, vastutulelik palujaile, armuline allaheidetuile. Aga oma vaenlastele oli ta jumalavits, ja ta uskuda enda kutsutud olevat maailma valitseja, sest kord leidnud karjane sõjajumala mõõga ja andnud selle temale.“

(Priscus, Ida-Rooma autor.)

Tõepoolest ei leppinud Attila endise võimuga. A. 451 asus tema Kesk- ja Lääne-Euroopa vallutamisele. Kuid Gallias, Katalaunia väljal, tuli talle vastu roomlaste ja germaanlaste ühendatud sõjavägi ning hunnid kaotasid lahingu.

„Vali, hirmus võitlus oli see, millest koledamat ei tunne muinas-aeg. Ojakene — kui uskuda vanemate inimeste kõnelusi —, mis tasaste kallaste vahel Katalaunia legendikul voolas, paisus haavatute ja tapetute verest; vere lisandusest muutus see karedavooluliseks jõeks. Haavatud aga jõid, et kustutada põlevat janu, verrega segatud vett. Läänegootide kuningas Theodorich, kes lahingus viibis oma sõdureid julgustamas, kisti maha hobuselt ja tallati surnuks. Mõlemal pool olevat langenud 165 000 meest. Peaaegu oleksid läänegoodid surmanud Attila, kuid ta pääses põgenema.“

(Jordanis, goodi autor.)

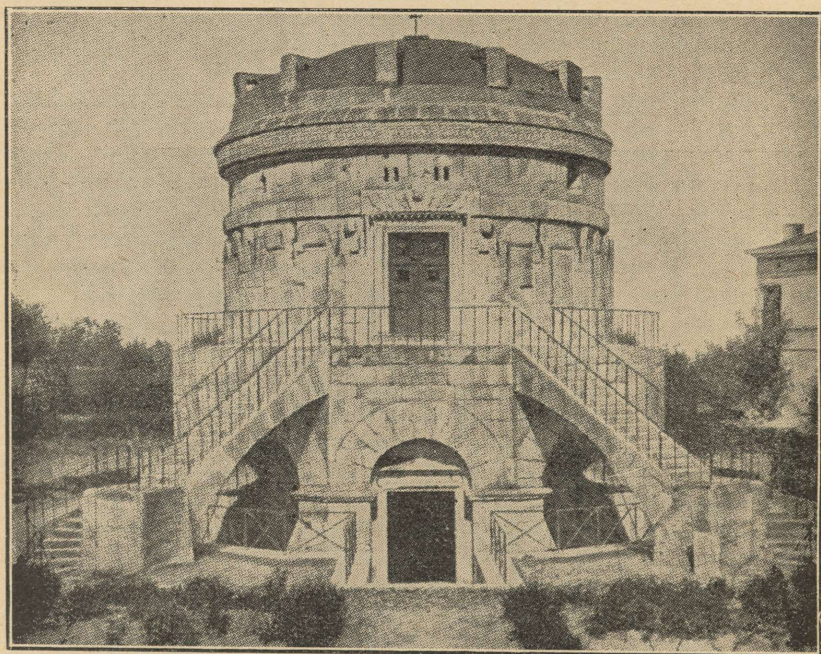
Attila surma järele (453) lagunes Hunni riik; hunnid sulasid ühte teiste rahvastega, nii kadus nende nimigi.

1. Kes olid hunnid?
2. Kelle üle valitsesid nad?
3. Millised kavatsused olid Attila'l?
4. Jutustage hunnide kultuurist!

Itaalia rahvaste rändamise ajal. Itaalia sai palju kannata da rahvaste rändamise ajal, sest pea kõik rahvad ruttasid Itaaliasse. Rooma linn ise elas üle palju rüüstamisi; vandaalide rüüstamisretkest Rooma on säilinud tänapäevani sõna „vanda-

lism“, mis tähendab metsikut hävitamist. Rooma linn, see antiikmaailma kultuurikeskkoht, kaotas oma endise sära. „Kuul-
sast Jupiteri templist on järele jäänud vaid varemed, amfiteatri
areenil kasvab rohi. Supelhooded seisavad mahajätetuna. Foo-
rumitel, kus Rooma hiilgepäevil kihas elu, valitseb tühjus . . .“
kirjutab kaasaeglane.

Parimaks valitsejaks oli Itaaliale sel ajastul küll idagootide
juht, Theodorich Suur. Tema tõusis Itaalia peremeheks
V s. lõpul (493). Ta parandas maa majanduslikke olusid, eden-

Theodorichi mausoleum.

das põllundust, hoolitses tööstuse ja kaubanduse eest. Theo-
dorich oli hariduse ja kunsti sõber; ta edendas ehituskunsti ja
toetas õpetlasi. Tema sõpradeks olid ajalookirjutajad Cassio-
dorus ja Jordanis.

Ka idagoote võitis Ida-Rooma. Idaroomlasi võitsid jälle
Itaalias langobardid (568); üksnes Rooma ja Ravenna linnad
ümbrusega jäid Konstantinoopoli keisri kätte. Nii vaheldusid
Itaalias alatasa peremehed, mille all maa lõpmata kannatas.
Paavst Gregorius (elas a. 600 ümber) lausub Itaaliast: „Tühjaks
on jäänud linnad, purustatud on lossid, põletatud kirikud, hävi-

tatud kloostrid; asulad on maha jäetud inimestest; kus varem asus tihedalt rahvast, seal liiguvad nüüd edasi-tagasi metsloomad“.

Tähtsamad läänegermaanlaste riigid. Attila sõjakäik a. 451 pani liikuma ka läänegermaanlased. Nendest rändasid anglid ja saksid üle mere Britanniasse. Rooma sõjaväed olid sealt juba ammu lahkunud, ainukesiks vastuhakkajaks germaanlastele olid keldi sugu britid. Aga britid taganesid germaanlaste eest ning anglid ja saksid rajasid Kagu-Britanniasse hulga väikesi riike. VI s. võtsid nad vastu Roomast ristiusu.

Tähtsaimaks läänegermaanlaste riigiks tuleb pidada Frangi riiki. Frangid asusid Reini kesk- ja alamjooksul ja jagusid mitmesse suguharru. V s. lõpul ühendas neid kuningas Chlodowech (481—511) ja pani seega aluse Frangi riigile. Chlodowechi lähemate järeltulijate ajal ulatus Frangi riik juba üle kogu Gallia. Frangi riigi maadest tekkisid hiljem Lääne-Euroopa tähtsamad osad: Saksamaa, Prantsusmaa ja Itaalia. Sellepärast peatume allpool Frangi riigi juures pikemalt.

Rooma ehk katoliku kiriku tõus. Sel ajastul, mil Lääne-Rooma riik hävis ja tema varemetele kerkisid nõrgad barbarite riigid, hakkas tõusma oma võimuse Rooma kirik.

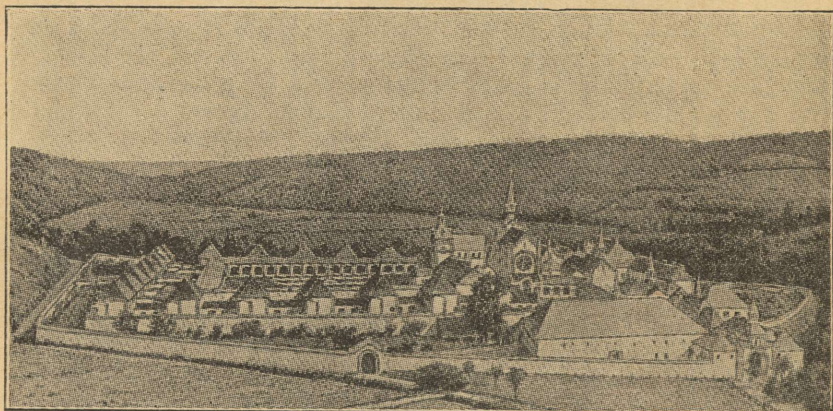
Vendluse ja armastuse vaim ei jäänud püsima ristikogudustesse. Rikkad ei loobunud oma varandustest ega pooldanud kõikide ühetaosust. Ka eraldusid ilmlikest koguduse liikmeist vaimulikud ehk preestrid, eesotsas koguduste juhtide, piiskoppidega. Piiskopid tõusid aegamööda tähtsateks võimumeesteks, eriti suurlinnades, kus nende juhatada olid arvukad kogudused. Aga kuskil ei omandanud piiskopid nii tähtsat seisukohta kui Roomas, püha Peetruse toolil.

Usklikkude arvamuse järgi oli Peetrus ise õpetanud Roomas ja seal surnud märtrisurma. Toetudes pühakirjale, jutustati Peetrusest, et ta olnud Kristuse määramise järgi esimene apostlite keskel; sellest kinni hakates pidasid Rooma piiskopid kui Peetruse järeltulijad endid esimesteks piiskoppide keskel. III s. oli Rooma riigi lääneosas ristiusulisi juba rohkesti ja Rooma piiskopid hakkasid etendama tähtsat osa. Rooma kirik nimetas end üldiseks „igal pool“ (*katholu*) maksvaks katoliku kirikuks. Kui a. 380 keiser Theodosiuse käsuga ristiusk tunnustati riigiusuks, algas katoliku kiriku võidukäik.

Rahvaste rändamise ajal hakati Rooma piiskoppe hüüdma paavstideks (*papa* = isa). Ühtlasi kinkisid usklikud paavstidele maid, nii tõusis ka nende majanduslik tähtsus. Barbarite sõjakäikude ajal Itaaliasse olid paavstid ainukesed Rooma

linna ja rahva kaitsjad. Paavst Leo Suur, Attila kaas-aeglane, esines täiesti võimukandjana; ta pidas läbirääkimisi Attilaga, saatis talle kinke ja nende mõjul loobuski hunni vürst Itaalia sõjakäigust. Väljaspool Itaaliat hakkas Rooma paavstide mõju kasvama ühenduses ristiusu levimisega. Paavstid ise saatsid misjonäre barbarite juurde. Üksteise järele võtsid uued riigid vastu ristiusu.

Kloostrid. Samal ajal, kui kasvas piiskoppide tähtsus ja need ühtlasi hakkasid elama uhket elu, kui üldse jõukad ristiusulised loobusid esialgsest lihtsusest, ei rahuldanud see eluviis tõsisemaid kristlasi. Nad sattusid teise äärmusse, loobusid hoopis

Klooster.

elumõnusustest, eraldusid üksildusse, kus veetsid aega palvetamises, sundides oma keha leppima lihtsaima eluviisiga ja kõige hädavajalikuma toiduga. Juba III s. leidis üksiklasi Egiptuses ja Süürias; tekkisid üksiklaste asundused, millest IV s. välja arenesid kloostrid. 340. a. olevat tekkinud esimene klooster. IV s. teisel poolel hakkasid kloostrid tekkima ka lääne pool, Itaalias, Põhja-Aafrikas j. m.

Kloostrites hakati aegamööda harrastama ka kehalist tööd ja levitama haridust. Nii nõudis Napolist põhja pool asuva Monte Cassino kloostri rajaja püha Benedictus (480—543) kloostrile antud põhikirjas, et mungad töötagu põllul, aias ja tehku käsitöid. Varsti tekkisid kloostrite juurde koolidki ja munkadelt nõuti oskust lugemises, kirjutamises, pühakirja tundmises. Mungad hakkasid ka vanu käsikirju ära kirjutama, suurendades niiviisi kirjakogude vara. Varajasel keskjal olid kloost-

rid ainukesiks hariduse levitajaiks. Ristiusu levitamises germaanlaste keskel on kloostritel samuti suured teened.

Ida-Rooma rahvaste rändamiste ajal. Teatavasti lahkus Theodosius Suure järel a. 395 Rooma riik kaheks: Lääne-Rooma ja Ida-Rooma riigiks, mis enam ei ühinenud. Kuna Lääne-Rooma riik V s. hukkus, kestis Ida-Rooma veel kogu aastatuhande. Kõigepealt kaitses teda hea asukoht.

Peaaegu kõik rahvad tõttasid suurte rändamiste ajal mööda Balkanist, et jõuda kas Itaaliasse või Galliase. Ka lai Doonau, mis voolas Ida-Rooma põhjapiiril, takistas vaenlasi üle mine-
mast. Soodsa geograafilise asendi kõrval Ida-Rooma omas häid valitsejaid. Silmapaistvaim nende hulgas oli keiser Ju-
stinianus Suur (527—565).

Justinianus Suure valitsusaeg on hiilgavamaid ajajärke Ida-Rooma ajaloos. Ta tõrjus tagasi vaenlaste kallaletungid, koloniseeris Balkanist põhjanaabrite slaavlastega, kes üle Doonau tungisid, andes neile asumiseks maad ja nõudis neilt sõja-
teenistust. Justinianus tahtis tagasi võita germaanlastelt Lääne-Rooma maa-alad ja jalule seada Rooma riigi tema endises suu-
ruses. Tema väepealikutel läski korda võita idagoodid Itaa-
lias (553) ja vandaalid Põhja-Aafrikas, kuid vallutada kõiki ger-
maanlastest haaratud maid nad ei suutnud.

Rooma riigi jaluleseadmise idee tema endises suuruses jäi teostamata.

Riigi majandusliku järje tõstmiseks elustas Justinianus töös-
tust ja kaubandust, mis oli kängu jäänud Lääne-Rooma lange-
mise ajastul.

Justinianus hoolitses ristiusu eest. Ta sulges Ateena aka-
deemia, kus õpetati kreeka filosoofiat, kartes, et see õppeasu-
tis inimesi võõrutab ristiusust. Tema ajal ehitati palju kiri-
kuid; Konstantinoopolisse üksi 25, millistest oli toredaim Sofia
kirik.

Väga tähtsaks tuleb pidada Justinianus Suure seaduse-
andlust. Õpetatud juristid kogusid ja korraldasid tema käsul
rooma seadusi ning avaldasid need „Corpus juris civilis’e“ nime
all; see seadustik pole meie ajani kaotanud oma tähtsust.

Justinianuse järeltulijaist ei saanud tema politika jätkajaid.
Justinianuse surma järele hakkas Ida-Rooma oma piirimaid
kaotama.

Bütsants. VIII saj. kuulusid Ida-Roomale vaid Balkani
lõunapoolne osa ühes Konstantinoopoli ümbrusega ning Väike-
Aasia läänepoolne osa Nikaia linnaga. Need maakonnad olid
kreeka hariduse ja kreeka keelega kohad. Peeti loomulikuks
pealinn jälle nimetada kreeka nimega Bütsants ja riiki

hüüda pealinna järgi Bütsantsi riigiks Riiklikku kuulust ei omandanud Bütsants enam, kuid sel riigil oli siiski täita oma ajalooline ülesanne. Ta võttis vastu kõik kallaletungid idast, takistades idamaa rahvaid: pärslasi, araablasi, türklasi vallutamast Euroopat. Ka majanduseliselt ja kultuuriliselt arenes Bütsants rohkem kui ükski teine riik tol ajal Euroopas. Bütsantsi õue toredusega ei suutnud võistelda ükski kuninga-koda Läänes.

Bütsantsi kojaelust.

(Tuhkapäeva rongkäik.)

Keisri käsul kaetakse tee lossist kirikuni pilliroost mattidega ja puistatakse neile lõhnavaid rohtusid. Müürid paremal ja vasakul ehi-

Sofia kirik, minaretid ja juurdeehitised hilisemast ajast.

takse brokaadiga. Rongi ees käib kümme tuhat rauka punases brokaadis, palja päi, pikkade õlgadele langevate juustega. Nende taga tuleb kümme tuhat noormeest, kõik jalgsi. Siis tuleb kümme tuhat poissi rohelistes brokaadis ja veel kümme tuhat teenrit helesinises brokaadis, kullaga kaunistatud kirved õlal. Nende järel käib kümme tuhat paazi triibulistes soomusrüüdes, käes kullaga kaunistatud odad ja kilbid. Siis sada tähtsamat patriitsi värvilistes brokaatmantlites, käes kuldsed suitsunõud, milles suitseb uhmripuu. Siis tuleb kaksteistkümmend suurugusemat patriitsi kullaga tikitud rüüdes, igähel käes kuldkepp; siis

sada paaži purpuriga palistatud ja helmestega kaunistatud rüüdes. Nad kannavad kuldset laegast, mille sees on keisri palverüü. Siis tuleb mees, kes inimesed paneb vaikima. Tema järel rauk, käes kuldne kann ja anum, mõlemad helmes- ja rubiinehtes. Siis tuleb keiser siidises, kalliskividega läbikootud ülikonnas, kroon peas, ühes jalas must, teises punane saabas. Tema taga minister. Keisril on käes kuldne karp, mille sisuks pole muud kui tolm. Ta käib jala. Iga paari sammu järele hüüab minister: „Mõtelgem surmast!“ Iga kord peatub keiser, avab karbi, vaatab tolmule, suudleb seda ja nutab. Nii läheb ta rongis kuni kirikuväravani. Seal ulatab mees temale kannu ja anuma, keiser peseb käsi ja ütleb ministrile: „Tõesti, olen puhas inimeste verest; ärgu päriugu jumal minult aru vere pärast, mille ma panen sinu kaelale.“ Ja ta rõivastab ministri oma kuube, võtab Pilatuse tindipotit, paneb selle ministri kaelale ja ütleb temale: „Mõista kohut õigluse nimel, nagu keiser sinule seda usaldanud teha!“

Siis käsib keiser muhamediusu vangid tuua kirikusse. Nähes keisrit ja kogu toredust ta ümber, hüüavad nad kolm korda: „Jumal pikendagu keisri elu paljude aastate võrra!“ Siis kaetakse nad auriietega.

Keisri järel aetakse kirikusse kolm hobust. Neil on kuldsed, helmeste ja kalliskividega ehitud sadulad seljas ja uhked brokaatkatted. Hobuste jaoks on kirikus välja riputatud valjad. Öeldakse, kui hobune valjad suhu võtab, saame võidu islami (muhamediusuliste) maade üle. Need hobused öeldakse põlvnevat Julianus Taganeja hobusest.

(Harun ben Jahja, araabia autor, kes a. 880—890 vangina viibis Konstantinoopolis.)

Kirjeldage selle katkendi järgi bütsantslaste jõukust ja nende käsitööoskust!

Küsimusi kordamiseks.

1. Millised sündmused moodustavad ülemineku vana-ajast keskaega?
2. Kes olid germaanlased ja kus nad asusid?
3. Jutustage nende kultuurist rahvaste rändamise ajal!
4. Millist osa mängisid hunnid rahvaste rändamise ajaloos?
5. Nimetage idagermaanlaste asutatud riike!
6. Millised rahvad võimutsesid Itaalias?
7. Nimetage tähtsamaid lääne- ja põhjagermaanlasi!
8. Miks hakkas Rooma kirik end nimetama katoliku kirikuks?
9. Keda hüüti paavstideks?
10. Mis tähtsus oli kloostritel varasel keskajal?
11. Miks ei langenud Ida-Rooma riik rahvaste rändamise ajal?
12. Mida püüdis Justinianus Suur?
13. Millist riiki nimetati Bütsantsiks?

II. Araablased.

571—632. a. Muhamed.

622. a. Muhamedi põgenemine ja muhameedlaste ajaarvamine.

732. a. Poitiers' lahing.

Vana Araabia. Samal ajal kui germaanlased alles seisisid oma kultuuri algastmeil, arenes kõrgeks Ees-Aasias araablaste kultuur.

Araablased. I rida — mehed, II rida — naised.

Araablased, semiitide perre kuuluv rahvas, pidasid endid Abrahami poja Ismaeli järeltulijaiks. Nende kodumaa, Araabia poolsaar, on looduse poolest mitmekesine. Ta edela-

nurk, nimetatud „õnnelikuks Araabiaks“, on hea maapinnaga. Seal valmivad igasugused aedviljad, kasvab kõrsvili, seal hari-takse vürtse ja lõhnaõlide jaoks lilli; seal oli juba VII s. araab-lastel hästi arenenud käsitöö ning Mekka ja Jatrib olid tähtsad kaubalinnad. Kuid Araabia keskoht oli kõrvetaoline legendik, kus araablased-beduiinid kasvasid karja, peamiselt kaameleid, sest need on kõrvetaolises stepis tulusaimad loomad: annavad piima, villa, võivad päevi joomata olla ja juhivad inimesi vee juurde.

Araablaste relvaks olid nui, piik, vibu, kirves ja mõök. Hiljem võeti tarvitusele oda ja hakati kaitseks tarvitama kilpi.

Araablaste vanim rõivastis oli tükk riiet, mis tõmmati ümber keha ja kattis keha kaenlast põlveni; mõnikord seoti see ümber põllena (1). Selle kehakatte üle kanti allakukkuvat riidet, mis kattis ühe õla, aga üle teise õla visati otsad, millest üks kukkus rinnale, teine seljale (3). Ka särk oli juba vanast ajast tarvitusel; see oli kas käistega või käisteta, kas külgedelt õmmeldud või lahtine, piha ümbert seotud värvilise vööga (5). Tänaval kandis araablane pikka jämedast villasest riidest mantlit, mis oli kas triibuline või ühevärviline kollane. Pähe seoti rätik, jalas kanti kas nahk- või puutaldadega sandaale.

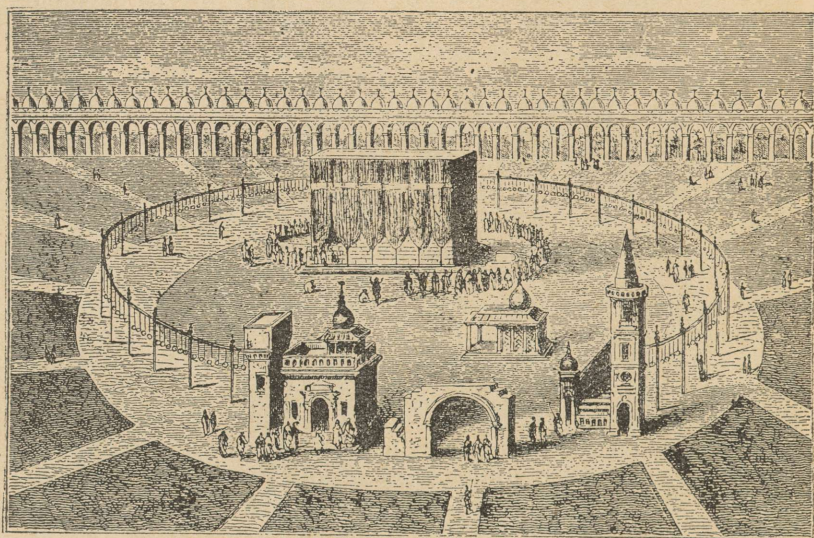
Araablannade särk oli pikem ja varustatud hästi pikkade käistega; töö juures keerati varukad üles. Üliriidena kandsid araablannad suurt rätikut, mis tarbekorral kattis ka pea. Aga tavaliselt oli peakate omaette ese, punane või must villane rätik. Juba vanal ajal oli araablannadel kombeks looritada nägu.

Vanad araablased olid paljujumalate kummardajad. Igal suguharul oli oma kaitsejumal, keda aga kõik nimetasid Allahiks; see peajumal nagu ühendas kogu arabia rahvast. Austati veel vaimusid, peeti pühaks kive, puid, jõgesid, kus usuti elutsevat haldjaid. Mekka linnas oli kogu rahvale püha Kaaba tempel, kus hoiti pühadusena musta kivi, mille andnud jumal Abrahamile. Seda kivi kummardamas käisid kõik araablased.

Igal kevadel peeti Mekka läheduses pidustusi, mis meelitasid kokku hulga palverändajaid, kirjanikke ja luuletajaid. Sel puhul maksis neli kuud rahu, et võimaldada pidulistele hädaohuta rändamist ja Kaaba templi külastamist. Mekka kaupmeestele töid need pidustused suurt kasu, sest võõraste puhul peeti linnas aastalaata. Pidu haripunktiks olid luulevõistlused. Luuleandi hinnati araablaste juures kõrgelt ja luuletajaid oli neil palju. Kaunimad luuletused kirjutati kuldtähtedega peenele riidele ja riputati mõneks ajaks Kaaba seinale.

Muhamed ja islam. Araablased olid juba kauemat aega kaubavahetuses juutide ja ristiusulistega; uute uskude mõjul

lõi kõikuma nende vana usk. Mitmed jätsid maha paljujumalate kummardamise ja hakkasid ainujumala teenijaiks. Uut usku rahvale kuulutama hakkas Muhamed, kes sündis a. 571 Mekkas. Tema isa, elukutselt kaupmees, suri enne poja sündi; ka ema suri vara. Algul hoolitses lapse eest vanaisa, peale selle surma onu, kes aga oli vaene. Muhamed pidi juba lapsena eluüldpidamist teenima. Ta käis karjas ja korjas marju, mis ta linna müügile kandis. 24-aastasena astus ta ühe rikka kaupmehe lese juurde teenistusse ja abiellus sellega.

Kaaba tempel.

Kaubareisidel tutvus Muhamed teiste uskudega ja hakkas ainujumala teenijaks. Ühtlasi tundis tema endas tarvet kuulutada rahvale uut õpetust.

Muhamed oli kurvameelne ja unistaja, ta harrastas jalutuskäike mägedes. Üksi viibides kuulis ta hääli, mida ta pidas jumala sooviks: ta uskus, et jumal teda on valinud kuulutama tõeõpetust maailmale.

Muhamed nimetas oma õpetust islamiks, mis tähendab jumala tahtmisele andumist, ja ta on kirja pandud araablaste pühase raamatusse, kooranissee. Muhameedlaste kõige pühamaks paigaks jäi ikka Kaaba tempel Mekkas oma musta kiviga, mida muhameedlased ka tänapäeval suudlevad aukartusega. Muhameedlaselt nõutakse, et ta elus vähemalt korra käiks Mekkas.

Järgnevad katkendid kooranist käsitlevad islami põhimõtteid.

Allahist: Allah! Ta on igavene, ei ole teist jumalat tema kõrval. Ta ei tuku ega maga. Kõik on tema oma nii taevas kui maa peal. Ta valitseb kõike ja talle pole raske taeva ja maa kroon, sest Allah on suur ja vägev, kõige nägija ja kõige kuulja. Allah on usklikkude kaitsja, ta juhib neid pimedusest valgusele. Kõik, mis asub taevas ja maa peal, kiidab Allahit; sest tema annab elu ja saadab surma; tema on kõige algus ja lõpp.

Vagadusest: Vagadus ei seisa selles, et teie oma palge pöörata läände või itta; vaid selles, et usute Allahisse ja viimsesse päeva, pühakirja, inglitesse ja prohvetitesse ja armastusest Allahi vastu jagate oma varanduse usklikkudele, vaeslastele, üldse kehvikutele, ja ei unusta rändajat ega kerjust ega vangilangenuid; kui täidate neid oma kohustusi, olete pealegi kannatlikud õnnetustes ja hädas, siis olete vagad.

Pühast sõjast: Teile on ette kirjutatud võitlus, kuigi sõda teile ei meeldi. Teie põlgate vahel asju, mis teile kasuks, ja lasete end meelitada asjust, mis teile kahjuks; ainult Allah teab kõik.

Vaadake, kes usuvad ja sõtta lähevad Allahi nimel, nende vastu on Allah armuline. Kes langevad või võidavad tapluses Allahi nimel, on kõrge tasu väärilised.

Predestinatsioonist: Iga inimese saatus on ette määratud ja ülestõusmise päeval võtame raamatu ja seda lahti lüües ütleme inimesele: „Loe raamatust, sa pead ise endale üle kohut mõistma.“

Midagi ei sünni maa peal ega teiega, kui sellest pole kirjutatud raamatus. Ja Allah ütleb: Ärge kurvastuge, kui millestki ilma jääte, ärge ka hõisake, kui õnn teile osaks saab, sest Allah ei armasta upsakaid hooplejaid.

Taevast: Seal on jõed hõbeselge veega, voolavad piima- ja veinijõed alati värske joogiga. Seal leidub jõgi, täis magusat mett. Usklikud toituvad seal parima aedviljaga ja maitsevad jumala armu. Neid ehitakse kuldkaevõrudega ning rõivastatakse siidi ja brokaati; nad puhkavad uhkeil diivanail. Nad ei saa tunda põletavat päikest ega läbilõikavat külma. Neid joodetakse hõbekarikaist puhtaima ja maitsvaima joogiga.

1. Kes on Allah? 2. Mis on kooran? 3. Mida nõuab usklikult kooran? 4. Mida kirjutab kooran ususõjast? 5. Miks usub muhameedlane saatust? 6. Kuidas kujutleb muhameedlane taevast?

Muhamedi kogudus ja Araabia riik. Muhamed kuulutas oma õpetust enne lähemaile sugulasile, siis võõrastele. Aga Mekkas ei tahetud kuulata tema jutlusi. Tagakiusamisi kartes põgenes prohvet Jatribi, mida siis hakati hüüdma **Mediinaks** (s. o. prohvetilinnaks). See oli aastal **622**; sellest aastast peale arvavad muhameedlased aega, nagu meie Kristuse sünnist.

Kõik usklikud moodustasid ühe koguduse, milles ei olnud seisuslikke vahesid, kus rikkad oma vara jagasid vaestega. Usklikkude ülesandeks oli levitada muhamedi usku, sest islam pidi saama üldiseks usuks.

Muhamed, kes oli usklikkude koguduse prohvet, ilmlik valitseja, pani ka aluse Araabia riigile; usu levitamiseks käsikäes teostus araablaste ühendamine. Usklikud võitsid kõige pealt Mekka ja ühendasid siin kõik araablased ühe usu ning ühe valitsuse alla üheks rahvaks ning üheks riigiks. A. 632 suri Muhamed Mediinas ja ta järeltulijaks ehk kaliifideks olid algul ta sugulased. Muhamed oli elanud lihtsalt, lihtsalt elasid ka tema esimesed järeltulijad; nagu prohvet, nii suurendasid ka nemad muhameedlaste arvu, võites juurde uusi rahvaid ja maid. Bütsantsi riigilt võideti Palestiina, Süüria ja Egiptus: pärslastelt Pärsia.

Araablased nõudsid võidetuult makse. Muhameedlased olid vabad maksudest, ka muulased, kes vastu võtsid islami; nad maksid ainult usuasja toetamiseks kümnist. Muhameedlased moodustasid sõjaväe, mille ülesandeks oli jätkata ususõda. Muhameedlased-sõjamehed elasid allaheidetute kulul.

Ehitanud endile sõjalaevastiku, püüdsid araablased võimule Vahemeres. Neil oli isegi kavatsus võita Lääne-Euroopa. Selle eesmärgiga läks a. 711 väepealik Tarik üle Gibraltari (Gebel al Tarik — Tariki kalju) ning võitis läänegoodid Hispaanias. Pürenee poolsaarelt läksid araablased üle mäeselja frankide maale, kuid seal võideti neid Poitiers' (1. puatjee) lahingus a. 732. Nad taganesid Hispaaniasse ega katsunudki enam edasi tungida. Araablased püüdsid mitu korda võita Bütsantsi, kuid see ei õnnestunud. Siiski oli Araabia riik VIII s. esimesel poolel väga suur: ta ulatus Atlandi ookeanist Indiani. Hiljem ei laienenud enam Araabia riigi piirid, aga IX ja X sajandisse kuulub riigi majanduslik ja kultuuriline õitseng.

Araabia tööstus ja kaubandus, põllundus ja aiandus. Araabia hiilgepäevil oli riigipealinnaks Bagdad. Plaanilt ja laadilt tuletas Bagdad meelde vana-aja suuri idamaa linnu, nagu Babüloni. Tigrise jõe kallastele ehitatud sõõrikujulist linna piirasid sügava veega täidetud kraav ja paks müür. Keset linna oli kaitsva müüriga piiratud ametlik osa. Siin asus kaliifi loss eraldi hoonete ja õuedega ta rohkearvulise perekonna, teenijaskonna ja orjade tarvis. Hooneid piirasid avarad pargid ja väljad, kaliifi jahialad.

Kaliifi õukonnas ja rikkamate rahvakihtide hulgas valitses meeletu toreduseharrastus. Vana araablaste ja esimeste kaliifide lihtsus oli täiesti ununud. Kanti kullaga läbikootud, kunstiliselt

väljatootatud, kaliifi nime või mõne tarksõnaga ilustatud rõivaid, kaliifi vastuvõttudel külvati külaliste hulka vihmana peent kuld- ja hõberaha. Losside seintel rippusid kallid kangad, millel tikandustega olid kujutatud linnade kaardid. Saalid lossides täitusid kalliste haruldustega, nagu kuldelevant rubiinist silmadega või kuldpuud. Peaaegu pool riigi sissetulekutest kuulus kaliifi helduste jagamisele, hiigellosside ehitamisele ja igasuguste harulduste kokkuostmisele. Kuid pillava külluse kõrval leidis Bagdadis palju vaesust ning viletsust ja elukallidus oli otse masendav.

Rikaste rahvakihtide ja õukonna toreduseharrastus, samuti ka elav kaubavahetus teiste maadega viisid Araabias tööstuse, eriti käsitöö õitsele. Käsitöö- ja kunstioskused omandasid araablased kreeklastelt ja pärslastelt. Nad valmistasid metallist tarbeksju, terasest relvi, peeni kangaid puuvillast ja siidist, kalleid vaipu jne.

Euroopa ja idamaade vahelised suhted olid elavad. Tänapäev ostab tavaliselt Euroopa teistelt maadelt tooraineid ja müütab neile oma valmistooteid. Tol ajal aga läks Euroopasse idamaalt kõik, mis seal osati valmistada eriti peent, haruldast ja kummalist. Euroopast said idamaa kaupmehed vastu toormaterjali, eriti aga varustas Euroopa Bagdadi turgu orjadega. Kauplemine nendega oli tulutoov ettevõtte, osteti lapsi kui ka täisealisi. Neid toodi Bagdadi kas ostetult või ka lihtsalt röövitult.

Elav kaubavahetus toimus araablastel ka Ida- ja Loode-Euroopaga, Skandinaavia ja Balti mere rannikuga. Sealt saadi nahku, karusnahku ja villa. Kaubatee käis mööda Volga jõge ülespoole, kuhu vastu tulid normannid.

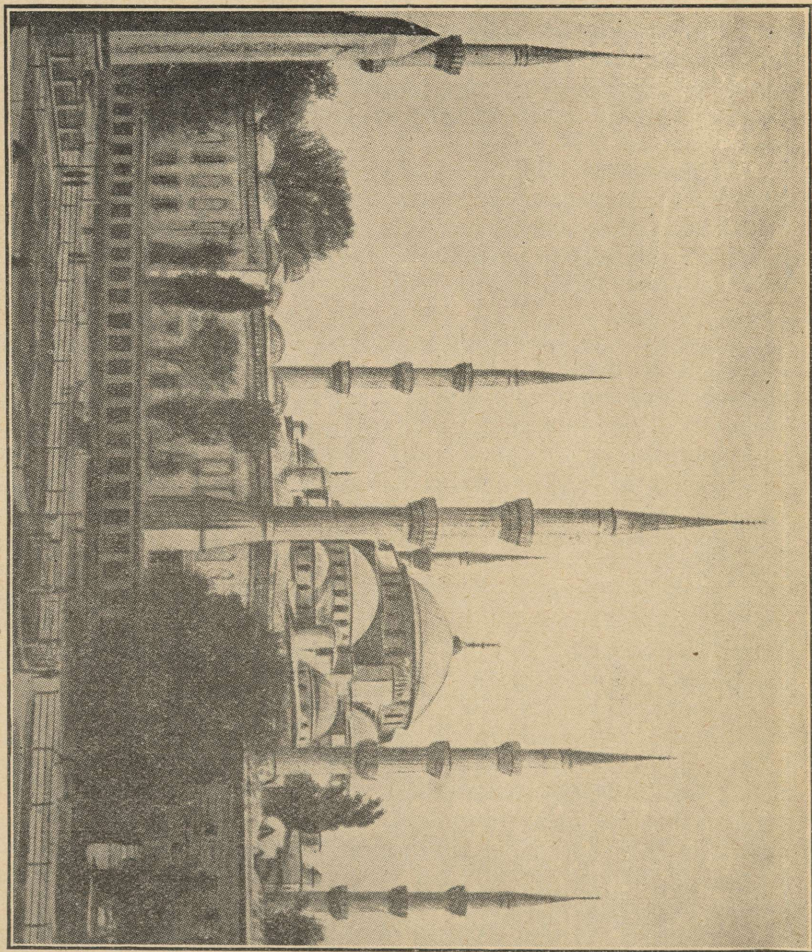
Samuti kui veeteid mööda, valitses elav liiklemine ka maanteedel karavanides. Pikkade ja hädaohtlikkude sõitude juures oli aga võimatu kõiki äritehinguid teha puhta raha eest. Sellepärast mõtlesid araablased välja vekslid, paberile kirjutatud maksukohustise, mis kaupmehi vabastas alatisest raha kaasavedamise tarvidusest ja hõlbustas kaubanduslikku läbikäimist. Niisugune äriajamise viis sai võimalikuks araablaste laialdaste äriliste sidemete ja püsiva ühenduse tõttu.

Kõrgele järjele oskasid araablased viia ka maaharimise. Ees-Aasia ja Aafrika viljakandvatel väljadel ehtasid nad uuesti babüloonlaste ja egiptlaste niisutussüsteemi ja vett-toovad kanalid. Nad kasvasid puuvilla, mooruspuud, indigot, neid kasutasid tööstuses. Ka Euroopas said need kasulikud taimed tuttavaks araablaste kaudu, nagu toitev riis, viigipuu, sidrunipuu jt.

Araablaste haridus. Araabia riik oli kõigist tolle aja riikidest ees hariduses; Lääne-Euroopasse tekkinud germaan-

laste riigid seisis siis madalal edenemisastmel, ainult Bütsantsi riik oli veel haritum riik. Araablaster oli juba enne sõdu oma kirjandus, mis hiljem veel edenes. Araablaster elav, unistav idamaa meelekujutus avaldus luuletusis, mõistatusis ja mui-

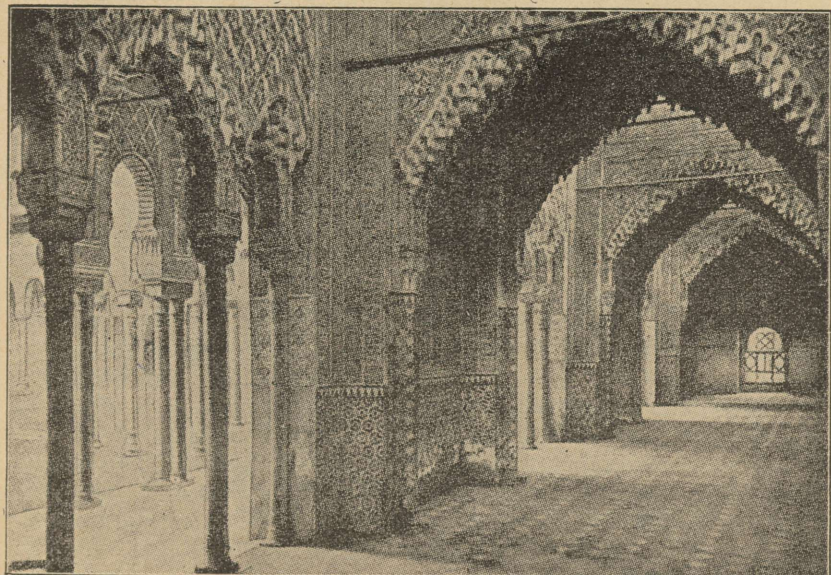
Mošec.

nasjutes. Nii tekkis kaliif Harūn-ar-Rašidi aegu maailmakuulus muinasjuttude kogu „Tuhat üks ööd“.

Teaduste uurimises ei ole loonud araablased palju algupärast; nende tähtsus oli rohkem selles, et nad hellenilist haridust alal hoidsid ja seda täiendasid. Nad tõlkisid kreeka ja india keelest filosoofilisi, astronoomilisi ja matemaatilisi töid. Ras-

kemate teoste tõlgetele lisati seletused ja täiendused. Bagdadi ehitati tähetornid taevakehade uurimiseks, võeti tarvitusele uued aparaadid. Matemaatikas põhjendasid araablased end palju vanade hindude arvuteadusele; nad laenasid neilt algebra ja numbrid, mis meil on saanud tuttavaks „araabia numbritena“. Ajalookirjandus algas Muhamedi eluloo uurimisega ja arenes hiljem araablaste ajaloo uurimiseks. Rohkesti edenes geograafia, sest araablased olid sündinud rändajad, pealegi viisid sõjad neid kaugele; nende silmle avanes võõras loodus, võõras rahvas

Alhambra loss seestpoolt.

tundmatute eluviisidega. Kirjanik Masudi, kes on järele jätnud hulga tähtsaid reisikirjeldusi, on käinud läbi India, Hiina, Kaspia mere ümbruse, Egiptuse, Madagaskari. „Kes teele läheb teaduse pärast, selle aitab Allah taevasse,“ ütlesid araablased.

Araablaste uurimisviisid ei seisnud muidugi veel meie aja kõrgusel. Nende teadusest leiame palju ebausku ja nõiatempe. Nii oli neil neli püha arv. Maailm tekkinud neljast aineksest: veest, õhust, tulest, maast. Iga mõtte ehk otsus, mis tahtis olla tõde, pidi end tingimata andma lahutada nelja ossa. Nõiasõnade abil taheti mitmesuguste metallide kokkusulatamise läbi saada kulda ja leiutada „tarkade kivi“, millega loodeti korda saata igasuguseid imeasju, näiteks vana muuta nooreks. Seda ebatea-

dust kutsuti alkeemiaks. Ka astroloogia, taevakehade käigust tulevaste sündmuste ja inimeste saatuse ettekuulutamine, mis vanas Babüloonias oli saanud alguse, oli araablattel suures lugupidamises.

Araabia teadusrehed ja haridussõbrad andsid teadushimulistele õpetust. Palve vaheajal võis näha ühes kui teises mošees oma jüngrite keskel teadusmeest, kes väikese laua ees pörandal vaibal istudes oma kuulajatele ette luges mõnest raamatust ning andis seletusi. Kui aeg-ajalt õpihimuliste arv suurenes, siis tekkisid koolid, kus teadusmehed-õpetajad andsid õpetust ja selle eest võtsid tasu. Iga kooli juures oli peale õpetajate ja õpilaste korteri veel palvemaja ja raamatukogu. Isegi ülikoole tekkis araablattel. X ja XI sajandil oli kuulus Cordoba ülikool; seal õppis isegi ristiusulisi. Ülikooli juures asus tolle aja kuulsaim biblioteek.

Araablased olid tublid ehitusmeistrid. Nende tähtsamad ehitised, mošeed, olid neljanurgelised, sammaskäikudega ja kuppelkatustega templid, palvemaja ja eriruumiga koorani jaoks, sirge torni ehk minaretiga, kust „imam“ (vanem) iga päev usklikke kutsus viis korda palvele. Suurte mošeede sisseseade oli hiilgav: mitmesuguste algupäraste joonistega, nõnda-nimetatud arabeskidega kaunistatud sambad, seinad, laed, pörandad avaldasid suurepärast mõju. Araablaste tähtsamad ehitised, mis veel tänapäev annavad tunnistust araabia ehituskunsti üllatavast kaunidusest, on Córdoba mošee ja Granada lähedal Alhambra loss oma kuulsa mürdi- ja lõviõuega, oma suurepärase sammaskäikudega ja poolpimedate eluruumide ning saalidega, mille toredaid arabeske, mis tehniliselt välja töötatud viimse peenuseni, rändaja küllalt ei jõua imestleda.

XI s. langes araablaste kultuur, sest araablased langesid türklaste ülemvalitsuse alla.

Küsimusi kordamiseks

1. Kuidas elasid vanad araablased?
2. Mida õpetas Muhamed?
3. Kuidas tekkis Araabia riik?
4. Kui suur oli see riik?
5. Jutustage araablaste kultuurist!
6. Mis tähtsus on araablaste ajaloos aastal 622?

III. Slaavlased.

862. a. Vene riigi algus.

1240—1480. a. Tatari ike.

Slaavlased. Umbes ühel ajal araablastega astusid ajaloo näitelavale slaavlased. Slaavlaste algkoduks peetakse Karpaatide piirkonda. Kui seal elamine kitsaks läks, hakkasid nad laiali valguma. Idaslaavlased ehk venelased tulid Dnepri orgu, lõunaslaavlased, kellest tähtsamad olid serblased, asusid Bütsantsi loal Põhja-Balkanile, kuna lääneslaavlased elama jäid läänepoole, Elbe ja Visla vahele. Idaslaavlased on asutanud Vene riigi, lõunaslaavlaste tähtsaim riik oli Serbia riik; lääneslaavlastest on ainult tšehhid ja poolakad hoidnud rahvuse meie ajani. Juba oma algkodus olid slaavlased põlluharijad.

Venelased. Idaslaavlased ehk venelased (Wenden) asustasid VII s. Dnepri jõeorgu, sealt edasi liikudes Väina ja Volga ülemjooksule ning Ilmjärve ümbrusse.

Maa, kuhu tulid venelased, oli soodus viljakasvatamiseks; sellepärast hakkasid nad oma uues kodus ka põldu harima, harastades selle kõrval kalastamist, küttimist, mesilastepidamist ja kaubitsemist naabritega. Nad oli kaubavahetuses varjaagidega, nii nimetasid nad Skandinaavia normanne, araablastega ja Bütsantsiga; nad müüsid vilja, vaha, mett, kalu, nahku ja ostsid riidekaupu, metallriistu, ehtesju, lõunamaa puuvilja ja viinu. Nende tähtsaim kaubatee oli see, mis viis Balti merest Väina ja Dnepri kaudu Musta merre, ka tarvitati palju Neva-Volhovi-Dnepri teed; nende teede ligikonda tekkisidki kaubalinnad, nagu Smolensk, Polotsk, Kiiev, Novgorod, Pihkva. Linnu olnud slaavlastel nii palju, et normannid juba VIII s. nende maad nimetaid „gardarike'ks“, s. o. linnade maaks.

Slaavlastest jutustab üks araabia autor:

Nende maal külvatakse peamiselt hirssi. Lõikuse ajal tõstetakse terad peekris taeva poole ja palutakse: „Jumal, sina, kes sa meid siamaani varustasid toiduga, varusta meid külluses ka edaspidi!“

Neil on mitmesuguseid mänguriistu, vilespille, kandleid ja teisi. Vilespillid on kaks kütinart pikad, kandled aga kaheksakeelsed. Meelisegavat jooki valmistavad nad meest. Surnute põletamise puhul peetakse kärarikkaid matusapidusid, millega väljendatakse rõõmu jumalalt

surnule osaks saanud armu eest. Relvadeks on kilbid, odad ja nuiad, muud relva ei tunta.

Slaavlasti valitseb vürst. Temale alistuvad kõik ja tema käsud täidetakse. Vürsti elukoht on slaavi maa keskel.

Orje käideldakse hästi... Linnu on palju ja elatakse avaralt. Külalisi võetakse vastu austusega, ollakse vastutulelikud võõramaalastele, kes otsivad varju nende juurest. Sama sõbralikult koheldakse kõiki teisi, kes sageli slaavi rahvast külastavad, ega lasta kellelgi neile teha ülekohtu. Kui juhtub, et keegi teeb võõramaalasele liiga, siis kaitstakse võõrast ja aidatakse teda igapidi.

Slaavlastel on mehed ja vahvad. Rünnales teist rahvast, ei jäta nad, kuni vaenlane on hävitatud. Võidetud vägistatakse ja tuuakse orjadeks. Nad on kõrgekasvulised, kena välimusega ja julged sõjas. Vahvust ei avalda nad aga hobustel, vaid kõik sõjakäigud ja rünnakud võetakse ette laevadel.

Juhtub suurema keegi tähtsamaist, siis kaevatakse temale suure maja taoline haud, kuhu ta sisse viiakse, lisades juurde kõik ta riided, kuld-käevõrud ja kõik, mis ta kandis. Hauda tuuakse ka hulk toitu, jooke nõudes ja raha.“

(Ibu-Dast, araabia autor.)

Kaubateedel puudus neil riiklik kaitse, sellepärast pidid kaupmehed ise ühinema ja pidama ühiselt kaitseväge oma kaubavooride kaitseks nii vee- kui maanteil. Need asjaolud aitasid kaasa tõusta varjaagidel juhtivale kohale venelaste maal.

Kaubeldes slaavlastega asusid varjaagid elama slaavi linnadesse. Juba IX s. ei kaubelnud nad ainult venelaste endiga, vaid Venemaa kaudu ka Bütsantsi ja araablasterga. Ühtlasi astusid nad rohkel arvul teenistusse vene kaupmeeste kaitsevægedesse.

Vene riigi algus. Olgugi et idaslaavlastel uude asupaika tulid suguharudena, kaotasid siiski sugulussidemed varsti oma ühendava jõu. Juhtivale seisukohale tõusid maakondades linnad. Kuid üldiselt maksis slaavi maades korralagedus. See asjaolu õhutas varjaage, keda IX s. keskpaiku slaavi linnades juba palju elas kaupmeestena ja sõjameestena, valitsejat mängima slaavlaste maal. IX s. teisel poolel tekkiski rida varjaagide vürstiriike, nagu Ruuriku rajatud Novgorodi (862), Askold ja Dyri Kiievi riik.

Ruuriku järeltulijat, vürst Olegi, peetakse tegelikult Vene riigi rajajaks, sest tema oli see, kes Novgorodist Kiievi asudes vallutas kõik slaavi linnad ning koondas peaaegu kõik idaslaavi rahvad oma ülemvõimu alla. Dnepri jõe orus tekkinud riiki hakati hüüdma **Russiks**, vist sellepärast, et venelased kutsusid varjaage ka russideks, arvatavasti soomlaste järgi,

kellele normannid olid „ruotsalaised“. Russi ehk Vene riigi pealinnaks sai K i i e v.

Poolovtsite sõjakäik.

Venelased olid oma riigi tekkimise ajajärgul veel paganausulised. Ristiusuga puutusid venelased kokku Bütsantsis oma kaubareisidel; mitmed kaupmehed olidki lasknud end seal ris-

tida. Seal laskis end ristida Olegi järeltulijaist vürst Vladimir ja viis selle järel läbi Kiievis rahvaristimise (a. 988). Ristiusu vastuvõtul oli vene rahva suhtes suur tähtsus. Ristiusu mõjul pehmenesid pagana-aja kombed. Uus kirik õpetas ka austama valitsejaid ja alistuma neile. Uues kirikus alistasid kirikuametnikud ise üksteisele. Kiriku peaks oli metropoliit.

Ristiusu vastuvõtul oli veel vene rahva hariduselus oma tähtsus. Kirikusse oli tarvis preestreid, sellepärast hakati avama koole. Läks tarvis raamatuid. Venelasid võtsid omaks slaavi tähestiku, mille kokku oli seadnud Kyrillos ja Methodios. Tõlgiti piibel ja teisi pühi raamatuid. Nestor hakkas kirjutama ajaraamatuid. Nii sai alguse kirjandus.

Bütsantslastest õppisid venelased ka ehituskunsti; nad hakkasid ehitama kirikuid ja kloostreid bütsantsi stiilis ning neid kaunistama jumalakujude ja mosaiikpiltidega.

Kiievi langus ja uued riigid. Vene riik tekkis küll Dnepri orus, kuid vene elu keskkohet ei jäänud püsima siia. Kiievi riigis valitses mitu vürsti. Kõige vanem valitsevast suguvõsast oli vanem vürstide keskel ja valitses pealinnas Kiievis, teised — teistes linnades. Oli küll saanud traditsiooniks, et nooremad vürstid vanema, Kiievi vürsti sõna kuulavad, kuid alati ei alistunud need Kiievi vürstile ja nii tekkisid troonitülid. Korduvateks said troonitülid XI s. teisel poolel ja XII s., mis tõidki Kiievi riigile lõpu.

Kiievi troonitülisid tarvitas stepirahvas poolovtsid oma kasuks. Need panid vene kaupmeestele kinni kaubatee Bütsantsi, mille tagajärjeks oli vene majandusliku elu langus; nad võtsid järjest ette röövretki, laastates Kiievi maid ja vedades venelasi vangi steppidesse. Ainult üksikutele vene vürstidel läks korda võita poolovtseid, kuid üldiselt jäid nemad seisukorra peremeesteks. Kestvate troonisõdade, poolovtsite röövkäikude ja majanduselu languse tulemuseks oli rahva väljarändamine Kiievi mailt. Väljarändajad liikusid enamasti kirde poole, Volga ümbrusse; Kiievi maa jäi lagedaks.

Volga jõe ülem- ja keskjooksul ning tema haru Oka ümbruses elasid soome sugu rahvad; nende juurde asusid XI ja XII sajandil venelased. Soomlaste ja venelaste vahel pole olnud suuremaid võitlusi; soomlased on eest taganenud või jäänud elama venelaste keskele. Venelased olid kõrgemal arenguastmel kui soomlased, sellepärast tabas ümberrahvastus soomlasi. Kahe rahvuse segamisest tekkis uus slaavi tõug, kes tuntud suurvenelastena. Ainult need venelased, kes jäid elama Dnepri ülemjooksule vanast ajast, on oma rahvuse alal hoidnud enam-vähem puhtana; me tunneme neid valgevenelastena.

Kiievi ümbrusse jäänud venelased segasid endid tublisti stepi-rahvastega ja neid nimetatakse väikevenelasteks ehk ukrainlasteks. Kõigist Venemaa kirde pool tekkinud riikidest oli tähtsaim Suzdal-Vladimiri riik. Suzdal-Vladimiri pealinna Vladimiri Kljasma ääres peeti kogu Venemaa pealinnaks. Suzdal-Vladimiri vürste hüüti suurvürstideks. Vladimirisse asus elama Kiievist ka Vene kiriku pea, metropoliit.

Venemaa kirderiikides oli troonipärimise kord teissugune. Kuna Kiievi troonile kombe järgi pidi saama ikka kõige vanem suguvõsast ja ka teistes linnades vürstid vanuse järgi valitsesid, vaatab kirdes iga vürst oma riigile kui oma pärisomandusele ja pärandab trooni, kellele tahab; harilikult oma pojale. Üldse esinesid kirdes vürstid enam peremeestena. Nad meelitasid oma riiki rahvast, edendasid põlluharimist, metsandust, tööstust ja kaubandust, rajasid külasid ja linnu; nad valitsesid oma rahvast bojaaride kaudu (bojaarideks nimetati kõrgemat seisust). Rahvas hüüdis oma vürsti isandaks.

Novgorod. Kuigi kirde vürstid püüdsid edendada tööstust ja kaubandust, ei olnud sel palju tulemusi. Kaubandus ei saanud siin areneda, sest Kirde-Venemaal puudus võimalus kaubelda võõraste rahvastega. Ainult Kesk-Euroopa linnadega oli tol ajal võimalus kaubelda, ja nendega kaubavahetuses oli Novgorod, mis Kesk-Euroopale asus lähemal kui kirde vürstiriigid.

Novgorod Ilmjärvel, Volhovi jõe mõlemal kaldal, oli tähtis vene kaubalinn; eriti laialt kauples see linn XIII ja XIV sajandil, oma poliitilise iseseisvuse ajastul. Novgorod sai iseseisvaks Kiievi langemisega (XII s.).

Novgorod oli kaubavahetuses Lääne-Euroopa linnadega. Novgorodi venelased said välismaalt riidekaupa, viinu, kivist aedvilja ja metallasju; ise müüsid nad toorkaupa, nagu vilja, mida ostsid Kirde-Venemaalt, siis loomanahku, kalu, vaha, mett jne.

Politiilise elu keskkohaks oli Novgorodis rahvakoosolek (vjetše).

Tähtsamad ametnikud olid vürst ja possadnik, keda valiti rahvakoosolekul. Kui vürst ei olnud tubli oma ametis, siis aeti ta minema. Vürst oli ülem väepealik ja oma maa esindaja; ka tähtsamad kohtuasjad olid tema ja possadniku lahendada.

Novgorodi vabariik oli XIII ja XIV s. tugevam kõigist Venemaa riikidest.

Novgorodi venelastega oli eestlastel palju kokkupuuteid, kuid sellest jutustame Eesti ajaloo.

See Venemaa

Venelaste vaenlased. Siis kui Venemaal puudus ühendav riiklik võim, kui Venemaa oli killunenud hulgasse väikestesse riikidesse, ilmus Aasiast Ida-Euroopasse uus rahvas ja heitis venelased enda alla. See oli mongoli rahvas — tatarlased. Väikeste üksteisest lahus olevate suguharudena oli see karjakasvataja rahvas asunud Hiina põhjapiiril. XIII sajandi algul ühendas Temutšin tatarlasi; teda hüüti sellepärast Džengis-khaniks, s. o. kõikide valitsejaks. Temutšinile oli keegi selgelt-nägija ennustanud, et tema saab maailma valitsejaks. Uskudes ettekuulutust ruttas ta võitma maid. Esiti ta vallutas Põhja Hiina, siis Kesk-Aasia muhameedlaste riigid ja 1223. a. ilmus Kaukaasia kaudu Lõuna-Venemaale. „Ilmusid paganad; keegi ei tea, kes nad on, kust tulevad, mis soost, mis usku, mis keelt räägivad,“ kaebas vene ajaraamatu kirjutaja tatarlaste ilmumise puhul. Küll heitsid lõunapoolsed Vene vürstid vaenlaste tagasitõrjumiseks ühte ja ka poolovtsitega asusid nad lepingusse, kuid Aasovi merre voolava Kalka jõe ääres jäid võitjaks siiski tatarlased. Aga tatarlased ei jäänud seekord veel peatuma Venemaa steppidesse, nad läksid tagasi Aiasse. „Neist kurjast tatarlasist me ei tea, kust nad meie peale tulid, kuhu kadusid; ainult jumal teab seda,“ lõpetab ajaraamat.

Aga 1237. a. ilmusid tatarlased uuesti, seekord läbi „rahvaste värava“, see on Uurali mägede ja Kaspia mere vahelt, Batu-khani juhatusel. Üle Volga minnes sundisid nad Vene vürste ükshaaval tunnustama oma ülemvalitsust. Volga steppidesse rajasid nad endile riigi, Kuld-horda, pealinnaga Sarai, ja hakkasid seal valitsema Venemaad. Venemaal algas nüüd tatarlike, mis kestis üle kahe sajandi (1240—1480).

Venelased pidid tatarlastele maksma makse. Vene vürstid pidid käima Sarais ustavust vandumas ja khaani kummardamas, kaasa viies kinke.

Tatarlased.

Välimuselt erinevad tatarlased kõigist teistest rahvustest. Silmad on teineteisest eemal rohkem kui teistel, samuti põsenukid; viimased on kõrgele üles ulatuvad; nina on lame ja keskmise suurusega, silmad väiksed, ripsmed kulmudeni. Kehalt on nad kõhnad väheste eranditega. Habe kasvab peaaegu kõigil halvasti; ainult üksikutel leidub habet ülemisel huulel ja lõua otsas ja seda ei püga nad kunagi. Pealagi aetakse paljaks, jäetakse ainult keskaika kroon vaimulikkude isikute kombel ja ühest kõrvast teiseni kolme sõrme kaugusel riba. Ka ülemine osa otsaesisest aetakse paljaks kahe sõrme ulatuselt, juuksed aga, mis kasvavad lagipeal krooni ja paljaks põetud koha vahel, lastakse kasvada kulmudeni, kärpides neid külgedelt rohkem kui kesktelt. Ülejääv osa juukseid võib kasvada vabalt nagu naistel. Need ühendatakse kahte

palmikusse, mis kõrva taha kinni seotakse kumbki üksikult. Jalad on suuruselt keskmised.

Tatarlaste elamud, jurta, on ümmargused, telkide taolised, ehitatud hagudest ja peentest vaiadest. Ülal keskel on neil ümmargune avaus, kustkaudu sisse pääseb valgus ja välja läheb suits, kuna tule-ase on keset jurta. Seinad ja lagi on kaetud vildiga, samuti on ukсед vildist. Jurta on osalt avarad, osalt ka mitte, mis oleneb omaniku seisukorrast. Mõned neist on kergesti lahtivõetavad ja veetavad, teised ei ole seda, ja neid veetakse paigast paika vankritel. Lihtinimestel on vankrit vedamas üks härg, tähtsamatel kolm, neli või rohkem, selle järgi, kui suurt raskust veetakse. Tatarlased, ükskõik kuhu nad lähevad, sõtta või ka mitte sõtta, veavad kaasas kogu oma varandust.

Nad on rikkad karjadelt, peavad kaameleid, veiseid, lambaid, kitsi ja hobuseid. Üldse on neil koduloomi nii palju, et niisugust arvu me kogu maailmas ei suutnud oletadagi. Sigu on neil vähe.

Seaduseks on saanud neil nende komme surmaga karistada kõlvatuselt tabatud meest kui ka naist. Kes nende maal tabatakse varguselt või riisumiselt, on armutult mõistetud surmale. Kui keegi välja annab saladuse, eriti kui valmistatakse sõjale, saab sada kepihoopi nii tugevasti, nagu suudab lüüa harilik inimene. Kui noorem eksib, ei leia ta armu vanemate poolt, vaid teda karistatakse valjusti. Esimese ega teise naise laste vahel vahet ei tehta, vaid isa annab neile, mida ta heaks arvab: ja on ta vürst, siis pärivad ta aunime kõik pojad, ükskõik, misugusest emast nad on sündinud.

Meeste tööks on ainult noolte valmistamine ja veidi ka karja järele valvamine. Mehed kütivad ja harjutavad nooli heitma. Sellepärast on nad kõik, väikesed kui suured, head laskurid ja ratsutajad juba teisest, kolmandast eluaastast peale. Lastele antakse kätte nende vanusele vastav vibu ja õpetatakse laskma. Nad on väga osavad ja julged.

Naised ratsutavad hobustel mitte halvemini kui mehed, nägime neid ka vibude ja nooltega. Niihästi mehed kui ka naised võivad kaua püsida sadulas. Naised peavad maja, valmistavad nahkseid tarbeasju, jalatseid, riideid; nemad juhivad vankreid, koormavad kaameleid; nad on väga kärmed ja töös väsimatud.

1. Kirjeldage tatarlase välimust!
2. Kirjeldage tatarlase kodu!
3. Millist tööd tegid mehed, millist naised?

Khaani juures.

Jõudnud Batu-khaani juurde, paigutati meid ühe miili kaugusele tema elukohast. Enne Batu-khaani lossi minekut öeldi meile, et peame läbi minema kahe tule vahelt. Me ei tahtnud seda teha mõningail põhjusil, kuid meile öeldi järgmist: „Ärge kartke: meie tahame, et te kahe tule vahelt läbi läheksite, ainult selleks, et tuli hävitaks kurja, kui te

seda peaksite meeltes mõlgutama meie pealiku suhtes või kui te kaasas kannate mürki.“ Meie vastasime: „Oleme valmis minema, et mitte teile põhjust anda meid kahtlustada mingis halvas.“ Kui me jõudsime hordasse, küsis meilt Batu-khaani käsilane, nimega Edigei, millega me kavatsime teda kummardada, s. t. missuguseid kinke me toome. Vastasime, et meie isand paavst kinke ei saada, kuid tahame eneste poolt tuua mõningaid, mis me oleme nuretsenud jumala armust ja isand paavsti heldusest saadud raha eest. Kui kingid vastu võetud ja järele vaadatud, küsis sama Edigei meilt meie tuleku põhjust, mida me seletasime. Peale läbirääkimisi viidi meid jurtasse, kusjuures me teel pidime ära kuulama õpetused. Sisse astudes ja põlvili laskudes ütlesime oma sõnad, andsime siis kirja ja palusime endile anda tõlke, kes võiks lugeda ja seletada kirja sisu. Palve täideti suurel reedel, ja hoolikalt tõlkisime kirja vene, saratseni ja tatari keelde. Tõlge anti Batu-khaanile, kes kirja vaatas ja luges tähelepanelikult.

Batu-khaan on ümbritsetud toredusest otsekui keiser, tal on oma ihukaitse ja igasugused õukonna ametnikud. Ta istub troonitaolisel kõrgemel istmel ühega oma naistest, teised, vennad ja pojad ja üldse nooremad istuvad madalal — pinkidel. Muu rahvas nende taga maas: mehed paremal, naised vasakul. Batu-khaani telgid on lõuendist, nad on avarad, väga ilusad ja kunagi olnud Ungari kuninga omanduseks. Tema telki ei tohi ükski kõrvaline isik teatamata astuda, ükskõik kui tähtis ja vägev ta ei oleks. Meie, esitanud oma asja, istusime vasakule, sest komme nõuab, et kohalejõudnud saadikud istuvad seal, kuna lahkuvad saadikud asetsevad paremat kätt. Keset telki ukse poole seatakse laud jookidega kuld- ja hõbenõudes. Batu-khaan ise ega tema tähtsad mehed ei joo kunagi ilma laulu ja muusikata, eriti koosolekuil. Kui Batu-khaan sõidab hobusel, kantakse ta pea kohal päevavarju pika varre otsas. Sedasama tehakse ka tähtsamate meeste ja isegi nende naistega. Batu-khaan on oma inimestele võrdlemisi hea, kuigi teda väga kardetakse. Võitluses on ta julm; ta on väga leidlik ja kaval sõjas ja võitlustega on ta harjunud ammüst ajast.

(Plano Carpini, paavsti saadik.)

Kirjeldage saadiku vastuvõttu khaani juures!

Küsimusi kordamiseks:

1. Kus oli slaavlaste algkodu?
2. Kus asusid venelased?
3. Kuidas tekkis Vene riik?
4. Miks langes Kiievi riik?
5. Nimetage teisi vene elu keskkohhti!
6. Kus asus Novgorod ja mis tähtsus oli sel riigil?
7. Kes olid tatarlased?
8. Jutustage nende kultuurist!
9. Kuna valitsesid tatarlased Venemaal?

IV. Frangi riik.

732 a.	—	Poitiers' lahing.
754 "	—	Rooma paavst saab ilmlikuks valitsejaks.
768—814 "	—	Karl Suur.
800 "	—	Karli kroonimine keisriks.

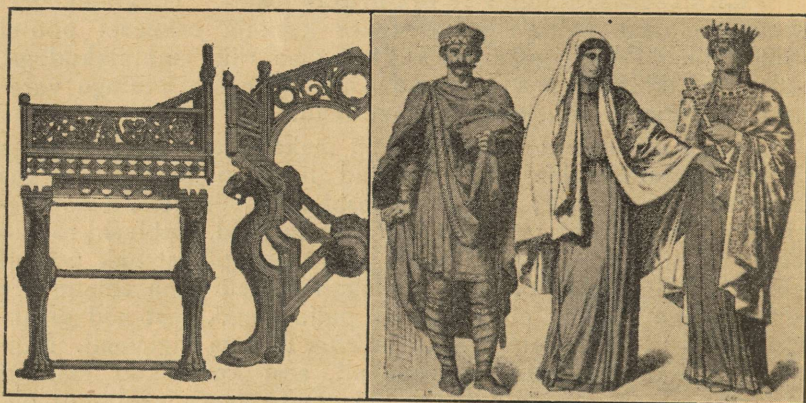
Esimesed kuningad ja majordoomused. Tekkinud germaani riikidest võitis silmapaistvuse keskaja esimesel poolel Frangi riik. Frangi kuningas valitses oma riiki ametnikkudega, kellest oli tähtsaim majordoomus. See oli kuninga varahoidja ja temale allusid kõik ametnikud.

Nagu üldiselt germaanlaste, nii maksis ka frankide juures naturaalmajapidamine. Neil polnud linnu, polnud turgu, kus müüakse ja ostetakse; nad valmistasid ise põlluriistu, majapidamises tarvisminevaid tarbeasju, nad ise kudusid, õmblesid rõivad selga, valmistasid jalanõud jalga jne. Sellepärast neil polnud raha palju liikumas ja Frangi kuningad maksid oma ametnikele palka maaga. Algul oli kuningail palju maad, sest nad omandasid endiste valitsejate mõisad ja kõik Rooma riigimaad. Mõisadest saidki nad oma sissetulekud, sest korralikud maksud puudusid Frangi riigis. Niikaua kui maatagavara veel suur oli, ei märgatud maa palgaksjagamise halbu tagajärgi, kuid varsti tulid need ilmsiks. Kuningate sissetulekud vähenesid, nende maatagavara kahanes: nad jäid vaeseks, aga nende ümber tekkis võimas maaomanikkude kiht. Nii hakkas langema kuningate võim Frangi riigis. Nende võimu langust kiirustasid alatised troonitülid. Tülide ajal lahkus riik isegi nelja ossa, mis jälle omavahel tülitsesid. Sel valitsejate riiajal omasid erilist silmapaistvust majordoomused.

Võimsaim majordoomus oli Karl Martell, kes nõrkade valitsejate ajal ühendas oma võimu alla kogu Frangi riigi, kaitsetes riigi idapiiri sakside ja friiside pealetungi eest ning saavutas ajaloolise võidu araablaste üle a. 732 Poitiers' juures. Selle oma võiduga pani Karl Martell seisma araablaste edasiliikumise Euroopa pinnal ja päästis Euroopa ristiusule. Araablaste vastu võitlemiseks asutas Karl Martell ratsaväe, andes ratsasõjameestele palgaks mõisu, kuid mis olid nende tarvitada ainult teenistuse ajal. Karl Martelli poeg Pippin Lühike hakkas ise a. 752 Frangi kuningaks.

Pippin Lühikese nimega on seotud veel Rooma paavsti tõus ilmlikuks valitsejaks a. 754. See sündis järgmiselt:

VIII s. keskpaiku hakkasid Põhja-Itaaliasse asunud langobardid võitma Bütsantsilt tema Kesk-Itaalia maakondi ja ähvardasid juba vallutada Rooma ja Ravennat. Siis palus paavst Stephan II vaenlaste vastu abi Pippin Lühikeselt. Frangi valitseja võttis kuulda paavsti palve; ta kihutas välja langobardid Rooma ja Ravenna ümbrusest ja kinkis need maad paavstile. Nüüd oli paavst nende maakondade ilmlik valitseja, milline asjaolu kahtlemata kaasa mõjus paavsti võimu tugevnemisele.

Frangi kuninga troon, Karl Suur, kojadaam, kuninganna.

Karl Suur ja tema sõjad. Pippin Lühikese poeg Karl Suur (768—814), oli Frangi riigi tähtsaim valitseja, Temast kirjutatakse:

Karl oli tugeva kehaehitusega, silmapaistva suurusega — sest ta pikkus võrdus seitsme tema jalaga. Ta silmad olid suured ja elavad, ta omas ilusat valget juust ja sõbralikku, rõõmsat nägu. Ta omas kindlat kõnnakut, igati mehist keharühti ja heledat häält, mis kogu tema kujuga hästi ei sobinud. Tema tervis oli hea, ainult neli aastat enne surma kannatas ta palavikuhooge ja isegi lonkas ühest jalast. Alati harjutas ta jahti ja ratsutamist, nagu see tema rahva kombeks oli; ka harjutas ta ujumisega hoolsasti oma keha, olles ses vilunud niivõrd, et teda ei ületanud keegi sel alal.

Ta rõivastus isamaaliselt, frangiliselt. Kehal kandis ta linast särki ja pükse, seeüle siidiga sõrvatud vammust ja pükse; sääred kattis ta sidemetega ja jalad kingiga; talvel kaitses tema õlgu ja rinda kas hülgevõi sooblinahast kuub; viimaseks kandis ta merirohelist mantlit ja küljel mõõka, mille pide ja ripatsid olid kullast ja hõbedast. Puhuti kan-

dis ta kalliskividega ilustatud mõõka, seda siiski ainult harukordadel, kui võõraste rahvaste saadikud ilmusid tema ette. Pidulikel puhel kõn-dis ta kullaga kirjatud rüüs ja kalliskividega ääristatud kingis, mantel, hoitud koos kaldsest haagist, peas kullast ja kauniskividest diadeem. Söögis ja joogis oli Karl mõõdukas; mõõdukam siiski veel joogis; sest viinauima põlgas ta iga inimese juures äärmuseni. Oma tavalisele lauale laskis ta kanda ainult neli toitu, eriti harrastas ta praadi, mida talle kütid

Sõdur Frangi riigi algusajast. Sõdur Frangi riigi lõpuajast.

varda otsas pakkusid ja mis talle oli armsam kui ükski teine roog. Einestamise ajal kuulas ta meelsasti muusikat või ettelugejat...

Rohkelt ja kindlalt voolas kõne tema suust, ja mida ta tahtis, võis ta kergesti ja selgesti väljendada. Ta tundis huvi võõrkeelte vastu. Ladina keeles jõudis ta niikaugele, et ta seda valdas kui emakeelt, kreeka keelt mõistis ta paremini kui ise võis kõnelda. Grammatikas sai ta juhatus Piisa diakonilt Peetruselt, elatanud vanakeselt; muis teadusis laskis ta end õpetada Alcuinil, igal alal kompetentsel mehel... Karl õppis arvutamist, täheteadust, ta püüdis ka kirjutada, ning seepärast oli tal harjumuseks tahvlit ja paberit endaga süngi peapadja alla kaasa võtta, et ärkvel olles oma kätt harjutada kirjatähtede moodusta-

misel. Jõukulutusest hoolimata ei saavutanud ta kuigi suuri tagajärgi, kuna ta sellega liiga hilja oli peale hakanud.

Vaeste eest hoolekandes ja nende toetamises näitas ta palju head tahtmist, ja seda mitte üksnes omal maal ja riigis, vaid tal oli viisiks kaugele üle meregi, Süüriasse, Egiptusesse ja Aafrikasse saata raha, kui ta kuulis, et kristlased seal vaesuses elavad. (Einhard, Karl Suure biograaf.)

Karl Suur oli Frangi riigi laiendaja ja korraldaja. Ta võitis Itaalias Langobardid ja kroonis enda Itaalia kuningaks; ta sõdis Hispaanias arablastega ja liitis Hispaania kirde-nurga oma riigiga. Kõik germaani suguharud tunnustasid tema ajal Frangi riigi ülemvalitsust; Elbe ja Veseri orus elavate saksi suguharudega sõdis Karl 30 aastat, sest niipea kui frangi väed lahkusid saksid maalt, tõtsid saksid mässu, kihutasid minema preestrid ning põletasid maha ristiusuliste palvemajad. Kuid lõpuks võitis Karl needki. Idapiiri kindlustamiseks sõdis Karl Suur idas asuvate naabritega. Ta võitis avariid Pannoonia madalikus, sundis makse maksma Elbest ida pool asuvad slaavlased.

Frangi kuninga võimu all seisis niiviisi suur hulk Lääne-Rooma maid; tema riigi piirid ulatusid Atlandi ookeanist Elbeni, Põhja merest Vahemereni. Itaalia, vana Rooma riigi keskkoh, kuulus Frangi riigile. Karl Suur ei leppinud rüüd enam kuningakrooniga, ta pidas end Rooma keisrite järeltulijaks ja laskis end Ronmas a. 800 paavst Leo III-l kroonida keisriks.

„Just Issanda sünni pühimal päeval (25. dets. 800), kui kuningas messil õndsas apostli Peetruse kääpa ees palvetamast tõusis, asetask paavst Leo krooni tema pähe ning Rooma rahvas hüüdis: „Karlile, Augustusele, jumalast kroonitule, suurele ja rahunõudlikule Rooma keisrile pikka iga ja edu!“ Ning peale kiidulaule austask teda paavst nagu vana keisrit, teda maani kummardades, ja kõnetask teda kui imperaatorit ja Augustust.“ (Kaasaegne kroonika.)

Sõjavägi. Karl Suure sõjaväes teenisid suurmaaomanikud ja talupojad. Sõjamees pidi teenistusse ilmuma sõjamundris ja kaasa võtma kodunt varustuse. Kauakestvate sõdade tõttu oli talupoegadele, eriti vaesematele, sõjateenistus väga raske. Küll lubask kuningas vaesemal kokku heitask kaks, kolm, et ühisel jõul teenistusse saata sõjameest, kuid seegi osutus neile raskeks.

Karl Martell oli juba asutanud ratsa-sõjaväe. Karl Suur suurendask selle arvu, andes juurdetulnud sõjameestele teenistuse eest maid. Neid sõjamehi kutsuti vasallideks (keldi s. gvas—sulane), kuna kuningas oli nende senjõör (senior—vanem). Vasalli ametisse kutsudes andisk kuningas talle mingisuguse sümboli (näiteks: oda, kind, sõrmuse), see oli investituur (ladina investire, rõivastuma, siin: ametisse pühitsema). Vasall

jälle laskus senjööri ette põlvili, pani käed tema kätte ja lubas saada tema inimeseks. Selle järele vandus vasall ustavust, hoides kätt piibli peal ja töotades sõdida kuninga eest ning kaitsta teda. Vasalli teenistusaeg sõltus kuningalt saadud maa suuruselt, samuti see, kas ta teenistusse pidi ilmuma üksi ratsasõdurina või mõningate jalameestega oma mõisast.

Mõisapidamine Frangi riigis. Frangi riigis oli põlluharimine rahva peategevus. Maa kuulus peamiselt mõisnikele. Kuningas ise oli mitmekordne mõisnik ja oma mõisadest sai ta peatulu. Karl hoolitses väga oma mõisade majapidamise eest, et see oleks eeskujuks kõigile teistele. Kuidas tema suurmõisades oli korraldatud majapidamine nähtub tema mõisade seadusest.

Meie soovime, et meie mõisasulaste eest hoolitsetaks; neid ei tohi ametnikud oma teenistusse käsutada, neile teoorjust määrata, metsatööle või mõne muu kohustuse täitmisele sundida.

Kuimitu majapidamist on kellelgi oma ringkonnas, niimitu inimest peab ta mesilasi järele vaatama määrama.

Veskites peab vastavalt nende suurusele niipalju kanu ja hanesid pidama kui võimalik. Suurmõisades peab olema 100 kana ja vähemalt 30 hane, väikemõisades — vähemalt 50 kana ja mitte vähem kui 12 hane.

Suurim tähelepanu tuleb juhtida sellele, et kõik, mida inimesed oma kätega ümber töötavad, nagu pekk, kuivatatud liha, vorst, soolatud liha, äädikas, vein, sinep, juust, või, rasv, õlu, mesi, vaha ja jahu, suurima puhtusega valmistataks.

Meie metsade ja laante eest tuleb hästi hoolitseda. Uudismaast tulevad kännud välja juurida, metsa ei tohi laastata ega põldudel võsastuda lasta. Samuti peab metsloomade eest hästi hoolitsetama.

Tapetud haned ja kanad peavad meie tarviduseks alati saadaval olema.

Meie soovime, et kanad ja munad, mida talupojad meile iga aasta andamitena toovad, ära müüdaks, kui me neid ise ei vaja.

Iga ametnik peab soetama ilu mõttes oma mõisasse mõned õilsad linnud, nagu paabud, faasanid, pardid, tuvid, tedred, turteltuid.

Igas mõisas peavad leiduma voodid, padjad, sulekotid, voodilinad, laudlinad, vases, rauast või tinast tarbeasjad, nagu kolderauad, ketid, katlakonksud, kirved, puurid jne., et neid ei tuleks mujalt laenata.

Peretuppa tuleb anda naistele töötamiseks lina, villa, värvitaimi, sarlakpuna, samuti villakraase, kraasipiisid, seepi, nõusid ja teisi vajalikke asju.

Igal valitsejal peab olema tema mõisas õppinud käsitöölisi, nagu kingseppi, punujaid, puuseppi, maalreid, kalureid, kullitaltsutajaid, seebikeetjaid, pagareid, ühtlasi inimesi, kes mitte ainult õlut, vaid ka õuna- ja pirniveini oskavad valmistada, ja võrgukudujaid, kes oskavad võrke kududa jahi, kala ja linnupüügi jaoks, ning veel teisi käsitöölisi.

Iga valitseja saatku meile jõuluks täppis aruanne majapidamisest oma mõisas, see sisaldagu täpsad andmed kogu meie varandusist ja sissetulekuist.

Meie mõisaaedades kasvagu igasugused taimed, nagu lilliad, roosid, ristik, münt, puju, kurgid, melonid, kõrvitsad, oad, kõõmned, petersellid, sellerid, sõnajalg, moonid, till, kapsad, kaalikad, puru, redised, küüslauk jne.

Puudest leidugu: mitut seltsi viljapuid, nagu pirni- ja ploomi- puid, päklikuid, kastaneid, mandlipuid, virsikuid, edasi sarapuid, mooruspuid, loorberipuid, mändi, viigipuid, samuti kirsse ja õunapuid mitut seltsi.

(Capitulare de villis.)

Kirjeldage suurmõisa majapidamist Frangi riigis!

Riigi korraldus. Karl Suur oli isevalitseja, ta juhtis riiki keskkohast; tema abilisteks ja korralduste täideviijaiks olid riigi kõrgemad ametnikud. Riik ise oli valitsemise otstarbel jagatud maakondadeks (krahvkondadeks), mille üle valitsesid krahvid;¹⁾ need valvasid üldise korra järgi, kogusid sõdureid, mõistsid kohut, kogusid makse kuningale ja valvasid oma maakonnas keskvalitsuse korralduste täitmise järgi. Piiriäärseid maakondi hüüti markideks ja nende valitsejaid markkrahvideks, viimaste ülesandeks oli kaitsta riigipiiri vaenlaste eest. Krahvide ja markkrahvide tegevuse järgi valvas keiser, milleks saatis aegajalt oma saadikuid koha peale tutvuma nende tegevusega.

Karl Suur toetas kirikut, oli heas vahekorras vaimulikudEGA, võttis nende keskelt ametnikke, sest nad olid selle aja haritumaid inimesi.

Karl Suur hoolitses hariduse eest.

Haridusjärg Frangi riigis. Algul oli Frangi riigis vaid üks ilmlik kool, koja kool, kus said haridust printsid ja riigiametnikkude pojad. Seal õpetati ladina keelt ja kirjan- dust, anti ristiusu algõpetust, lasti võimelda, korraldati sõja- harjutusi ning juhatati, kuidas käituda seltskonnas.

Karl Suur, kelle valitsuse ajal Frangi riik jõudis oma hiil- guse tipule, edendas palju haridust. Oma Itaalia reisul nägi ta, kui palju igapidi ees oli olnud Rooma riik ja kuidas ka tema ajal Itaalia kultuuriliselt ees seisis Läänemaadest; suure huviga kogus ta seal vanaaja mälestisi ja saatis need kodumaale. Oma õue juurde kutsus ta Itaaliast kirjanikke ja õpetlasi. Ka teistest maadest kutsus Karl oma koja juurde õpetatud mehi; tähtsaim neist, keisri suurim abiline hariduspõllul, oli anglosaks Alcuin.

¹⁾ „Krahv“ tähendab siin kõrgemat ametnikku, kuna hiljem oli „krahv“ kõrgema aadlimehe aunimi.

Koja kooli seadis Alcuin soovitavale kõrgusele; seal hakati õpetama, nagu omal ajal rooma koolides ladina keelt ja kirjan- dust ja vaidlemisuskust, muusikat, aritmeetikat, geomeetriat ja astronoomiat.

Kõik õpetatud mehed Karli ümber moodustasid akadeemia, kus ei puudunud keisri õed ja tütreki. Akadeemia liikmed uurisid ladina kirjandust, kirjutasid ise ladina keeles, jäljenda- des mõnda rooma kirjanikku ja nimetades ennast vanaaja täht- samate meeste nimedega (Taavet, Horatius, Homeros ja t.). Akadeemia liikmed kogusid vana aja kirjanikkude käsikirju ja parandasid neid, mis olid ümber kirjutatud vigadega.

Kui palju keiser hoolitses oma alamate hariduse eest, näi- tab tema käsk, mis kohustas kõiki vanemaid oma poegi kooli saatma. Koolide peasiht Frangi riigis oli kasvatada vaimulikke mehi ja tutvustada teisi õpilasi ristiusu põhimõtetega. Peale usuõpetuse õpetati kirikulaule, ladina keelt ja kirjan- dust. Ees- kujulikumad koolid olid Tours'is, kus oli koolijuhatajaks Alcuin, siis Fulda ja Püha Galleni kloostrite juures; neis koolides õpe- tati nagu koja koolis ka kõne- ja vaidlususkust, aritmeetikat, geomeetriat, astronoomiat ja muusikat.

Õpetust anti üksnes ladina keeli. Õpilased istusid harili- kult põrandal, mungariides õpetaja nende ees toolil; kord koo- lis oli väga vali: õpetajal oli alati ligidal vits, millega ta karis- tas õpilaste vallatust, laiskust ja tähelepanematust.

Püha Galleni kloostril munk, kes noorpõlves kokku puutus Karli mängu- ja võitluskaaslastega, jutustab Karl Suure suhtumisest haridusse järgmiselt:

„Karl Suur külastas kord kuningakoja kooli. Ta laskis poisid oma ette kutsuda ja endale näidata nende kirjutatud laule ning kirju. Vaeste ja lihtsate inimeste lapsed lugesid temale ette asju, mis keisri panid inestuma. Suursugustel aga oli ette näidata ainult tühist kõlksutamist. Kuningas eraldas andekad õpilased, kutsus nad oma paremale käele ja ütles neile järgmist: „Tänan teid, mu pojad! Te olete jõudumööda püüdnud tööd teha ja vaeva näinud. Püüdke nüüd oma haridust vääri- liselt täiendada. Siis annan ma teile maad ja kloostrid. Tahan teist alati lugu pidada.“ Siis aga pöördus ta süngel pilgul vasakulisejate poole ja rääkis kurjalt: „Teie, kõrgestisündinud peened isandakesed, lootke aga peale oma seisusele ja rikkusele! Õppimise olete jätnud lohakusse. Õpiaja olele raisanud pehmes elus, mängu ja laisklemisega. Taevase isanda nimel ütlen teile, ma ei pea midagi ei teie seisusest ega kenast välimusest, imetlegugi teid teised. Kui te oma laiskust kiiresti heaks ei tee hoolsa püüdmisega, pole teil Karlilt kunagi oodata midagi head!“ Õpetaja Clemens noogutas kiitvalt.“

Küsimusi kordamiseks :

1. Kus elasid frangid?
2. Keda peetakse Frangi riigi rajajaks?
3. Mis tähtsus on majordoomus Karl Martellil?
4. Kuidas ja millal sai paavst ilmlikuks valitsejaks?
5. Iseloomustage Karl Suurt!
6. Millal ja kus kroonis ta end keisrikrooniga?
7. Kuidas valitses Karl oma riiki?
8. Kuidas hoolitses ta hariduse eest?

Feodalism.

843 a. — Verduni leping.

X—XII saj. — Feodalismi-aeg.

Feodalismi tekkimine. Frangi riik ei jäänud püsima. Karl Suure järele valitsesid seal jälle nõrgad kuningad, kes ei jõudnud alal hoida sisemist rahu riigis ega kaitsta rahvast välisvaenlaste eest. Frangi riigi lõunapiiri laastasid naabrid Aafrikast, põhjapiiri Skandinaavias elutsevad normannid, idapiiri slaavlased ja Kesk-Doonau madalikus asunud elanikud: avaarid ja hiljem ungarlased. Nende vaenlaste eest pidid markkrahvid, krahvid ja suurmaapidajad ise oma maid kaitsma. Talupojad ei jõudnud endid ise kaitsta, nad andsid end oma maakonna rikka suurmaapidaja kaitse alla, kaotades sellega iseseisvuse ja maa. Krahvid, markkrahvid ja suurmaapidajad tundsid end ikka rohkem iseseisvatena, kuninga võim vähenes ning tekkisid kodusõjad.

A. 843 lahkus Frangi riik Verduni lepingu põhjal kolmeks osaks, millistest kujunesid uued kuningriigid: Prantsusmaa, Saksamaa ja Itaalia. Uutes riikides valitsesid kuningad oma riiki ka krahvide abil, kes samuti said palgana mõisu kasutamiseks. Ka teised kuninga-ametnikud ja sõjaväelased, eriti ratsanikud ehk rüütlid, said tasuna maid kasutamiseks. Kuningad, krahvid ja teised suurmaapidajad ei jõudnud kõiki oma maid, mis olid väga suured, isiklikult kasutada, seepärast läänitasid nad neid edasi teistele. Nõrkade kuningate ajal hakkasid mõjuvõimsad krahvid ja suurmaapidajad oma maades toimima iseseisvate valitsejatena: nõudsid makse, sõdisid oma äranägemise järgi, löid raha, võtsid tollimakse oma maa piirides. Vajades oma maade kaitseks sõjamehi, läänitasid nad välja maa mõisade kaupa sõjateenistuse ja muude kohustuste eest. Maa-andjaid suurmaapidajaid nimetati läänihärraks ehk senjöörideks,

maasaajaid mõisnikke aga läänimeesteks ehk vasallideks, saadud maad lääniks ehk feoodiks. Sõnast feood ongi tulnud feodalism. Et tol ajal Lääne-Euroopas ei olnud linnu ega kaubandust, isegi mitte põllusaaduste müügi võimalust, siis jätsid senjöörid enese tarvitada maad ainult niipalju, kuipalju

Jahileminek.

oli tarvis oma pere ülalpidamiseks; muu maa laenasid nad läänidena vasallidele. Nii olid tol ajal peaaegu kõik maad läänimaad, sellepärast oli see lääniolude ehk feodaalkorra maksvuse aeg s. o. feodalismi-aeg. Feodalismi-ajast on säilinud tänapäevani feodaal ehk feodaalisand suurmaaomaniku nimetusena.

Feodalismi-ajal oli kuningail ainult nende nimi; kuningas oli samasugune senjööri isiklikkudes maades kui iga teine suurmaapidaja. Ka temal oli maa välja jagatud vasallidele. Mida rohkem oli senjööril vasalle, seda tähtsam oli tema ja seda suurem oli tema sõjaväeline jõud. Kuningail oli rohkem vasalle,

sellepärast olid nad esimesed oma suguste keskel; nemad olid maa esindajad.

Feodaalkord pääsis maksma kõigis Euroopa maades X saj. ja kestis XII saj. teise pooleni. Feodalism on kandnud peaaegu igal maal eriilmet. Meie piirdume vaid feodaalkorra üldise kirjeldusega.

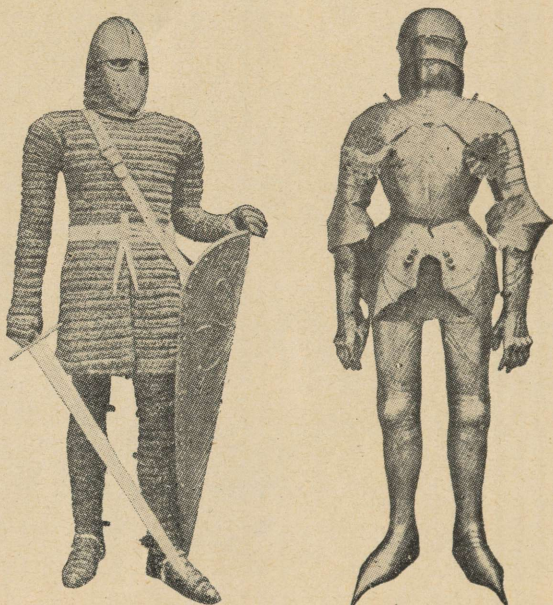
Rüütlikslöömine.

Senjööri ja vasalli vahekord. Kuna kuninga võim nõrk oli, moodustasid senjöörid ja vasallid feodalismi-ajal valitseva klassi; nad kandsid ise vastastikku kohustusi.

Vasall võlgnes senjööriale kõigepealt sõjateenistust: ta pidi teenistusse ilmuma oma isanda kutsel hobusel ja sõjamundris; tema lääni suurusest olenes, kui palju ta pidi kaasa võtma oma mõisast jalamehi ja kui kaua viibima teenistuses. Kui senjөөr nõudis teenistust üle määratud aja, mis kestis harilikult 60, 40 või 30 päeva aastas, siis sai vasall selle eest eritasu. Vasallid pidid maksma senjööri vangisattumise korral lunaraha ja andma kaasavara oma isanda vanema tütre mehelemineku puhul. Kui senjööri vanem poeg „rüütliks löödi“, siis pidid vasallid kandma

pidustuste kulud. Vasall oli veel kohustatud osa võtma nõukogu istumistest; sel otstarbel pidi ta iga aasta senjööri koja juurde ilmuma jõuluks, lihavõtteks ja suvistepühiks, sest siis olid tähtsamad nõupidamised; ka harutati siis vasallide vahel tekkinud tüliasju. Vasall oli veel kohustatud igal ajal maksuta vastu võtma senjööri ja selle saatkonda.

Teiselt poolt oli vasallil õigus otsida oma senjöörit abi ja kaitset ja temalt ei võidud ära võtta feodi, kui ta ise selleks põhjust ei andnud sõnamurdmisega. Lään anti küll ainult elu-

Rüütel XII s.

Rüütel keskaja lõpul.

ajaks, kuid kombeks oli feodi edasi anda pojale või lähemale sugulasele. Ainult iga uue vasalli teenistusse-astumisel korraldi investituuri.

Ka kirikud, kloostrid ja piiskopid läänitasid maid vasallidele ja nõudsid neilt sedasama, mis teised senjööridki.

Rüütliid. Vasalle oli rikkamaid ja vaesemaid; esimestel oli tarvitada mitu mõisa ja neil olid oma vasallid, kellele nemad olid senjööriks; vaesemal oli kasutada harilikult ainult üks mõis.

Algul võis ratsasõduriks, rüütlikuks (saksa s. Ritter — Reiter) ehk läänimeheks hakata iga vaba mees, kuid varsti

leiti, et ratsateenistus sobib ainult aadlikel, sellepärast hakati rüütliks võtma ainult neid, kelle isa oli olnud rüütel või kuulus aadliseisusesse. Rüütel olla ei tähendanud nüüd enam niipalju kutset kui kuuluvust aadli- ehk rüütlikeisusesse.

Rüütli perekonnas jäi poiss ema hoolde ainult seitsmenda eluaastani. Siis algas tema rüütlikekasvatamine. Tavaliselt saatis vasall poja oma senjööri juurde. Siin teenis ta algul oma isandat ja prouat tubaseil toiminguil ja söögilauas, harjutades seejuures peeni kombeid kõnelemises ja käitumises, söömises ja joomises.

14-aastaselt hakkas poiss ühe vanema rüütli kannupoisiks. Nüüd õpetati noormees ratsutama, tantsima, oda viskama, relvi tarvitama, küttimas käima kullidega ja koertega, sest oli ju sõda ja jahipidamine rüütli ülil ja õilsaim tegevusala. Noorur saatis oma isandat käikudel ja sõitudel, pidudel ja sõjas. Kui olud lubasid, siis läks kasvataja temaga reisima võõrastele maa-dele, et tulevane rüütel õpiks võõraid keeli ja näeks rahvaid ning nende kombeid. Ainult hoolikama kasvatus juures pandi rõhku ka kirjaoskamisele ja kirjanduslikule haridusele. Veel õpetati noormehi ülistama daame luules.

Ratsutamise ja relvade käsitlemise osavuse, samuti ka julguse ja vahvuse prooviks korraldati rüütlikele võitlummänge ehk turniire, millest noored osa võtsid kannupoistena.

21-aastaselt tuli noormehe pidulik rüütlikelöömine. Saunas käinud ja terve õõ kirikus palvetanud, rõivastus ta hommikul valgesse pidurüüsse, võttis kätte mõõga, mille järele preester õnnistas teda ja ta mõõka kõigi omaste ja piduliste juuresolekul. Siis lõi mõni vanem rüütel noormehele mõõgaga lapiti õlale, tähendades seejuures: „Löön su rüütlike isa, poja ja püha vaimu nimel“. Siis andis noor rüütel rüütlikevande, et ta peab sõna, et ta tarvitab relva usu ja rõhutute kaitseks. Relvad saanud, hüppas noor rüütel hobuse selga ja näitas külalistele oma osavust ratsutamises ja relvade tarvitamises.

Rüütlike tähtsamad sõjariistad olid oda ja mõök; tarvitati ka kirvest, nooli ja raudotsaga nuiat. Rüütel kandis raudsärki, mis rikastel oli kullatud või hõbetatud, metallist kilpi ja kiivrit. Sugukonna välispidise tunnismärgina tarvitasid rüütlike vappi.

Igal rikkal rüütlike oli oma loss, mis oli ehitatud mäeküljele või kõrge künka otsa, kust võis kaugele näha ümberkaudet maad ja lähenévat vaenlast.

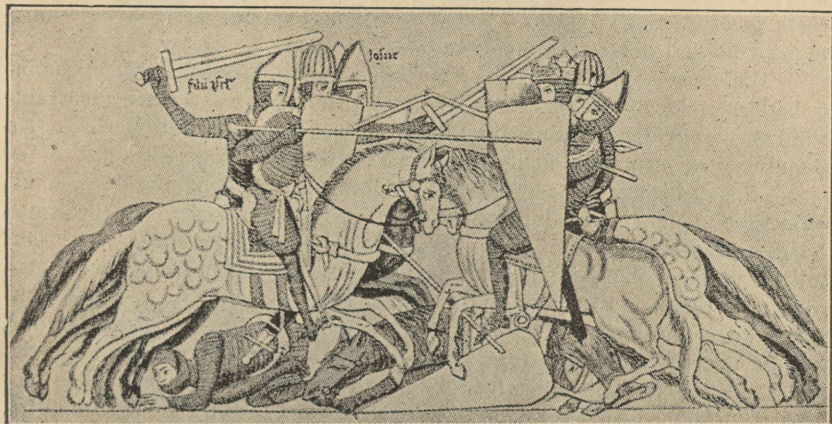
Üks rüütlike loss.

Teel Punastelt mägedelt Erfurdi poole orus seisis Ingerslehni loss, piiratud ojust, mille vesi täitis kaitsvaid kraave. Nende taga kerkisid tugevad müürid, nurkadel ja värava kohal madalad ümmargused

Rüttiloss.

tornid, küllalt ruumikad suurte kiviheitjate mahutamiseks. Kes üle tõste-silla läbi tuli väravõlvi alt, seisatas avaral õuel, mida piirasid eluhooned, tallid ja aidad, veidi eemal uhke härrasloss. Alumisel korral võlvusid kivised käigud, ülemine kord oli ehitatud jämedatest palkidest ja telliskividest. Hoone päikeseküljel piki kogu seina jooksis kaunilt ni-kerdatud galerii ja maja ukse ees seisis kaks vana pärna, mille jämedate tüvede ümber olid paigutatud pingid. Hoone kõrval kerkis vägev nelja-kandiline kivitorn, millest rääkis legend, ta olevat sama vana kui lossi omanikkude suguvõsa. Ajast puretud müüridesse olid tekkinud praod, kuhu vahele kasvama asunud põõsad ning rohtu; üldiselt aga oli ehtis

Turniir.

veel küllalt kindel; nagu muinasaja hiiglane seisis ta sõjakalt ning trotslikult ja suutis küllalt varju pakkuda piiramise puhul.

Maailmist pilti pakkus lossi õu kevadisel heledal päikesepaistel, kui teoksil olid hiilgav väljasõit või vastuvõtu ettevalmistused tähtsa külalise ootel. Siis kihas siin elu, hoonete vahet jooksid mehed kui ka poisid, mõned juba pidurüüs, teised veel särgiväel. Sulased tõid tallidest välja tugevad turniirihobused ja ehtisid neid uhkete katetega. Väledad kannupoisid kandsid rüütlite piduriideid käsivarrel oma isandatele kambritesse, kiire käigu vahel naljasõnu vahetades vanemate kaaslastega, kes puhastasid rüütlite mõõku, odasid ja rinnakilpe, aeg-ajalt proovides nende läiget päikeses. Köögis käis kiire töö, seal valmistas kokk oma abilistega rikkalikku söömaaega kodakondsetele ja oodatavatele külalistele.

(G. Freytag'i j.)

1. Kuidas näis üks rüütliloss?
2. Kuidas valmistuti väljasõiduks või külaliste vastuvõtuks?

Turniir.

Avaral, tasasel muruväljal märgiti turniiri koht, ümberringi kõrgematele istekohtadele kogunesid pidurõivastuses rüütli daamid; telkide vahel surus pealtvaataja rahvahulk. Kõlas hääl: „Üles! Võtke relvad, rüütli! Näidake oma jõudu, teenides üllaid daame.“ Kostasid pasunad ja kaks rüütli kihutas võitlusväljale. Hobuseid kannustades tormasid nad teineteisele vastu, löögivalmis odad käes. Toredasti sätendasid rakmed ja lehvisid narmalised vaibad, mis katsid hobuseid peaaegu maani. Puukilpidel kandsid mõlemad rüütli oma vappe. Nad pörkasid kokku. Odad killunesid ja tüki lendasid, kuid kumbki rüütli ei kukkunud; välkkiirelt olid nad jõudnud hobused kõrvale juhtida. Kiitus müris pealtvaatajate hulgast. Ruttu ulatati neile uued odad ja veel kord tegid võitlejad katset teineteist sadulast tõugata.

Esimesele paarile järgnes veel teisi. Mõnigi rüütli kukkus, kannupoisid ruttasid aitama oma isandaid uuesti hobuse selga. See oli üksikvõitlus mees mehe vastu, sagedaim ja harrastatuim võitlusmäng. Ka õnnetused ei jäänud tulemata, kuigi tarvitati nüri otsaga odasid.

Enamasti aga oli suuremate pidustuste puhul üksikvõitlus ainult eelmänguks suuremale hulgavõitlusele. Sõjaka muusika saatel tormas hulgavõitluses, turniiris, üks rühm teise kallale. Hooga katsuti läbi murda vastaspoolest, kusjuures ka vange võeti. Turniirvälja teise otsa jõudnud, ratsutasid rüütli tagasi esimesele lähtekohale, see pidi sündima kiiresti, enne kui vastane jõudis toibuda löögist. Kui ei oldud küllalt kärmas, võis juhtuda, et tagasitee ära lõigati ja võitlejad vangistati. Siis algas mäng uuesti ja esimesed ründajad asusid kaitseseisukorda. Võitlus kestis mitu tundi, sageli kogu päeva; meeolelu muutus sõjakaks, ärevus valdas võitlejaid kui ka vaatajaid. Meeste ja hobuse rüsinas võis saada hobuselt kukkumine väga kardetavaks, kui polnud kohe sealsamas kannupoissi rüütli aitamas. Koguni sagedased olid raske vigastused ja isegi surmavad haavad. Igatahes nõudis turniirist osavõtt rüütli määratud jõukulutust.

Võitjad turniiril said suursugusematelt daamidelt „tasu“: auhinna, kuldsõrmuse ja ka kallimaid kinke. Sageli ulatus suuremate pidustuste puhul osavõtjate arv kümneisse tuhandesse. (G. Freytag'i j.)

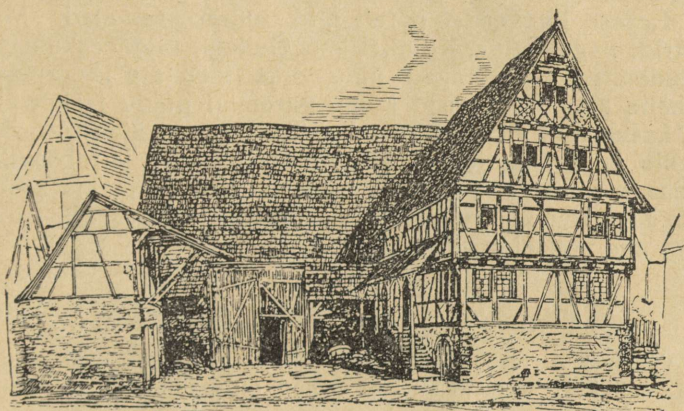
Kirjeldage turniiripidu!

Rahva elujärg feodalismi ajal. Rüütli põlgasid kehalist tööd, isegi oma mõisa majapidamise juhtimist pidas rüütli enda kohta häbistavaks. Kuna nemad oma aega viitsid sõdimise, jahipidamise ja pidutsemistega, vaimulikud, nagu õeldi, palvetamisega, olid ainukesiks töötegijaks talupojad. Need pidid harima oma põllud ning töötama rüütli ja vaimulikkude põldudel, sest mõis ei pidanud omal põllutöölisi.

Mõisas oli ainult oma teenijaskond ja vajalikud käsitöölised, nagu kingsepad, nahaparkijad, kudujad, riidevalmistajad,

rätsepad, kuldsepad, sõjariistade valmistajad, veinikeetjad, õllepruulid jne. Rikastes mõisades ja jõukate kloostrite majapidamises oli niivõrd arenenud käsitöö, et seal leidis töökodasid, kus valmistati isegi kunstitöid, nagu maale, raidkujusid, peenemaitselisi ehteasju kullast, hõbedast, elevandiluust, harjutati ilukirjutamist, kooti siidriiet jne. Mõisa põldude harimist toimetasid talupojad teol käies.

Nagu juba kuulsime, kaotasid talupojad Frangi riigi lagunemise ajal oma iseseisvuse ja elasid nüüd mõisa mail. Enamus talupoegadest olid sattunud pärisorjusse, ainult väike osa nendest oli isiklikult vaba. Kuid ka viimased olid kohustatud makse maksma ja kandma andameid mõisasse. Siiski olid

Talumaja Saksamaal: koos elamu, laut, küün.

vabade talupoegade kohustused mõisniku suhtes enam-vähem kindlaks määratud, kuna pärisorja kohustused olenesid vaid mõisahärra tahtmisest.

Talupojad kutsuti teole parimal külvi-, lõikuse- ja heinaajal. Alles siis, kui oli tehtud mõisa töö, võisid nad asuda omadele põldudele. Nad pidid ka oma vilja jahvatama mõisa veskil, leiba küpsetama mõisa ahjus, mõisa surutõrres pressima viina, mille kõige eest nõuti erimaksu. Talupojad pidid veel mõisale tasuta puid vedama metsast, kive vedama ehituste juurde, teid sillutama jne.

Makse maksid talupojad mõisale vilja ja kodusaadustega: vilja pidid nad kohe viima mõisa, kui seda koos oli sedavõrd, kui oli nõudnud mõis. Jõuludeks pidid talupojad viima põrsaid, uueks aastaks kanu, lihavõtteks mune ja tallekesi.

Ka abiellumiseks pidid pärisorjad luba paluma oma isandalt. Kui ori suri ilma meesjärglaseta, päris mõisnik tema

varanduse. Kaitset ei leidnud talupoeg kuskilt, sest mõisnik oli ainuke kohtumõistja oma maal elava rahva üle.

Rüütliid andsid rüütlikslöömisel küll vande, et nad rõhutuid kaitsevad, kuid talupoegade suhtes ei olnud see maksev. Talupoeg oli neile ori ja nad kohtlesid teda kui orja.

Rüütliid sõidid sageli isekeskis, rüüstates üksteise maid ja aedu; muidugi said siis kannatada ka talurahva põllud. Ka viljakaldusi juhtus. Seesugustel aegadel eriti elas talurahvas väga vaeselt. Mõned perekonnad surid, palju teisi toitus rohu, juurte ja raibetega. Söödi inimesegi liha. Nälja-aastatele järgnesid tavaliselt taudid, mis nõudsid omakord ohvreid.

Feodalsmiajal elasid rüütliite kõrval veel lahedalt v a i m u - likud, sest ka nende päralt olid suured maa-alad. Mitmed kloostrid, nagu Fulda, Kölni, Püha Galleni, olid eeskujuks oma majapidamistega. Mungad ühes oma teenijate ja orjega, kes olid neile kingitud, harisid kõige paremini põldu ja korraldasid aedu, kasvatades väärtuslikumat puuvilja, nagu kirsse, aprikoose, virsikuid ja viinamarju. Nad kultiveerisid soid ja rabasid, tegid uudismaad põlistest metsadest. Mungad olid oma aja kroonika-kirjutajad. Nende kroonikad sisaldavad väärtuslikke andmeid sellest, mis noil ajal juhtus.

Külaskäik Püha Galleni kloostriisse.

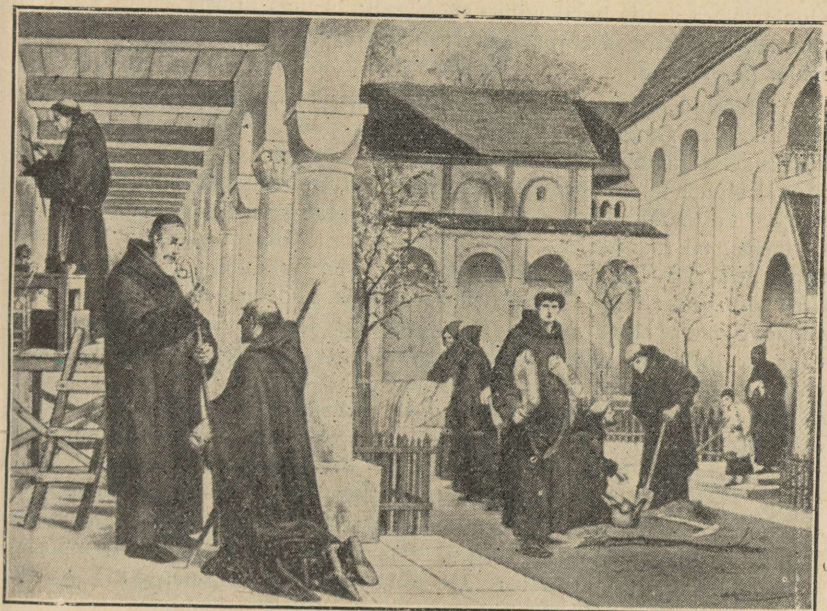
Väiksest Steinachi ääres asuvast tühiselasest, kus kord püha Gallus imelikke juhtumeid oli läbi elanud, oli saanud suur klooster. Uhkelt kerkis kaheksaküljeline kirikutorn üle elumajade pilbaskatuste; sealsamas asusid kooliruumid, viljaaidad, keldrid, kuurid; kuuldus ka veskiratta plagisemist, sest kõik eluülapidamiseks vajalik pidi saadaval olema koha peal. Tugev ringmüür torniga ja väravaga ümbritses ehitisi, vähem küll ilu kui julgeoleku pärast, sest paljud võimumehed tol ajal ei hoolinud käsust: „Sina ei pea himustama oma ligemise vara!“

Keskpäev oli möödas, vaikne rahu laotus üle oru. Püha Benedictuse korraldus määras selle tunni igähele vaikseks puhkamiseks. Ainult vaht väravatornis seisis oma kohustetäitmisel. Seal kuulis ta kuusemetsa poolt kapjade plaginat. „Kaheksa või kümme ratsanikku,“ lausus ta terava kuulatamise järele. Ta laskis alla tõstevärgi, tõmbas üles silla, mis viis üle veega täidetud kraavi, võttis siis seinalt sarve ja puhus kolm korda.

Kloostriülem hüppas oma tugitoolilt, ringutas uniselt, ronis ärklituppa ja vaatas välja. Ehmunud hüüdis ta: „Püha Benedictus, ole mulle armuline! HertsoGINNA, minu täditütar.“ Kähku riietus ta mungakuube riputas kaela kuldketi kloostriärgiga, toetudes oma õunapuust abti-kepile, mille küljes iltses elevandiluust käepide, ja laskus õue.

Kloostriülem saatis oma külalised kõigepealt kirikusse. Kui hertsoGINNA oli lugenud palve, avaldas ta soovi näha kiriku varandusi. Nad

astusid käärkambrisse. Kloostriülem laskis avada kapid, milles leidis imestamisväärseid purpurseid kirikuriideid, tiktud preestrikuubi ja mõjuvaid ajaloolisi pilte. Selle järele avati kirstud, milles säras hõbedast laelampe ja lühtreid, kullast ribasid pühade raamatute jaoks ja altari kaunististe ääristamiseks; kallihinnalisi nõusid mitmesuguseis vormes, delfiinikujulisi lühtreid, igasuguseid karikaid, viirukipanne ja palju muud väärtuslikku vara.

Kloostri õues.

Nüüd läksid nad kloostriaeda. See oli suur, ja seal kasvasid mitmesugused tulusad juurviljad, ka arstitaimi ning muid terveksstegevaid rohte.

Viljapuuaiast oli osa eraldatud metsloomadele ja -lindudele; neid oli Alpidest siia toodud, osalt küllastajate kingitud.

Üks vendadest noppis õunu ja kogus neid korvidesse. Kõlas poisikeste õrn laul: kloostrikooli kasvandikud tulid austust üles näitama hertsoginnale; noorukesed, aga juba kandsid nad mungakuube ja paljakaetud pealage. Kui need punapõselised rongikäigus möödusid, oma õpetajate eeskujul silmad maha löid ja tõsiselt oma laule laulsid, siis libises naeratus üle hertsoginna näo, ja tugeva jalahoobiga virutas ta lähedalseisva õunakorvi ümber, nii et õunad veeresid meelitavalt õpilaste sekka. Aga eksitamatult läksid need oma teed, aiult üks väikse-

maist tahtis kummarduda meelitava vilja järele, kuid naabrikene hoidis teda tagasi. Meeleheaga nägi kloostritülem noorte käitumist. Nüüd juhtis kloostritülem hertsoginna teise kloostrikooli, kus õppisid suurnikkude pojad ja need, kes tahtsid pühenduda vaimulikule seisusele. Sealsamas leidis ka kloostriraaamatukogu ja lugemistuba.

Samal ajal oli kõõgis ülemlkoka juhatusel arenenud tegevus, mis ei jätnud enam midagi soovida. Kõlises kell; see oli kutse õhtusöögile. Kloostritülem saatis hertsoginna söögisaali; 14 laua juures seisid kloostrivennad, preestrid ja abipreestrid; nad ei juhtinudki kõrgele külalisele erilist tähelepanu.

Söödud oli ka rikkalik järeloog, virsikud, melonid ja kuivatatud viigimarjad. Ordu korra järele loeti ka peale söömaaega ette hinge kostituseks jumalasõna või pühade elu. Munk Ekehard oli eelmisel päeval algust teinud paavst Gregoriuse kirjutatud püha Benedictuse elulooga. Ta tahtis alata teist peatükki, Spazzo aga, toidukambri valvur, lõi järsku tal raamatu käest kokku, nõnda et selle puukaaned kolisesid, tõstis peekri ja hüüdis: „Elagu ta, see püha Benedictus!“ Ja kui Ekehard etteheitvalt talle otsa vaatas, kostis nooremate kloostrivendade mürisev naer läbi saali ja algas rõõmus joogilaul. Mõned tormasid välja ja tulid peatselt tagasi mänguriistadega. Üks tõi kandle, teine viiuli, millel polnud rohkem kui üksainus keel, kellelgi oli muusikariistaks lauaots sissetaotud naeltega, millest häääl välja saadi võtme abil. Kellelgi oli väike kümnekeeleline harf, kummaline kolmnurkne riistapuu, mille mungad olid ristitud kolmainuseks ta kuju pärast. Munk Tutilole ulatati eebenipuust taktikepp. Naeratades tõsis hall kunstnik ja andis märku mänguks, mille ta ise noorpõlves komponerinud. Rõõmsalt kuulasid teised. Hertsoginna kõrva kostis muusikalärmina, sellepärast ütles ta: „On ülim aeg magamaminekuks!“ ja läks oma saatkonnaga koolimajja, kus oli korraldatud ta õõbimine.

Vara hommikul istus hertsoginna oma saatjatega sadulasse, keelas ära igasugused lahkumispidustused ja algas kojusõitu.

(Ekehard.)

1. Kuidas elati kloostris?
2. Kirjeldage kloostririkkusi!

Küsimusi kordamiseks:

1. Millal oli Verduni leping?
2. Kuidas tekkis feodaalkord?
3. Millal oli feodalismiaeg?
4. Mida nimetati investituuriks?
5. Kes oli senjõõr, kes vasall?
6. Kuidas saadi rüütliks?
7. Kuidas elasid rüütliid, vaimulikud ja talupojad feodalismiajal?

VI. Saksa rahvuse Püha Rooma riik ja katoliku kirik.

936— 973 — Otto Suur.

962. a. — Otto Suure keisrikskroonimine.

1056—1106 — Heinrich IV.

1073—1085 — Paavst Gregorius VII.

1152—1190 — Friedrich Barbarossa.

1198—1216 — Innocentius III.

Otto Suur. Kuigi feodalismiajal kuningate võim üldiselt nõrk oli, leidis ka kroonikandjaid, kes sundisid feodaalisandaid kuulama oma sõna. Üks seesugune valitseja oli Otto Suur Saksamaal (936—973).

Saksamaal polnud kuninga-amet päritavgi. Kui suri kuningas, siis tulid kokku Saksamaa jõukamad feodaalid, hertsogid, piiskopid ja kloostriülemad ning valisid uue kroonikandja. Otto Suure kroonimisest jutustab munk Widukind nõnda:

Aacheni, kus toimus valimine, kogunesid hertsogid ja krahvid ühes suursuguseimatega vasallidega sammaskäiku Karl Suure lossis, asetasiid oma valitseja siia ülesseatud troonile, sirutasid temale käed vandudes truudust ja töotades abi kõigi vaenlaste vastu ja tunnistasid ta nii oma kuningaks. All kirikus ootas ülempiiskop kogu preesterkonnaga ja rahvahulk uue kuninga tulekut. Kui kuningas sisse astus, läks piiskop temale vastu, ulatas temale käe ja viis ta pühapaiga keskele. Siis peatus ta ja pöördus rahva poole, hüüdes: „Vaadake, siin toon ma teie ette jumalast valitud Heinrichi poolt ja kõigi vürstide poolt kuningaks kuulutatud Otto. On see valik teile meelepärane, tunnistage seda käte tõstmisega.“ Kogu rahvas tõstis seepeale käed üles ja kuulutas valjul häälel poolehoidu uuele valitsejale. Siis sammus piiskop frangi kombe järele kitsasse kuube riietatud kuningaga altari taha, kus hoiti kuningliku võimu märke. Need olid mõök käepidemega, mantel panneldega, valitsuskepp ja diadeem.

Nüüd astus piiskop altari ette, võttis mõõga vööga ja ütles kuninga poole pöördudes: „Võta vastu mõök, aja temaga minema kõik Kristuse vaenlased, barbarid ja halvad kristlased, kuna sinule jumalast on usaldatud kuninga võim, et sa rahu tooksid kristlaste hulka“. Siis võttis ta mantli panneldega ja pani selle kuninga õlgadele hüüdes: „See rüü, mille nurgad ulatuvad maani, olgu sulle manitsuseks, et sa hõõguksid usuinnus ja rahu kaitse all elaksid oma elupäevad“. Selle järele ulatas ta kuningale valitsuskepi rääkides: „Võta need märgid, juhi oma alamaid isaliku valjusega, ulata halastuse kätt jumalateenritele, leskedele

ning orbudele; ärgu kunagi tulgu sul puudust armuheitmisest, et igavese tasu kroon sul ei jääks tulemata nüüd ega tulevikus". Siis võidsid piiskopid kuningat püha õliga ja kroonisid ta kuldse võruga. Kui kogu püha talitus nagu kord ja kohus sooritatud, viidi kuningas troonile, mis oli püstitatud mitme astme kõrgusel kahe imekauni marmorsamba vahel. kust ta ise kogu rahvast võis näha ja kõigile silma paistis.

Peale kiidulaulu ja messiohvrit tuli kuningas alla oma troonilt ja läks lossi, kus oli kaetud marmorlaud kuningliku toredusega. Seal võttis ta istet piiskoppide ja rahvaga; hertsogid aga teenisid neid. Hiljem austas kuningas iga vürsti tema poolt näidatud külalislahkusele vastava kingitusega ja lõpetas lõbusa peo".

Kuningana oskas Otto Suur maksma panna oma võimu. Kui hertsogid talle vastu hakkasid, siis kihutas ta nad välja nende hertsogkonnast ja nimetas oma sugulasi valitsema nende maadesse. Vaimulikud nimetas ta oma vasallideks ja omandas nende ametisse-nimetamise õiguse. Ta nõudis piiskoppidelt samu feodaalkohustusi, mis oma ilmlikkudelt vasallidelt. Kuningas Otto oli isegi huvitatud Rooma paavsti oma sõna alla saamisest. Nagu omal ajal Karl Suur, nii alustas ka Otto Suur sõjakäigu Itaaliasse, et maksma panna oma võim teisel pool Alpe ja omandada Roomas keisrikroon.

Saksa rahvuse Püha Rooma riik. Itaalia olud olid sõjakäiguks kõige soodsamad, sest seal tülitsesid feodaalisandad Itaalia kuningakrooni pärast; paavsti toolil oli valitsenud koguni kõlvatuid mehi, isegi alaealisi poisikesi, seega täiesti langenud ka paavsti autoriteet; rahvas oli tüdinud alatistest rahutustest.

Oma esimesel sõjakäigul kroonis Otto end Milanos Itaalia kuningaks; oma teisel sõjakäigul a. 962 laskis ta end Roomas kroonida Karl Suure krooniga keisriks. Sest ajast jäigi läänemaa keisri nimi saksa kuningale, mis kahtlemata väga tõstis Saksamaa valitsejate autoriteeti. Keisrina oli Otto Suur Saksamaa ja Itaalia ülemvalitseja ning Rooma paavst ta mõju-alune; alates a. 962 moodustasid tema maad Saksa rahvuse Püha Rooma riigi.

Kõik Saksa rahvuse Püha Rooma riigi valitsejad valiti Saksamaa feodaalisandate poolt, kuna nad ise Roomas käies end paavstist laskisid keisriks kroonida. Otto Suure esimeste järglaste ajal alistusid veel paavstid keisrile, kuid Heinrich IV päevil (1056—1105) puhkes äge võitlus keisrivõimu ja Rooma paavsti vahel. Seda tüli õhutas Clugny (l. Klünji) kloostrist alguse saanud liikumine.

Clugni liikumine. X sajandil olid sattunud pea igal pool Lääne-Euroopas vaimulikud sõltuvusse feodaalisandaist, viimaste käest said nad ühes kirikuametiga lääni, mille eest täitsid

vasalli kohustusi. Piiskoppe ametisse kutsudes ei arvestanud feodaalisandad seda, kas nende väljavalitu sobis vaimulikuks. Nagu keisrid Püha Peetruse toolile aitasid ainult neid, kes olid nende meelt mööda, nii kutsusid hertsogid piiskoppideks vaid neid, kes olid ustavad ja suutsid korralikult täita vasalli kohustusi. Hakati koguni vaimulikke ameteid müüma raha eest, seda hüüti simooniaks (nõid Simoni järgi, kes apostlitelt raha eest tahtis osta püha vaimu). Vaimulikud käisid sõjas, sõdisid isekeskis, tarvitasid sõjariistu koguni kirikus. Vagadele inimestele aga ei meeldinud selline vaimulikkude eluviis, nende arusaamist mööda pidid vaimulikud olema iseseisvad, vabad igasuguseist ilmlikest ülesandest ja elama vaid oma pühale ametile.

Ka kloostrites oli ununud püha Benedictuse kord ja mungad hakanud elama ilmlikku elu.

Kuid X sajandi lõpul algas Clugny kloostris Saône'i orus puhastusliikumine, mis tahtis tõsta vaimulikkude elu ja olu. Siinsed mungad pidasid kinni kloostris põhikirjast, tegid tööd, elasid vagalt ja ausalt. Mitmed kloostrid läänemaal muutsid nende eeskujul oma eluviisi. Nende asutatud uued kloostrid tunnistasid pühaks Benedictuse põhikirja ja elasid seda mööda. Kiriku asjus mõistis Clugny liikumine hukka simoonia, nõudis, et vaimulikud taganeksid ilmlikust elust ja elaksid ainult kirikule. Clugny klooster allus üksi paavstile, ja liikumine, mis seal sai alguse, nõudis, et kõigi katoliku maade piiskopid ja kloostrülemad ustavad oleksid ainult paavstile, et ilmlikud valitsejad taganeksid investituurist, s. o. vaimulikkude ametis-
kutsumisest ning sõrmuse ja kepi üleandmisest lääni valdamiseks.

Clugny ilmavaate pooldaja oli Hildebrand, kes noores eas mungana oli viibinud Clugny kloostris, kust ta Itaaliasse siirdus ja Rooma preestriks hakkas. Oma andekuse tõttu tõusis ta peagi paavsti volinikuks ja selle järele paavstiks Gregorius VII nime all. Tema paavstiks ja Heinrich IV keisriks oleku ajal algaski võitlus keisri ja paavsti vahel, mis arenes huvitavaks jõuproovimiseks kiriku ja ilmliku võimu vahel; see võitlus on ühtlasi keskaja iseloomustavamaid nähtusi.

Keisri ja paavsti vaheline võitlus. Veel enne paavstiks-
saamist unistas Hildebrand maapealsest jumalariigist, kus puuduks nurjatus ja vägivald ning valitseks rahu ja armastus. Tema arusaamist mööda oli maapealse jumalariigi idee teostatav katoliku kiriku võimulesaamisega. Sellepärast oligi tema peapüüd tõsta kirikuvõimu, et juhtiva seisukoha maa peal omandaks paavst. Kuid siis tekkis tüli keisriga.

Heinrich IV (1056—1106) oli alles kuueaastane, kui suri tema isa; siiski valiti ta tubli isa tõttu kuningaks, kuna riigiasjade ajamine usaldati tema eestkostjate kätte, kes aga

küllalt osavad ei olnud. Jällegi hakkasid hertsogid püüdma iseseisvusele. Just tol ajal avaldas paavst Nicolaus II Hildebrandi õhutusel (a. 1059) määruse, mille järgi vabastati paavsti valimine keisri mõju alt ja anti kardinalinõukogu kätte, mille liikmeks olid Rooma kõrgemad preestrid ja selle ümbruskonna piiskopid.

Gregorius VII.

Paavstiks saanud (a. 1073), kõneles Gregorius VII (Hildebrand), et katoliku kirik on tähtsaim asutis maa peal ja Rooma paavst ainukene ülemvalitseja, et isegi Saksamaa keiser peab olema tema vasall. Ta viis läbi rea uuendusi Clugni liikumise vaimus. Tähtsaim oli tsölibaadiseadus, millega Gregorius VII vaimulikke kohustas elama vallalistena; kõik abiellunud piiskopid ja preestrid pidid lahkuma ja keegi naisemees ei tohtinud saada edaspidi preestriks; vaimulikud pidid vabad olema perekondlikest muredest ning töötama ja elama üksi kirikule. Gregorius keelas ära simoonia ja tühistas ilmlikkude vürstide vaimulikkude ametissekutsumise õiguse (investituuri). Viimane määrus sünnitas valitsejate ringkondades ärevust. Kiriku käes oli Inglis- ja Prantsusmaast üks viiendik, Saksamaast koguni kolmandik; neist maist end päris lahti ütelda ei tahtnud keegi valitsejaist. Kui Gregorius VII Heinrich IV-le, kui see hakkas Saksamaa juhatajaks, ette pani taganeda investituurist, siis puhkes võitlus võimumeeste vahel.

Heinrich IV kindlustas endale Saksamaa trooni, sundides hertsogeid sõna kuulama. Siis kutsus ta investituuri asjus piiskopid Vormsi ja kuulutas seal Gregorius VII lahti paavsti-ametist. Paavst vastas sellele Heinrichi kirikuvande alla panemisega ja soovitas Saksamaa vürstidele valida uus kuningas. Osa hertsogeid, kes Heinrichis nägid vägivaldset valitsejat, löidki paavsti poole; ka piiskopid ei julgenud vastu seista kirikuvõimudele ja taganesid üksteise järele kuningast. Nii sattus Heinrich IV raskesse seisukorda ega leidnud paremat nõu, kui end alandada paavsti ees. Üksi, paljajalu, patukahetseja riites, ilmus ta paavsti ette, kes külalisena viibis Toscana valitsejanna Mathilde juures Canossa lossis, ja palus, et paavst ta tagasi võtaks kiriku sülle. Kolm päeva lasti Saksamaa ülem-

valitsejal oodata otsust, alles neljandal päeval võttis Gregorius ta oma jutule ja vabastas kirikuvande alt. Kuid alandlikkuse ülesnäitamisest hoolimata ei taganenud Heinrich investituurist; ta oli päri ainult seega, et paavst hakkas tema ja Saksamaa vürstide vahelise tüli otsustajaks. Paavst pani viimati Heinrich IV jälle kirikuvande alla. See Gregoriuse teguviis äratas nüüd rahulolematust igal pool Saksamaal: temas nähti türanni, kes igal pool ja igas asjas tahab maksma panna oma piiramatut võimu.

Palju hertsogeid ning piiskoppe hakkas toetama Heinrichit. Lootes võitu saada Gregoriusest kirjutas Heinrich sellele: „Jäta maha püha Peetruse tool, sa igavesele hukatusele mõistetud inimene!“ Ühtlasi kogus ta sõjaväe ja tõttas Rooma, laskis uue paavsti valida ning enda selle poolt keisriks kroonida. Gregorius VII põgenes Lõuna-Itaaliasse, kus ta järgmisel aastal (1085) suri; surivoodil olevat ta öelnud: „Ma olen õigust armastanud, sellepärast suren põgenejana.“

Keisri ja paavsti vaheline tüli ei lõppenud veel. Mõne aja pärast suri Heinrich IV, kuid loobuda investituurist ei tahtnud ka Heinrich V. Vürstide kaastegevusel saavutati viimaks kokkulepe ja sõlmiti a. 1122 Vormsis konkordaati, mille järgi vaimulikkude valimisi pidid toimetama vaimulikud. Kiriklikkude ametimärkide, sõrmuse ja kepi üleandmise õigus valitule ning lääni üleandmine jäeti ilmlikule valitsejale.

Tegelikult saavutati Vormsi konkordaadiga ainult vaherahu. Niipea kui Saksamaa keisritroonile ja Rooma paavsti-toolile asusid tugevamad isikud, puhkes jälle keisri ja paavsti vaheline võitlus.

Friedrich Hohenstaufen. Friedrich Hohenstaufenis (1152—1190), nimetatud Barbarossaks tema punase habeme pärast, sai Saksa rahvuse Püha Rooma riik jälle valitseja, kelle peasihiks oli keisri võimu vägevus. Ta tahtis, et kõik kuulaksid tema sõna; ta unistas sellest, et Inglismaa ja Prantsusmaa muutuksid tema vasallimaadeks. Muidugi tahtis ta, et ka Rooma paavst alluks temale. Kuid Friedrich Barbarossa seesugustel püüetel polnud edu.

Elkõige tahtis Friedrich Barbarossa võita Itaalia, et selle maa kaudu luua oma kodumaale ühendus muu maailmaga. Karl Suure ja Otto Suure eeskujul ruttas ta Itaalia sõjakäigule. Kuid Itaalia olud olid vahepeal muutunud. Ülesanne, mis võrdlemisi kergeks osutus Otto I, oli peaaegu ülejökäiv Friedrich Barbarossal. Vahepeal olid tugevaks saanud Põhja-Itaalia linnad, olles kaubanduslikus läbikäimises Idamaaga. Nende linnade jõukus meelitaski peamiselt Friedrichi Itaaliasse, aga ka nende poolt leidis keiser suurimat vastupanu. Milano, Genua, Fi-

Heinrich IV Canossas.

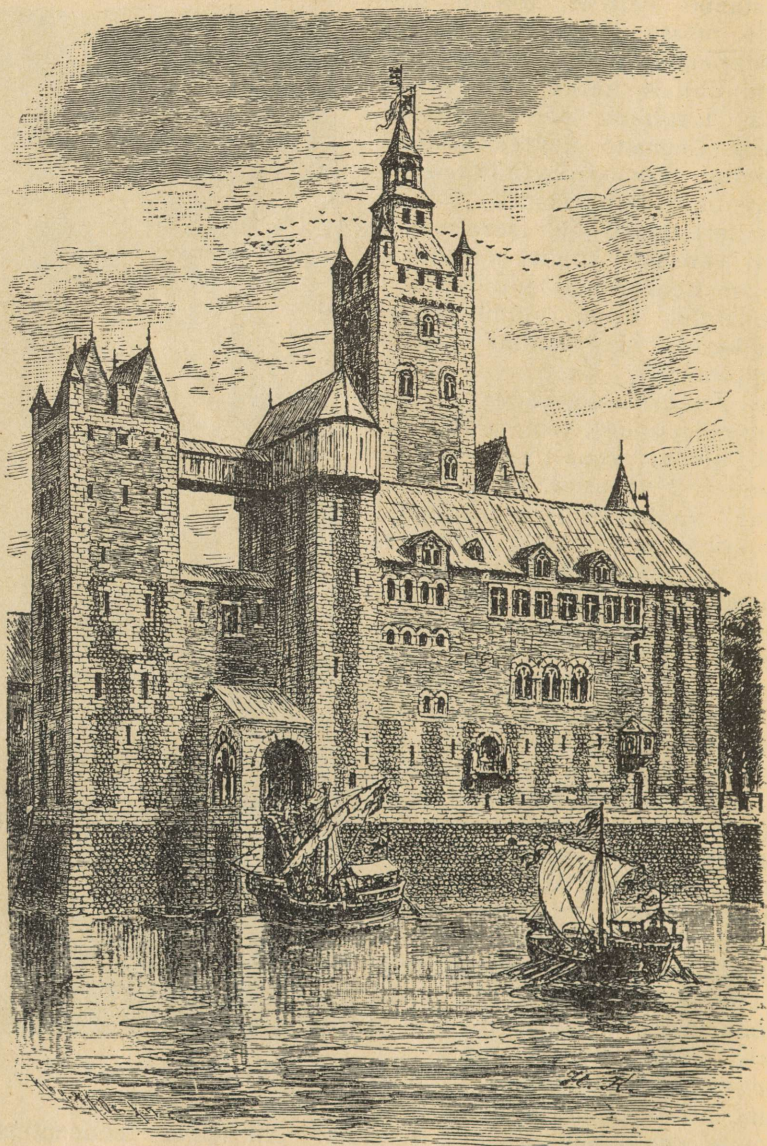
renze, Veneetsia, Piisa olid tähtsamaid linnu. Friedrich Barbarossa võttis ette nende vallutamiseks viis sõjakäiku. Vaevalt alistunud keisrile, tõstsid nad jälle mässu. Linnadega ühines vastupanuks Rooma paavst, kes pani ühtlasi keisri kirikuvande alla. Lõplikult lüüa said keisri väed Legnano juures Milano lähedal. Lombardia (nii nimetati langobardidest saadik Põhja-Itaaliat) linnad jäid iseseisvaks: nad vabastati kõigist maksudest keisri heaks, nad pidid ainult läbisõidul vastu võtma keisri saatkonda ning andma sellele ülalpidamist. Ka paavsti vastu pidi Friedrich olema „nagu sõnakuulelik poeg“, tema ette põlvili heitma, kuna paavst siis ta vande alt vabastas. Püüd „maailma“ valitsemisele ei osutunud jõukohaseks Friedrich Barbarossale ja tema järglastele. Aga samal ajal hakkas paavstiks mees, kellest sai Euroopa valitsejate käskija.

Paavst Innocentius III. Innocentius III (1198—1216) oli keskaja tugevaim paavst.

„Nagu jumal, maailma looja, taevaletusse aetas kaks valgust: suurema päeva ja väiksema öö jaoks, — nii on tema ka kiriku taevasse asetanud kaks võimu, millest suurem juhib hingi, nii ütelda päevi, ja väiksem kehi, nii ütelda öid; need on: kiriku võim ja ilmlik võim. Nagu kuu saab oma valguse päikeselt, kellest ta palju väiksem ja jõuetum, nii omandab kuninglik vägevus oma auläike paavsti võimult.“ Nii seletas Innocentius III ühes kirjas paavsti ja ilmlikkude valitsejate võimu vahekorda. Paavsti võim pidi olema üle kõige. Gregorius VII oli võidelnud kiriku ja vaimulikkude iseseisvuse eest, Innocentius III

Friedrich Barbarossa

Friedrich Barbarossa loss Reini kaldal.

võitles kiriku ülemvõimu pärast ja saavutas oma sihi. Tal läks korda välja tingida Saksamaa valitsejalt ilmlikkude võimude täielist loobumist investituurist. Samal ajal suutis ta selgeks teha vürstidele, et paavstil kui keisrite kroonijal ka võimalus peab olema kuninga valimisi mõjustada.

Siiani pidasid paavstid end apostel Peetruse järeltulijaiks, Innocentius III pidas end Jeesuse asemikuks maa peal. Katoliku kirikut juhtis ta isevalitsejalikult; kõrgemad vaimulikud käisid küll koosolekul paavsti lossis, lateraanis, kuid ainult seks, et heaks kiita paavsti ettepanekuid.

Innocentius III oli keskaja võimsaim valitseja. Temale vandusid vasallivannet Napoli-Sitsiilia valitseja, Inglise, Skandinaavia, Aragoonia, Portugali ja Ungari valitsejad. Kõigi teiste ristiusuliste riikide kuningad kuulasid tema sõna.

Sellise suure seisukoha võitis Innocentius III peamiselt oma isiku mõjuga. Tema surma järele puhkes jälle võitlus Saksamaa valitsejail paavstidega.

Saksa rahvuse Püha Rooma riigi keisrid kaotasid aegamööda oma mõju Itaalias, ka Saksamaal endas langes kuninga võim. Kuid ka paavsti toolile ei tõusnud enam nii tugevaid isikuid, nagu seda oli Innocentius III. Maapealse jumalariigi idee jäi teostamata.

Õigeksmõistmine Hohenstaufenite ajal.

(Nagu keskajal igal pool, tarvitati ka Saksamaal kahevõitlust ja tuliproovi süüteo paljastamise abinõuna.)

Kohtunik peab andma kaks tunnistajat igaühele, kes peab võitlema kohtu poolt määratud kahevõitluses. Tunnistajate kohus on valvata, et võitluseks seadusepäraselt varutakse. Nahka ja lõuendisse võib rõivastada niipalju kui keegi tahab. Pea ja jalad peavad olema eest paljad ja kätel tohib kanda ainult õhukesi kindaid. Üks paljas mõök olgu käes ja teise, või ka kaks, võib kinnitada vööle, kuidas keegi heaks arvab. Teises käes olgu ümmargune kilp, mille materjaliks tohib olla ainult puu ja nahk, erandiks kütür, mis küll peab olema rauast.

Võitluskohale kogunenud rahvahulk hoitakse vaos surmanuhtluse ähvardusel, et keegi ei segaks võitlejaid. Kummalegi võitlejaist annab kohtunik juurde mehe, kes ei tohi võitlust segada. Kui võitluskohal rahu tehtud, kutsugu tunnistajad võitlevad pooled üles oma võitlust õiguse eest sooritama. Kohtunik täitku nende palve. Siis mingu pooled kohtuniku ette ja vandugu üks, et ülekohus on sündinud ja palugu jumalat appi. Kui süüdistatu saab haavata, mõistetagu kohut ta üle; saab ta võidu, peab teine ta lahti laskma kahjutasuga.

Kui vaieldakse kohtuotsuse vastu, tuleb kaebega minna kõrgema kohtuniku ette ja viimaks kuninga ette.

Nüüd kuulatagu, mis karistused on määratud roimade eest: varas tuleb puua. Kui aga vargus sünnib külas päise päeva ajal ja on vähem väärt kui 3 šillingit, võib taluperemees samal päeval kohut mõista süüaluse üle või võib see end lunastada 3 šillingit makstes. Ta jääb aga ilma aust kui ka seaduse kaitsest. Sama kohus maksab nende kohta, kes võltsivad mõõtu, kaalu või toiduaineid. Kõik mõrtsukad, kõik, kes röövivad atru või veskeid, teotavad kirikuid ja kalmistuid, põletajad

Karistused keskajal.

tulevad tõmmata rattale. Kes mehe maha lööb või paljaks röövib, sel tuleb pea otsast lüüa. Kes varjab varastatud või röövitud vara või kõnega või teoga aitab röövleid või vargaid, neid karistatakse süü selgestegemise puhul samuti kui vargaid või röövleid. Kui ristiusku mees või ristiusku naine on uskmata ja nõidusega tegeleb, tuleb ta põletada puuriidal. — Kes teist vigastab või haavab, sel lüüakse käsi maha. Kui kohtunik ei mõista kohut süüdlase üle, tuleb tema enda üle kohut mõista. — Kui keegi teise maha lööb enda kaitseks ja kohtu ees oma tegu tunnistab, enne kui tema üle kaevatakse, siis ei tule temal pead

otsast võtta, vaid ta maksku valuraha sugulastele. — Kuningas on koh-
tunik kõigi üle. — Mees on oma naise eestkostja, niipea kui naine temaga
on laulatatud. Naine on mehe kaaslane ja seisusekaaslane, niipea kui
ta mehega on laulatatud. Peale mehe surma on ta vaba mehe seisusest.

(Sachsenspiegel.)

Mecklenburgi maakonnas elas mees, keda kahtlustati mitme elu-
maja süütamises. Ta eitas seda ja ütles, et ta valmis on oma süütust
kinnitama tulist rauda kandes. Ja talle anti kätte tuline raud, mida ta
kandis vaikides. Kui ta jõudis surnuaiani, viskas ta käest raua ja see
kadus liivasse. Aasta pärast leidis liiva seest selle raua keegi mees
ja põletas oma käed. Pealtnägijad olid väga imestunud ja teatasid sünd-
musest kohtunikule. See tuletas meelde aasta eest olnud majade põle-
tamisloo ja laskis vangistada mehe. Mees tunnistas üles, et tema ma-
jade süütaja olnud, ja ta tõmmati rattale.

(Lüübecki kroonika.)

1. Milliseid abinõusid tarvitati süütegude paljastamiseks keskajal?
2. Milliseid karistusi määrati keskajal Saksamaal?

Küsimusi kordamiseks :

1. Mida kujutas endast keskajal Saksamaa?
2. Milline troonisaamise kord maksis Saksamaal?
3. Kes oli Saksamaa esimene keiser?
4. Kuidas nimetati Saksa keisririiki?
5. Iseloomustage Otto Suurt!
6. Milles seisis Clugny liikumine?
7. Milles seisis Hildebrandi jumalariigi idee?
8. Mida püüdis Heinrich IV, mida Gregorius VII?
9. Millised reformid viis läbi Gregorius VII?
10. Milliseid sihte taotlesid Hohenstaufenid oma poliitikas?
11. Kes oli tähtsaim Hohenstaufen?
12. Mida püüdis Innocentius III?
13. Kas Hohenstaufenid saavutasid oma eesmärgi?
14. Millega lõppesid paavstide maailma valitsemise püüded?

VII. Linnad keskajal.

Käsitöö edenemine. Kuulsime, et ka kodumajanduse
maksvuse ajastul käsitöö kloostrites ja vürstlikes majapidamistes
hästi oli arenenud; kogu saadusi ei tarvitatud kodu ära, osa
neist läks vahetuseks. Kaupade vahetust toimetati algul aasta-
laatadel, mida korraldati iga aasta suuremate kirikute juures
kirikupühade puhul. Käsitöö edenemisega V saj. muutusid aasta-
laadad nädalalaatadeks ja need hiljem alatiseks turuks.

Käsitöö edenemist, alates X sajandist, põhjustas peamiselt kaks asjaolu: rahvaarvu kasvamine Lääne-Euroopas ja inimeste tarvete tõus. Maapind ei suutnud elatada kõiki: tuli asuda uue energiaga uudismaade loomisele, aga ka uute tööharude arendamisele ja asukohtade otsimisele võõrsil. Tarvitati kõiki neid teid.

Muistsed germaanlased rõivastusid lihtsalt, kandes enamasti linast särki ja nahast vammust, kuid X s. oli peendunud maitse, eriti rüütlite keskel; sooviti juba ilusamaid rõivaid, kenamaid jalanõusid, kaunimaid sõjariistu.

Ilusat, nägusat riidet, maitsekaid jalanõusid, kauneid tarberiiustu võisid valmistada ainult vilunud käed. Käsitöoline oli osav, kui ta alati ühel alal töötas, sest praktilised kogemused täiendasid tema oskust. Sellepärast jagasidki käsitöölised, nagu kraasijad, ketrajad, kudujad, värvijad, vanutajad j. t. omavahel tööd. Suurenenud nõudmised võimaldasid käsitöölisele töötama jääda kitsamale alale eluajaks.

Käsitööde edenemine elustas maadevahelist läbikäimist, sest ühed maakonnad muretsesid toormaterjali, teised valmistasid ja müüsid oma tooteid. Nii saadeti Inglismaalt, kus rohkesti kasvatati lambaid, Flandriasse villa ja lõnga, kuna asemele veeti riidet. Flandria saatis ka Lõuna-Saksa- ja Prantsusmaale riidet, kust talle vastu vahetati viina ja lõuna-puuvilja. Kaupade vahetus sündis algul, nagu öeldud, laatadel kuid varsti tekkis tarvidus alatise turu järgi, mis tarvitajast ja valmistajast ning kaupmehesest kaugel ei oleks.

Linnade tekkimine. Käsitöölistel, kes isekeskis tööd jaotatsid, oli tarvis elama asuda üksteise lähedusse. Käsitöölised vajasisid toormaterjali, selle ostukohta, samuti oma saaduste müügi kohta; neil oli tarvis elama asuda turu lähedusse. Nii tekkisidki mitmesse kohta alevid, kuhu hulgana elama asusid käsitöölised ja kus peeti turgu.

Alev tekkis kas lossi müüride taha või kuninglike piiskoppide residentside kõrvale, kus kindlam oli asuda, või jälle kirikute ja kloostrite juurde, sest need meelitasid kokku rahvast. Asukoha valikul arvestati muidugi ka liiklemisvõimalusi, mispärast alevid enamasti asusid suurte jõgede piirkonnas või mere ääres. Alevi ümber oli maa, mida kasutasid alevi elanikud; sest käsitöoline oli ühtlasi ka põllumees.

Alevi alla, s. o. turu jaoks ja käsitöölisele elamaasumiseks andis maa keegi feodaalisand, kas kuningas, ilmlik vürst, piiskop või abt. Kirjaliku dokumendiga vabastas ta teoorjusest osa oma inimesi, lubades neil hakata käsitööle ja nõudes neilt feodaalkohustuste asemel rahamaksu. See oli talle endalegi kasulik, sest raha eest võis nüüd turult kõike saada. Ka teist kasu tõi alevi asutamine isandale; selle turg meelitas kohale võõraid kaupmehi, keda ta oma kaitse alla võttis ja selle eest maksu sai.

Alevielanikkude põli oli parem talurahva omast. Nende isik oli vaba, nad olid oma varanduse peremehed ja vabastatud teoorjusest. Nad said eraldi kohtunikud, kes nende endi poolt valitud kaaskodanikkudega kohut mõistis elanikkude üle. Nagu öeldud, nad maksid oma isandale ainult rahamaksu. Alevid said loa ümber alevi raiooni ehitada müüri, muutudes seega kindlustatud kohaks, burgiks. Nii tekkiski linn.

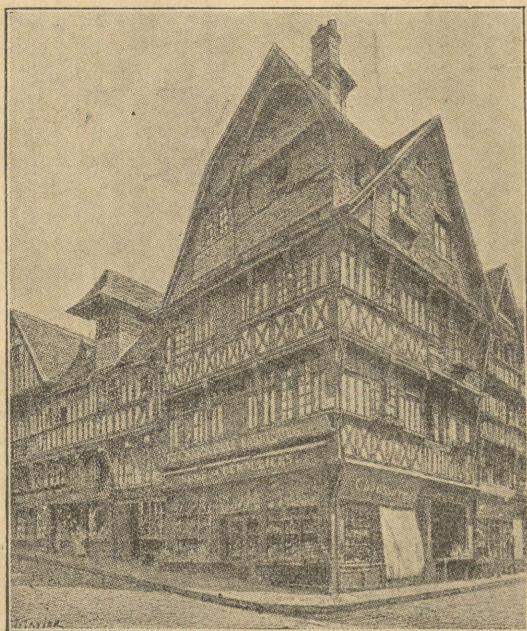
XI sajandil edenesid linnad väga kiirelt. Rooma linnade varemeil leiame juba suurlinnu, nagu Lyon, Pariis, Milano, Strassburg, London, samuti piiskoppide residentside ümber, nagu Magdeburg, Basel, Genf. Kuid ka jõgede juures asus tähtsaid linnu, nagu Hamburg, Lüübek, Brügge. Linna elanikke kutsuti kodanikkudeks, burgenses (Saksamaal bürger'id, Prantsusmaal bourgeois), sõnast burg. Nad olid käitumises vabamad, vaadetelt ja kommetelt liberaalsemad. Juba XII sajandil kurtisid Flandria mungad, et linnainimesed olevat upsakad; kuna taluinimesed ise tulevat kloostrisse andeid tooma, kihutanud linnainimesed minema mungad, kui need tulnud kloostri- ja kirikukorjandustega.

Linnaelu. Oma kõrge valli, müüri, tornide ja väravatega ning vägevate kirikutega mõjus eemalt linn uhkelt. Linna sisetu siiski osutas hoopis teissugust pilti. Seal leidis majade vahel veel suuremaid põllulappe ja tänavad isegi elavamates linnasades olid kitsad, nurklikud ja kasimata. Ei olnud neil sillutist, kõnniteid ega valgustust pimedatel õhtutel. Vihma-aegadel tekkisid tänavatele loigud, augud ja kraavid täitusid veest, nõnda et edasijõudmine neil osutus väga vaevaliseks. Puhtusest lugupidavad inimesed kandsid sellepärast tänavail tugevaid puukingi. Keegi ei mõtelnudki tänavate puhastamisele ega olnud kellelgi midagi ka selle vastu, et mitmesugused loomad, sead ja kanad, vabalt seal ümber jooksid ja tänavatele visatud jäänuuste hunnikutel pidutsesid. Haruldastel juhtudel, kui oodati mõnda kõrget külalist, koristati tänavaid veidi mustusest ja laotati maha õlgi, rohtu või riputati lilli ja ehiti majad ja ukseesised vaipadega.

Ka majad olid üldiselt näotud, madalad ja ehamugavad. Ei tuntud korstnaid ega klaasaknaid, ei olnud neis isegi ahjusid. Soojust saadi lahtiselt koldelt ja suits otsis endale teed välja nõndanimetatud „tuulesilma“ läbi laes või aknaavaustest. Kuna majad olid enamasti puust ja katused kaetud õle, pilliroo või sindliga, võttis väga sagedasti tuli võimu, mispärast varakult arenes tuletõrje-kohustus. Suitsu ja ka midu ebaterve elamisviisi pärast olid silmahaigused keskajal väga levinud.

Klaasist aknad võeti üldiselt tarvitusele alles XV sajandi ümber. Varemalt aga saadi valgust aknaavauste kaudu, mis

öösiti ja külmemal ajal kaeti luukidega. Suitsu ja puuduliku kütte pärast polnud elu seesugustes majades kuigi mugav. Mööbliteks olid kastid ja pingid, viimaseid tarvitati sageli ka magamisasemeteks. Õhtuti andis valgust peerg või taht rasvaga täidetud potis. Seesugust „lampi“ tuli enne süütamist soojendada. Rasva- või vahaküünlad olid alles väga kallid asjad ja õli tarvitati ainult kirikutes.

Maja keskaegses linnas.

Kõige halvem oli lugu puhtuse poolest. Mustuseaugud kaevati otsekohe eluruumide alla, isegi kõige uhkemates ehitistes, nagu näitab sündmus 1183. aastast. Saksa keiser Friedrich Barbarossa kutsus Erfurti kokku riigipäeva, mis puhul kõrged külalised tema lossi kogunesid. Järsku murdusid palgid uhke saali põranda all ja kogu hiilgav seltskond langes mustusauku.

Rõivastus ja toitumine. Rõivastuseks tarvitas harilik kodanik jämedat villast ja linast. Kalev oli kallis, samuti ka peenem lõuend ja karusnahad. Siiski tarvitati karusnahku väga rohkesti ja nad olid nõutavaks kaubaks. Rohke nahatarvitamise

tõttu tõusis koosneri käsitöö juba varakult kõrgele järjele ja tõi head tulu. Särki kandsid vahest kõige suursugusemad, sedagi mitte alati. Püksid koosnesid kahest osast, ülemisest lühemast ja alumisest, sukataolisest kitsast. Nad valmistati nahast või lõuendist.

Vähenõudlikud nagu rõivastuse ja elamu suhtes oldi ka toidu suhtes. Peale väga lahja õlle joodi veini, mis oli õige hapu, ja mõdu, vanast ajast harrastatud meejooki. Toitudest seisis aukohal juust, kuna võid tunti ja söödi vaid kõrgemates ringkondades. Jämeda leiva kõrvasena tarvitati rohkesti liha, ja kalade küllus jõgedes ning järvedes lubas ka nende kasutamist. Peasöömaaega peeti pärast lõunat, sööginõudeks olid lihtsad puu- või saviriistad. Kahvleid ei tuntud. Õhtuti mindi puhkama juba vara, pimedada tulekuga, selle-eest aga tõusti juba koidikul.

Linnade tähtsus. Kuigi niisugune elu praegusega võrreldes tundub vaevaline, ei tohi siiski unustada, et see tähendas suurt edu eelkäivaga võrreldes. Linnaelu tõi esile hoopis teistsuguse, viljakama tööjaotuse inimeste hulgas, pani liikvele kapitalid, kindlustas üksikisikule suurema vabaduse, koondades inimesi ühiste huvide ümber, kutsus esile asutisi, mis ühisel jõul taotlesid üldisi eesmärke ja omakord inimestelt nõudsid oma üksikhuvide piiramist üldsuse heaks. Linnade tõttu arenes liikumine, tõusis rikkus ja haridus, kutseoskus, tekkisid uued seltskonnakihid, pandi alus ilmlikule teadusele, kunstile. Linnakodanikud võitsid endale juba varakult ühesugused õigused, seega pääses linnade mõjul võidule ka uus õiguslik alus inimeste kooselus.

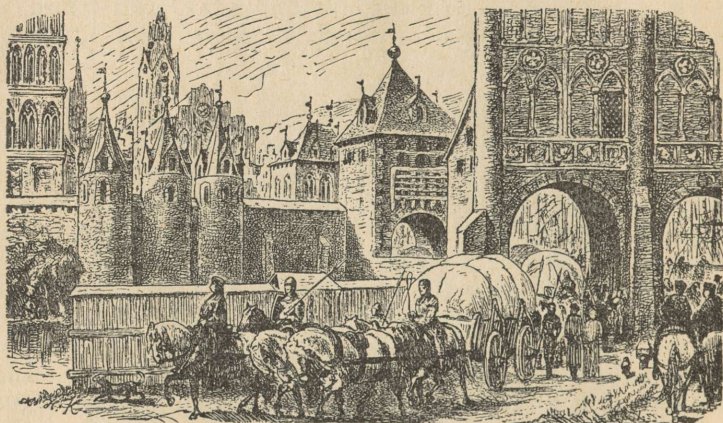
Linn mõjus parandavalt ka talurahva seisukorrasse. Paljud mõisnikud andsid mõisamaa käest ja asusid linna, nõudes oma talupoegadelt ainult raharenti. Linn ise oli vabaduse kaitsja. Kui põgenenud talupoeg end suutis linnas varjata aasta ja ühe päeva, siis jäigi ta vabaks. Saksamaal kõneldi: „Linna õhk teeb vabaks“.

Linna valitsemine. Linna tähtsaim ametnik oli linnapea (Saksamaal — Bürgermeister); tema valitses ühes linna nõukoguga linna. Linnapea amet nagu teisedki tähtsamad linna ametid ja nõunikkuude kohad olid rikkamate kodanikkude käes.

Nõukogu liikmed käisid koos raekojas, mis asus keset linna, turu ääres. Raekoja tornis oli kell, mis hommikul kutsus inimesi tööle ja õhtul saatis puhkusele või kuulutas linnakodanikele lähenevat hädaohtu, kui vahid tornist märkasid eemalt tulevat vaenlast. Keset linna, turu ääres, asus ka linnakogu-

duse kirik ja rida teisi ehitisi, enamjaolt määratud kaupade vahetamiseks.

Linna turg. Keskaegse linna keskpunktiks oli turg, kus toimus kogu linnaelanikkude läbikäimine. Seal asusid kauplused, laudad, letid ja turumajad, kus võõrsilt tulnud kaupmehed ja kohalikud käsitöölised ning ümbruskonna talupojad oma saadusi pakkusid. Seal kohtusid linnakodanikud maainimestega ja kaugelt maalt kaupmeestega. Keskaegsed linnad ei olnud küll mitte suured, ei olnud suuremateski linnades palju üle 10 000 elaniku, kuid turul sünnitas rahvahulk õige palju kära ja elust; turu elu oli tarvis reguleerida.

Lütbecki linnavärv.

Linnavalitsus oli kindel turupäev. Turupäeval lehviti raekoja tornis punane lipp; seni kui lehviti lipp, maksis turuõigus. Lipu kadumine raekojal või kellalöömine kuulutas turuaja lõppu.

Suurt segadust sünnitasid turul mitmesugused rahad, oli ju igal feodaalisandal õigus lüüa raha. Turul tuli raha alatasa kaaluda, et määrata kindlaks ta väärtus. Ühtlasi tuli valvata kaalude ja mõõtude järgi. Sellepärast pidid turuelu reguleerima linnavalitsuse poolt maksma pandud kindlad turumäärused. Kõik, kes rikkusid rahu ja ei tunnustanud turumäärusi, langesid karistuse alla: neilt kas nõuti rahatrahvi või neid häbistati häbiposti sidumisega.

Linna värvavas oli turupäeval peatus ja tung, sest iga vaner, mis tahtis sisse sõita, vaadati hoolega läbi värvavahtide poolt. Vööri omanik pidi maksma värvavatolli ja andma kümnest saadustest, ainult väga vajalikke toiduaineid ja mõningaid

tooraineid töökodadele lubati sisse vedada vabalt. Maainimeste kärudele järgnesid suured veovankrid, kus kaubad olid kaetud presendiga; nendes peitus väärtuslik kaup, kaugelt maalt veetud vara; sõjariistus ratsanikud saatsid seda killavoori. Rong liikus mööda tänavaid linna kaalukojani, kus võõramaa kaubad kaaluti, tolliti ja tollimaks sisse nõuti.

Käsitöölised. Linnavalitsus korraldas ka käsitöölise elu. Need võisid töötada ainult ametiühingute ehk tsunftide töö-

Keskaegsed käsitöölised.

kodades. Tsunftiks ühinesid ainult ühe ameti pidajad, näiteks rätsepad, kingsepad, puusepad, müürišepad jne. Tsunfti juhtis tsunfti vanem; tsunfti kui organisatsiooni liikmeks olid meistrid, kes tsunfti astudes pidid sooritama vanemate meistrite ees meistrieksami. Meistrite juhatusel töötasid tsunftide töökodades sellid ja õpipoisid; õpipoiss sai selliks, kui tal oli küllalt oskust oma töös. Sellid said kõik ühesuguse tasu, meister kui juhataja suurema tasu, õpipoisid ei mingisugust. Tsunftide tegevuse järele valvasid linna ametnikud, sest oli kindlaks määratud, kui palju ühe tsunfti töökojad võisid osta toormaterjali

ja kui palju saata valmiskaupa turule, kus igal tsunftil oli oma müügikoht. Linnavalitsuse kohus oli hoolitseda, et võistluse tagajärjel ei langeks mõni tsunft. Käsitöölised olid linna vastu oma kohustused, mis tsunftide järgi kindlaks määrati. Nii pidid nad linna jaoks valmistama relvi või toimetama mõnda muud oma ametile vastavat tööd või kandma rahalisi kohustusi.

Õpipoisi elust.

(Johannes Butzbach'i reisiraamatust.)

„Mind pandi tubli meistri juurde. See pidi püüdma kahe aasta jooksul mulle selgeks õpetada oma oskused, ja isa lubas temale tasuks 6 kuldnat ja 20 künart kalevit, millest ta osa kohe juba kaasagi tõi. Vaevalt suudaksin ma paksus raamatus kirjeldada, mis ma oma kaheaastase õpiaja jooksul pidin läbi tegema meistri juures, kõnelemata käsitöö enda raskustest. Ebainimlik oli õõvalve, mis noore inimese kehaliselt täiesti laostab, sest pidin tööd tegema hommiku kella 3-est või 4-ast kuni õhtu 9—10-neni, mõnikord 11—12-neni, eriti aga suuremate pühade ajal, kuni hommikumessini, vahet pidamata. Kuidas mind piinati veekandmisega, majapühkimisega, tulekohendamisega, igasuguste jooksudega mööda linna ja väljapoole igasuguste ülesannete täitmisel. Pühapäevased päevad kulusid võlgade kokkuajamisega; mis mulle aga eriti oli vastumeelne — pidin kirikulühtreilt varastama vaha töökoja tarvis. Meistri, meistriprova ja teenijate käest sain käremaid sõnu ja vahetevahel veel käremaid hoope; kannatasin külma ja kuuma, nälga ja janu äärmuseni ja muud viletsust. Nälg oli sagedasti nii kibe, et poleks mitte ma kuulnud emakeelt ja kodulinna teadnud ainult nelja miili läheduses, ma oleksin end võinud mõelda kuski kaugel viletsuste maal.“

1. Kuidas õpiti keskajal ametit?
2. Kirjeldage õpipoisi elu!

Vastuvõtt meistriks.

Jälle koguneti kokku lahtise laeka ette. Kuuskümmend viis kaheksakümnest meistrist, arvukas kogu, ilmus kohale austusest nõunik Schwarzmanni vastu, kellele seati aukoht juhataja lauas. Laua ümber, millele oli välja laotatud meistritöö, tõukles peadnoogutav või peadraputav tsunftikaaslaste salk, ja iga tükk käis käest kätte, kuni ülemmeistri kell jalule seadis korra ja rahu. Laeka taga, pealaua ääres istus kolm tsunftimeistrit ja tsunftikirjutaja ametimantlites. Siis tõusis tsunftivanem ja lausus:

„Teie loal, osavad meistrid auväärt rätsepa tsunftist, jumal andku teile head õnne!“

„Täname, jumalale austus!“ vastas koor.

„Teie loal ma kõnelen,“ jätkas tsunftivanem. „Albrecht Ludvig Berblinger, maailmakuulsa Ulmi linna kodanik ja ausate vanemate aus laps, kes siin auväärt meistri Bockelhardti juures on olnud õpilaseks, käsitöö kombe kohaselt oma aja ka rännanud, oma krossi maksnud ja meistritöö valmistanud, ka esimesel korral tagasi lükatud, nagu nõuab meie käsitöö komme, astub siia avatud lacka ette teist korda; ja kuna nimetatud Berblinger vastab tingimustele, mis maksvad korraliku selli kohta, siis küsin ma teilt, auväärt meistrid, kõik kokku, kas võtame oma hulka selle selli?“

Ühehäälnelne „jah“ kostis vastuseks, mispeale Berblinger laua ette astus ja sügavalt kummardus. Vanem aga algas uuesti:

„Mina, maailmakuulsa Ulmi linna auväärt rätsepatsunfti ülemmeister, tervitan teid siin, Albrecht Ludvig Berblinger, olge teretulnud jumala nimel. Kuna te oma osavust meistritöö näol olete tõestanud, ka kellelgi midagi pole ette tuua teie vastu kas sünni või ka muuduse elu kohta, siis tahan oma juhtiva ameti volitusel, mis minule usaldatud meie maailmakuulsa Ulmi linna väikse ja suure nõukogu poolt jumala isa, poja ja püha vaimu nimel, teid kuulutada meistriks. Pidage korralikult oma ametit meie auväärt tsunfti auks ja linna kasuks. Ärge tehke midagi ega jätke tegemata muud, kui mis nõuab meie käsitöö komme isade ajast. Õnnistagu kogu meie toimingut kolmainus jumal. Aamen.“

Nende sõnadega ta ulatas Berblingerile käe üle lacka. Sedasama tegi kaks meistrit, kellest eriti Bockelhardt näis sügavalt liigutatud. Ta ei tahtnud lahti lastagi oma endise õpilase kätt. Sest all ettevalmistatava pidusöögi ootel oli ta joonud juba veidi enam kui ta jõudis kanda. Siis tulid kõik teised meistrid tervitama uut kaaslast ja igaüks lisas tervitusele juurde oma soovikese tõe või nalja näol, kuidas keegi oskas. Enamasti anti nendes märku, et uuel meistriil aeg on endale valida abi-kaasa. Siis sületi laegas, kusjuures aga osa meistreist juba minema oli hiilunud, endale kindlustama head kohakest päeva krooniva pidusöögi laua taga.

1. Kuidas saadi meistriks?
2. Kuidas toimus meistriks vastuvõtt?

Linnade püüded iseseisvusele. Veel rohkem kui XI sajandil edenes käsitöö ja kaubandus XII ja XIII s.; ühtlasi tõusis ka linlaste iseteadvus. Nad tahtsid end vabastada feodaalisandate võimu alt, et olla iseseisvad ja vabaneda rahalistest kohustustest. Eriti olid sellest huvitatud kaupmehed. Tõepoolest ei olnud neil isandaist mingisugust kasu, sest puudus riiklik kaitse. Oma pikkadel kaubareisidel pidid nad ise oma vara kaitsma kallaletungide eest. Ühiselt oli seda teha kergem; sellepärast astusid kaupmehed ühinguisse ehk gildidesse. Gildi asju juhatas vanem ja ühingu nõukogu; tähtsaid küsimusi otsustati liikmete üldkoosolekul. Iga

liige pidi kandma ühiselt määratud kohustusi ja maksma gildikassa maksu.

Iseseisvaks said ainult tugevamad linnad. Tolle aja rikkamad ja tugevad linnad asusid Põhja-Itaalias, need olid Lombardia linnad. Nad olid pärit Rooma ajast, ka kirjul rahvaste rändamise ajal ei lõpetanud nad päriselt oma olemasolu. Nad pidasid kaubanduslikku läbikäimist Idamaaga ja varustasid Lääne Euroopa turge Idamaa saadustega ning oma toodetega. Neist linnadest olid tähtsamad meile juba tuttavad Veneetsia, Genua, Piisa ja Milano. Need linnad olid juba XII s. nii tugevad, et suutsid vastu panna isegi keiser Friedrich Barbarossa'le, nagu veendusime eelmises peatükis. Linna valitsemist juhtisid Lombardia linnades linnapead, keda hüüti siin konsuliteks, ja linnanõukogud. Osa linnades kuulus linnavalitsuse ja ametnikkude valimine ainult rikkamatele, osa linnades käisid kõik kodanikud rahvakõrvalolekul neid ülesandeid sooritamas.

Ühendust idamaaga pidasid Lombardia linnad mere kaudu, Lääne- ja Kesk-Euroopaga maanteed kaudu üle Alpide, millest olid tähtsamad: 1) maantee Veneetsiast Veroona, Innsbrucki, Augsburgi, Nürnbergi kaudu Saksa maale ja slaavlaste juurde; 2) maantee Milanost mööda Bodeni järve, Baseli ja Kölni, Breemeni ja Lüübeki või edasi mere kaudu Inglismaale; 3) maantee Genuast — mööda Milanost, üle püha Bernhardi, läbi Kölni Champagne'i ja Flandriasse.

Küsimusi kordamiseks:

1. Kuidas tekkisid linnad?
2. Kes moodustasid linna elanikkonna?
3. Kuidas valitseti linna?
4. Kirjeldage keskaja linna?
5. Kuidas elasid käsitöölised?
6. Mis sündis ühinema kaupmehi?
7. Milles seisab linnade tähtsus?
8. Nimetage keskaja tähtsamaid linnu!

VIII. Ristisõjad.

1095. a. — Kirikukogu Clermont'is.
1096—1291 — Ristisõjad.
1099. a. — Jeruusalemma vallutamine.
1187. a. — Jeruusalemm langeb tagasi muhameedlaste kätte.
1228. a. — Teutooni-ordu asub Balti mere kallastele.
1453. a. — Konstantinoopoli langus

Ristisõdade põhjusi. Araablaste võimulepääsemisega idas oli sattunud ristiusuliste püha linn Jeruusalemm muhameedlaste kätte. Kuid araablased ei teinud takistusi ristiusulile palverändajaile käia kummardamas pühal haul ja palvetamas kohtades, mis olid neile pühad Palestiinas. Aga asjaolu muu-

Jeesuse haud.

tus, kui XI sajandi keskel Süüria ja Palestiina sattusid türklaste kätte. Türklased olid ka muhamedi usku ja nad ei sallinud teiseusulisi. Nad kas hävitasid ristiusuliste kirikud või muutsid need mošeedeks Euroopa palverändajaile tegid nad takistusi ning nõudsid neilt pühadesse paikadesse laskmise eest tasu. Ikka rohkem ja rohkem kogunes kibedust ristiusuliste hinge.

Pühamaale rändamist peeti keskajal väga tähtsaks; sealsel palvetamisel arvati olevat isesugune mõju. Sellepärast ühineti nüüd hulgakaupa ja mindi sõjariistus teele. Seesuguste palverändamiste aegu tekkis mõte ära võita uskmata kääst, nagu hüüti muhameedlasi, Pühamaa ja vabastada Jeesuse haud. Selle püha sooviga ühinesid maised soovid: maata rüütlid otsisid maid, üldse ihkasid rüütlid seiklusi, pärisorjusest tüdinenud talupojad vabadust ja linnakodanikud kaubaturge.

Juba Gregorius VII oli kavatsenud minna ristosõtta, kuid võitlus Heinrich IV-ga ei andnud talle mahti. Tema järeltulija paavstitoilil, Urbanus II, oli see, kes alustas ristosõjad. Kui a. 1095 Bütsantsi keiser Alexios Komnenos palus abi paavstilt türklaste vastu, siis kutsus Urbanus II Clermont'i (Lõuna-Prantsusmaal) kokku vaimulikke ja vürste, sinna kogunes ka palju rahvast, ning kutsus kõiki üles uskmata vastu ristosõtta minema. Paavst ütles:

„Ristirahvas on alandatud ja kannatab; pühis paigus tapetakse preestreid, Lunastaja puhkepaik on uskmata käes. Seepärast üles, mu armsad, varustugem sõjariistadega! Igaüks pangu võõle oma mõök, sest parem on surra võitluses kui kannatada kauemini seda alandust. Halastaja jumala ja apostlite Peetruse ja Pauluse nimel kuulutan kõigile, kes haaravad relvad uskmata vastu, täielikku pattude andeksandi, ja neile, kes langevad pühas võitluses, igavest elu, võtan ka iga Issanda eest võitleja kui kiriku tõelise poja oma erilise kaitse alla, et keegi ei tohi kahju teha talle ei kehaliselt ega vaimliselt.“

Suur oli paavsti sõnade mõju; sealsamas võtsid paljud ristimärgi õlale, mis tähendas nõusolekut ristosõtta minekuks. Sai alguse liikumine, mille sihiks oli Pühamaa vabastamine. „Lahkusid abikaasad abikaasadest, vanemad lastest, lapsed vanematest; ükski armastusside ei suutnud peatada vaimustust. Lahkusid mungad kloostritest, patukahetsejad oma kongidest. Ükski seisus, ükski vanus ei tahtnud jääda pealtvaatajaks selles ettevõttes,“ kinnitab kaasaeglane.

Bütsants ristosõdade algul. Kui XI s. viimastel aastatel ristosõdade tõttu kokku puutusid Läänemaa ja Bütsants, ilmnes võrratu vahe nende kahe ilma vahel. Siis kui saabusid Bütsantsi linna Lääne-Euroopa korratud ristosõdijate salgad, oli see maailma huvitavamaid linnu. Tema turg oli kõigi maailmajagude kaupade vahetuskohaks. Siia olid saatnud oma rikkalikke saadusi araablased lõunast, venelased ja normannid põhjast. Bütsantsi käsitöölised valmistasid kõike, mis tol ajal saadaval oli ehteist ja peenemalt väljatöötatud tarbeasjust. Sellega meelitas Bütsantsi turg ostjaid kaugeltki: Lombardia kaupmehed

olid siin alatised ülesostjad. Võõrastelt kaupmeestelt nõudis Bütsantsi valitsus tollimaksu, mis andis head sissetulekut riigile. Bütsantsi rahad, bütsantiinid, olid laialt tarvitusel.

Lääne-Euroopa risticõdijaid üllatas Bütsantsi rikkus. Tema tänavail liikusid inimesed nii uhkelt rõivastatud, et igale väljasttulnule paistis, nagu oleksid nad kõik „keisri lapsed“. Tema

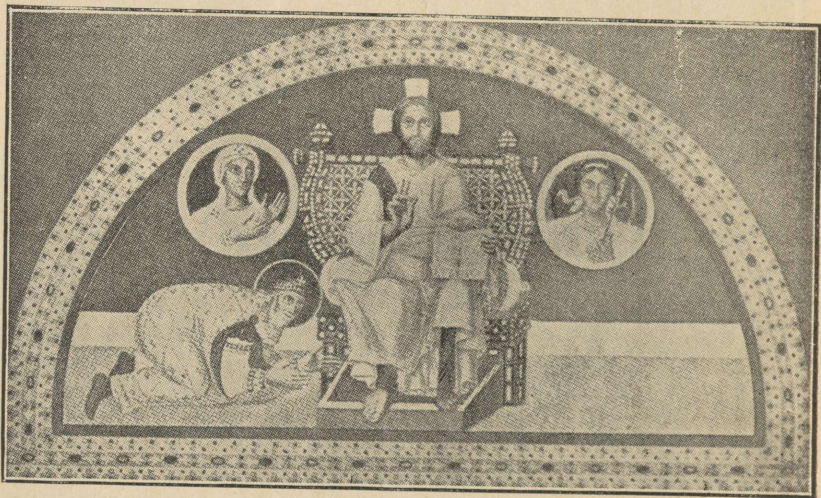

Bütsantslased.

väljakuid ehtisid antiikaja kunstitooted; uhked paleed kõnelesid jõukusest ja bütsantslaste oskustest ehituskunsti. Suurkuplitega kirikuis (bütsantsi stiil) üllatasid vaatajaid mosaiikmaalid, mis kokku seatud värvilistest väikseist kivist ja klaasest, oma kauni kokkukõla ja loomuliku ilmega. Kirikuist olid mõned nii suured, et nad paistsid „linnadena linnas“. Reisijad, läänest tulnud risticõdijad, kes kirjutanud mälestused, ei jõua küllalt

imestust jagada sellele linnale. Nad nimetavad Bütsantsi esimeseks linnaks, mille rikkustega ei suuda võistelda ükski teine.

Bütsantsi paremas seltskonnas tunti ka huvi kirjanduse ja teaduse vastu. Koguti käsikirju, kirjutati ära, uuriti ja selektati neid. Bütsantsis oli ülikool, kus õpetati vanaaja kirjandust ja õigusteadust. Neil oli ka palju ajalookirjutajaid, mõned isegi valitsevast soost (Anna Komnenos j. t.). Kirjutati ajaraamatuid, kuhu iga aasta kohta üles tähendati tähtsamad sündmused. Kirjutati ka eritöid üksikute küsimuste üle, nagu õue elust, üksikuist valitsejast jne. Mitmed nende ajalookirjutajad on tähele pannud ka naaberrahvaste elu.

Mosaikmaal Sofia kirikus: keiser põlvitab troonilistuva Kristuse ees.

Uhkete bütsantslaste kõrval olid isegi Lääne-Euroopa hertsogid inimesekesed, kellesse bütsantslased suhtusid suure üleolekuga. Kui veel ristisõdijad Bütsantsi rüüstama ja varastama hakkasid, uppus Alexios Komnenos „murede merre“ (tema tütre Anna Komnenose ütluse järgi).

Esimene ristisõda. 1096. a. kevadel algaski see iseäraline rahvaste Idamaale rändamine, mis kestis vaheaegadega ligi kaks sajandit (1096—1291). Esimesina läksid teele kehvedamad inimesed; nende juhatajateks olid Amiens'i Peeter ja Walter Vaene (Habenichts). Kuid tarvilikud ettevalmistused teekonnaks puudusid neil; Saksa- ja Ungarimaast läbi minnes olid nende toidutagavarad juba otsas ja nad andusid

röövimisele, äratades seega kõigi elanikkude viha. Juba Euroopas sai palju neist otsa; Bütsantsi jõudes saatis keiser Alexios nad ruttu üle Bosporuse; Nikaia lahingus hävitasid türklased nad hoopis.

Sama aasta sügisel läksid Lääne-Euroopast teele rüütlid. Põhja-Prantsuse ja Saksamaa rüütlite juhatajaks hakkas Bouillon'i Gottfried oma venna Balduiniga; see ristasõjavägi läks ka Saksamaa ja Ungari kaudu. Lõuna-Prantsusmaa ja Lõuna-Itaalia ning Sitsiilia rüütlid, kellega ühinesid Põhja-Itaalia linnakodanikud, läksid merd mööda Balkani poolsaarele ja nende juhatajaks olid Toulouse'i krahv Raimund ning Tarent'i hertsog Boëmund. Bütsantsis tekitas lääne-eurooplaste tulek palju segadust, ja keiser Alexios märkas neis pahemat vaenlast kui türklased ning püüdis neist võimalikult pea lahti saada, neid edasi saates laevadega Aasiasse. Väike-Aasias aitasid ristasõdijad tagasi võita Nikaia ja läksid siis iseseisvalt Süüriasse. Seal lahkus osa ristasõdijaist Balduini juhatusel ja võitis Edessa linna ümbrusega ära ning asutas sinna esimese ristasõdijate vürstiriigi.

Teised ristasõdijad kannatasid edasi minnes vee ja toidu puudust; Antiookia ette jõudnud, suutsid nad alles poolteise-aastase piiramise järele alla heita selle linna, ja Boëmund sai teise ristiusulistest Idas rajatud Antiookia riigi valitsejaks. Antiookiasse väikest kaitseväge jättes tõtati edasi Jerusalemma poole. Bütsantsis olnud ristasõjavägi üle 400 000 inimese suur, kuid Jerusalemma piirama jõudis umbes 20 000 meheline vägi. Neljakümne-päevase piiramise järele tungiti linna (1099), kus ristiusulised korraldasid metsiku verevalamise.

Jerusalemma vallutamine.

Piiramismasinad, kastellid, olid neljanurgelised tornid; nende linna vastu asetatud külg oli kahekordse seinaga, mille välimist külge tarvitati sillaks, seda sissetungimise ajal alla lastes linna müürini, kuna teine sein samal ajal kastelli kaitses. Kastelliga ise müüri ligidale ei saadud, sest suur sügav kraav piiras müüri. Ka viskemasinatega ei jõutud lõhkuda müüre, sest linnakodanikud olid riputanud müüridele heinte ja õlgedega täidetud kotte; ka kõisi, vaipu ja palke olid nad kinnitanud müüridele, et teha kahjutuks nende pehmuse ja painduvuse tõttu müüridele visatud kivide pörked. . . Vaenlased tarvitasid ka ise masinaid, neid oli neil isegi suuremal arvul kui meil; neist nooli lastes ja kive visates püüdsid nad taganema sundida meid. Sel teel panid nad vahvalt vastu. Nad pildusid üksteise võidu meie masinatele veel tuld ja laenguid, mis sisaldasid väävlit, tõrva, vaiku, õli ja muud säärast, mis lähenedes tulele süttis ja põletas. Meie omad aga jõudsid küllaldaselt kallata vett masinatele ja sel teel kõrvaldada hädaohu. . .

Juba olid purustatud eelmüürid, kraav täidetud allalangenud palkide ja muu kraamiga... Kastellis viibijad viskasid siis hertsogi käsul polstritesse ja õlekottidesse tule; tuule mõjul süttisid need ja tossavad suitsujoad veeresid linna. Kui suits ikka tugevamaks paisus, ei saanud müürikaitsjad enam suud ega silmi avada; ehmunud ja suitsust uimased, loobusid nad müüri kaitsemisest. Hertsogi käsul kindlustati nüüd palkide abil silda. Kui see küllalt tugev oli, läksid meie omad, hertsog Gottfried eesotsas, linna.

Algas hirmus verevalamine. Õudne oli vaadata tapetute hulki ja igale poole laialipaisatud inimeste lihatükke ning verega plekitud maad, kuid kohutavat pilti ei pakkunud üksi vaenlaste purustatud surnukehad. Jälestuse ajasid igaühele peale ka jalatallast pealaeni verest nõretavad võitjad. Üksnes püha kiriku juures oli vaenlasi langenud 10 000, peale selle polnud väike nende arv, kes linnas siin ja seal puruksrauitult tänavaid ja väljakuid täitsid. Õnnetud, kes kitsastes tänavates pelgupaika otsisid, aeti kui elajad lagedale ja surmati.

Mõned salgad tungisid majadesse, viisid välja perekonnapead ühes naiste, laste ja kogu teenijaskonnaga, ning pistisid nad mõõgaga läbi või tõukasid tagurpidi alla kõrgetelt kohtadelt, nii et nad murtud liikmetega all surma leidsid. Maja aga, kuhu keegi oli sisse tunginud, võttis ta kogu varandusega endale... Maja uksele löi ta kilbi või mõne teise sõjariista, mis pidi märgiks olema oma inimestele, siin mitte peatuda, sest koht on juba omandatud.

Oli linnas lõpuks kord seatud jalule, siis panid võitjad sõjariistad maha, pesid puhtaks käed, rõivastusid puhtalt ja hakkasid alandliku meele ning purustatud südamega, ohates ja nuttes paljajalu ringi käima pühis paigus, mida Lunastaja ise pühitsenud ning õnnistanud, ja suudlema neid kohti. Jeesuse kannatuste ja ülestõusmise kiriku juures läksid vaimulikud ja usklik rahvas riste ning pühi jäänuseid kandes vastu vürstidele ning juhtisid neid hümni ja pühade lauludega kirikusse. Igal pool pisarad, igal pool ohked, kuid mitte sellised, mida kurbus või hirm esile manab, vaid seesugused, mida inimese püha vagadus ja suur sise mine rõõm ohvriks suudab tuua jumalale. Täis püha härdust andutakse alandamisele ja isegi heateole. Nii tunnustavad mõned oma patud ja lubavad enam mitte kunagi patustada. Teised jälle kingivad kergemeelse suurustamisega oma varandused vanakestele ja teistele abitarvitajatele, kusjuures neile endile küllalt sellest, et jumal neile võimaldas üle elada nii tähtsa päeva. Veel teised käisid kõverdatud ning paljastatud põlvedega, nuuksudes ning ohates mööda pühi paiku ja niisutasid kõike oma pisaratega. Üldse on raske kirjeldada sõnadega seda uskliku rahva ääretut püha vagadust, mis Jeruusalemma vallutamise puhul kõiki usklikke valdas.

(Anonüümne autor, kaasaeglane.)

1. Milliseid abinõusid tarvitasid ristiusulised Jeruusalemma piiramisel?
2. Kuidas kaitses end Jeruusalemm?
3. Kuidas suhtusid ristiusulised võidetuisse?
4. Millist mõju avaldas ristiusulistesse püha linna vallutamine?

Vaimulikud ordud. Pühamaa kaitseks asutasid ristisõidjad Palestiinas vaimulikud rüütliordud. Itaalia rüütlid asutasid **Johanniitide-ordu** (see kandis oma esimese patroni nime), prantsuse rüütlid **Templi-ordu** (seda nimetati sellepärast nii, et ta peahoone Salomoni templi ligidal asus) ja saksa rüütlid **Saksa- ehk Teutooni-ordu**. Kuningad, vürstid ja vagad inimesed hakkasid kinkima ordule maid ja muud vara, millest need rikastusid. Templi-ordul ei olnud ainult Idas palju maad, vaid ka Läänes, eriti Prantsusmaal.

Järgmised ristisõjad. A. 1144 võitis sultan Zenki tagasi ristiusuliste käest Edessa ja ähvardas minna Palestiinasse. Edessa langus saigi teise ristisõja ajendiks; teisest ristisõjast võtsid osa juhatajatena Saksa keiser ja Prantsuse kuningas. Kuid ettevõtte tõi ainult kahju. Kumbki valitseja ei jõudnud Pühamaale, sest juba teel Väike-Aasias kaotasid nad suurema osa oma sõjavägedest ja pidid sellepärast tagasi pöörduma.

Ristiusuliste seisukord muutus Idas ikka halvemaks. Sultan **Saladin** ühendas oma võimu alla Süüria ja Egiptuse ning läks sõjaväega Palestiinasse, kui Pühamaa rüütlid ära olid röövinud ühe tema killavoori. Tibeeria järve ääres hävitas Saladin ristiusuliste sõjaväe ja Jeruusalemma kuningas sattus vangi. A. 1187 vallutas ta Jeruusalemma, pühilt asutisilt kisti maha ristid ja seati asemele poolkuud, kuid ristiusuliste surmamiist ei tulnud ette, sest Saladin oli kaine riigimees, kelle mõistust ei pimestanud usuline märatsus.

Läänemaal oli Jeruusalemma langemist kuuldes kurbus suur ja kolm euroopa vägevast valitsejast: Saksa keiser **Friedrich Barbarossa**, Prantsuse kuningas **Philippe II Auguste** ja Inglise kuningas **Richard Lõvisüda** ruttasid kolmandasse ristisõtta. Kuid saatust oli ka selle ettevõtte vastane. Keiser uppus teel ühte Väike-Aasia (Kalykadnos'e) jõkke, mille järele ta sõjavägi suuremalt jaolt tagasi läks koju. Kuningad sõitsid merd mööda ja asusid Palestiinasse jõudes Akka ehk Ptolomais'i kindluse piiramisele, et selle vallutamisega omandada hea toetuspunkt. Kaheaastase piiramise järele alistus küll linn, kuid siis läksid kuningad omavahel riidu ja Prantsuse kuningas pöördus koju. Inglise kuningas jäi edasi võitlema ja saavutas mõned võidud. Kuid head nime ei teeninud ta enesele: ta laskis surmata vangilangenuid ja toimetas üldse metsikult. Kõneldakse, et Idas tol ajal vallatuid lapsigi hirmutatud **Richard Lõvisüda** nimega. Jeruusalemma võitjat ei saanud temast siiski; ta leppis sellega, et Saladin ristiusulistele andis maariba Jaffast Akkani ja palverändajail vabalt lubas käia pühadel kohtadel.

Kolmas ristisõda oli viimne ühine ettevõtte Jeruusalemma vabastamiseks. Ristisõja vaimustus kadus seitsaadik hoopis,

ja kui veel sõtta mindi, siis ainult saagi lootuses või au ning kuulsuse pärast.

1291. a. langes ristsõdijate viimne kindlustatud punkt Akka ehk Ptolomais ja seega lõppes ristiusuliste valitsus Idas. Vaimulikud rüütlordud pidid ka lahkuma. Teutooniordu asus Baltimere rannale Visla ja Njemeni vahele, teised taganesid Läände.

Väljasõit ristsõtta.

Laste ristsõda.

(Marbach'i kroonika jutustab ka laste ristsõjast, mis olnud a. 1212.)

Samal ajal võeti ette meeletu sõjakäik laste ja rumalate inimeste poolt, kel ristikross oli ainult edevuseks, mitte hingeõnnistuseks. Tuli kokku mõlemast soost lapsi, poisse ja tüdrukuid, mitte ainult vähemaid, vaid ka täisealisi, abielulisi ja vallalisi. Tühjade taskutega rändasid nad läbi Saksamaa, Prantsusmaa, Burgundia ega saanud keegi neid hoida, ei vanemad ega sõbrad täie innuga kaasa tegemast seda sõjakäiku, nõnda et küladest ja põldudest möödaminejatega ühineti, maha jättes tööriistad ja kõik, mis parajasti käes oli. Ja nagu me valmis oleme meelsasti uskuma ebatavalist, nii ka nüüd mõtlesid paljud, et see ei sünni

kergemeelsusest, vaid on jumala sisendatud ja vagaduse avaldus, mis-pärast neile ka anti toitu ja muud, mida vaja. Vaimulikke ja mõistliku-maid aga, kes selle ettevõtte kuulutasid tarbetuks ja tühiseks, pandi naeruks ja tõendati, et niisugune vastuseis tuleb rohkem kadedusest ja ihnusest kui tõe ja õiguse püüdest. Kuna aga ükski mõistmatult ja os-kamatult teostatud ettevõtte hästi ei lõpe, siis ka see rahvahulk, Itaa-liasse jõudnud, jagunes ja läks laiali suurematesse linnadesse, kus paljud seal elanikkude poolt kinni peeti sulastena ja tüdrukutena. Osa õel-dakse jõudnud olevat mere rannale, kust petised laevnikud nad veda-sid kaugematesse maadesse. Ülejäänud saabusid Rooma. Siin alles nähes, et ükski võim neid ei toeta ja et neil edu pole loota, tundsid inimesed oma teo tühisust. Siiski ei vabastatud neid ristivandest, maha arvatud poisid, kes aastatelt veel mõistuseni polnud jõudnud, ja teised, kes vanadusest rõhutud. Pettunult ja segilöödult asuti kodu-teele, ja inimesed, kes enne sõjakate jõukudena ja laulu saatel olid rän-nanud, tulid nüüd tagasi üksikult ja vaikselt, paljajalu ja nalginult ja said kõigile naeruks.

1. Kes võtsid osa laste ristisõjast?
2. Kuhu ulatus see ristisõda?

Ristisõdade tähtsus. Nii lõppesid ristisõjad, ja Püha-maa jäi uskmatute kätte. Tuhanded rüütliid, väga palju talu-poegi ja linnaelanikke hukkus. Miks ebaõnnestusid ristisõjad? Peapõhjust tuleb küll oletada ristisõdijais endis: nende sõja-käigud olid halvasti organiseeritud, juhid alatises riisus oma-vahel. Oma toore käitumisega ei suutnud ristisõdijad võita idas maapäriselanikkude poolehoidu. Ristisõdijate hulgas lei-dus väga palju õnnekütte, seiklejaid, isegi kurjategijaid, kellele ristisõdade püha eesmärk polnudki tähtis. Ühe kaasaeglase kirjutisest loeme:

„Palestiinas, eriti rannalinnades, elab inimesi kõigist rahvustest ja igauks elab oma harjumuse järgi; otsekohene õlles pean tunnustama, et ladinlased (s. o. ristisõdijad) on halvemad kui kõik teised. Põhjus selleks, nagu mulle näib, on järgmine: kui Euroopas on keegi kurja-tegija, mõrtsukas, röõvel, varas või abielurikkuja, siis läheb ta üle mere meelearandusele või lihtsalt põgeneb karistuse eest. Nii tulevad nad siia igalt poolt — Saksamaalt, Itaaliast, Prantsusmaalt, Inglismaalt, His-paaniast, Ungarist ja veel teistest maadest. Kuid nad vahetavad ainult kohta, mitte mõtte- ja eluviisi; niipea kui nad tarvitavad, mis kaasa võetud, hakkavad nad röövima ja tapma. Nad võtavad vastu oma rah-vusest usurandajaid kui külalisi, need usaldavad neid, aga langevad oma varaga neile ohvriks.

Nende pojad aimavad järele isade kuritegusid. Halbadel vane-matel on veel halvemad lapsed, nende lapselapsed on põhjalikult rikutud. Sellest tulebki, et Pühamaa ühes pühitsetud kohaga on sattunud maapäriselanikkude põlgtuse alla.“

Kuid ristosõdadel on ka positiivseid tagajärgi. Kokku puutudes kahe sajandi kestel idamaalastega, nähes võõraid maid, arenes eurooplaste silmaring. Rüütlid aimasid oma harimatust. Kuna enne tähtis ei olnud, kas rüütel oskas kirjutada ja lugeda, hakati nüüd panema rõhku haridusele.

Esimesed ristisõjad tõstsid paavstide võimu, sest paavstid panid toime ja juhatasid neid; ristisõjad tõid neile ka suurt ainelist kasu, sest paavstid hakkasid nõudma kogu Euroopa ristiusu-maadest ristisõja maksu ja nõudsid seda veel pärast sõdasidki. Aga ristisõjad mõjusid ka kaasa keskaja inimese vaimu vabanemisele kiriku kitsarinnalise ülevalvava võimu alt. Ristosõjas käies tutvusid Euroopa rahvad teiste uskudega ja nägid, et need ka rahuldavad inimesi, ja nii hakkas vähenema vaade katoliku usule kui ainule õndsakstegevale.

Pisut kasu tõid ristisõjad ka talurahvale. Mitmed sõttaminejad rüütlid, et saada raha, müüsid oma talupoegadele liikumisvabaduse. Vabaks said kõik ristisõjast osavõtjad talupojad, olgugi et neist tagasi tulid vähesed.

Suuremat kasu said ristisõdadest linnad. Juba peale esimest ristosõda omandasid Põhja-Itaalia linnakodanikud türklastelt äravõidetud linnades endile äride avamiseks terved linnajaod. Kui viimaks Idamaalt välja tõrjuti ristisõddijad, ei kaotanud linnad oma kaubaturge: neil lubati edasi kaubelda tollimaksu eest Süüria, Egiptuse ja Tuniisi linnades. Põhja-Itaalia linnad olid kahtlemata suurimad kasusaajad, aga nad olid, nagu teame, kaubavahetuses Lääne-Euroopa linnadega. Nii mõjusid ristisõjad kaudselt Lääne-Euroopagi linnadesse, muretsedes neile uusi kaubaturge ja laiendades nende kaubandust.

Uued kaubaturud tõstsid töödust, ka ristisõjad ise oma tarvetega andsid hoogu töödusele. Idamaa toredust nähes hakkasid läänemaade rüütlidki nõutama paremaid majariistu, nagu klaaspeegleid, sohvasid, vaipu jne. Mitu uut viljatõugu toodi läänemaale: hakati kasvatama maisi, riisi, kohvi, kanepit, puuvilla. Aedades hakati kasvatama uusi aedvilju, nagu sidruni-, apelsini-, safranipuud. Õpiti kuduma puuvillast riidet, peent siidriidet ja sametit. Hakati araablaste eeskujul puuvillast ja nartsudest valmistama paberit.

Ristosõjad avasid Lääne-Euroopale araablaste kaudu helleenide hariduse, mille mõjul hakkasid edenema matemaatika, astronoomia ja arstiteadus.

Bütsantsi riigi lõpp. Ristosõdade järele teostus Bütsantsi lõplik kokkuvarisemine. See riik oli langemisel juba enne ristosõdu, olgugi et lääne-eurooplased temast siis veel vaimustusse sattusid. Kaubandusliku läbikäimise lõppemine araablastega ja põhjamaadega lõi kõikuma selle riigi majanduslikud alused.

Rahapuudus sundis Bütsantsi keisreid ametnikele ja sõdureile maaga tasuma, millel siis olid niisama halvad tagajärjed kui omal ajal Lääne-Rooma ja Frangi riigis. Pealegi oli Bütsantsil tegemist tugevate vaenlastega. Türklased vallutasid peaaegu kogu Väike-Aasia ja hakkasid lähenema pealinnale, sellepärast pöörduski keiser Alexios Komnenos paavsti poole. Ristisõjad, milles lääne-eurooplased astusid võitlusse türklastega, lükkasid edasi Bütsantsi languse, kuid ühtlasi nõrgendasid need sõjad omalt poolt seda riiki.

Bütsantsi rasket olukorda tõttasid veel kasutama põhja provintsidest asuvad slaavlased; nad hakkasid iseseisvaks. Serblaste rajatud Serbia riik arenes XIV s. tugevaks riigiks. Tema kuningas Stefan Dušan laiendas Serbia piire vana Hellaseni. Appi slaavlaste vastu kutsus Bütsantsi keiser türklasi; need andsid ajutist abi, aga nõudsid tasuks Gallipoli kindluse (1357). Seega ühtlasi olid türklased asunud Euroopa pinnale; Gallipolist alustasid nad varsti Balkani vallutamist.

Serbia oli vägev ainult Stefan Dušani ajal. Küll sundis türki hädaoht serblasi ühinema teiste slaavlastega, kuid türklased võitsid nad Kossovo lahingus (a. 1389). XIV s. lõpul tunnustas juba kogu Balkan türklaste ülemvalitsust; Bütsantsi keiser pidi neile maksma makse.

Juba mõtles sultan Bajasid Bütsantsi piiramisele, kuid seal ilmus talle ootamatult Aasiast vaenlane, see oli tormikas maadevallutaja mongoli khaan Tamerlan ehk Timur-Lenk (s. o. lonkaja).

Tamerlan hakkas valitsema Turkestanis XIV s. lõpul, kõik ümberkaudsed rahvad tunnustasid tema ülemvalitsust. Ta võttis ette sõjakäike Põhja-Indiasse ja vallutas Mesopotaamia. Tigiduses ja koleduses ületas Tamerlan kõiki: Bagdadis olevat ta lasknud ehitada võidumärgiks inimeste pealuudest püramiidi. Tamerlan ilmus ka Väike-Aiasse, kuhu talle vastu tõttas Bajasid. Angora väljal võitis Tamerlan (1402). Bajasid vangistati, võitja pannud tema raudpüüri ning vedanud teda kaasas oma sõjakäikudel. Vahemereni välja jõudnud, ei saanud Tamerlan rännata läände, sest tal puudus laevastik; tagasi pöördunud itta, ta suri varsti. Vabanenud türklased kosusid ruttu ja asusid jällegi kinnitama oma võimu Balkanis. Bütsantsi põhjapoolsed naabrid, Ungari ja Poola, tõttasid nüüd Balkanisse võitlema türklastega, kuid ka nende sõjavägi hävitati Varna lahingus (1444). Maikuus a. 1453 võitis sultan Muhamed II tormijooksuga Bütsantsi ehk Konstantinopoli. Konstantinopol kuulutati nüüd türki pealinnaks.

Küsimusi kordamiseks:

1. Millal olid ristisõjad?
2. Miks nad tekkisid?
3. Kes võtsid osa ristisõdadest?
4. Kes olid ristisõdade juhtideks?
5. Kaua oli Jeruusalemm ristiusuliste käes?
6. Milleks asutati vaimulikud ordud?
7. Mis tähtsus on ristisõdadel?
8. Mis mõju oli ristisõdadel Bütsantsi riigile?
9. Millal ja kuidas langes Bütsantsi riik?

IX. Rahvusriikide tekkimine.

1214 a. —	Bouvines'i lahing.
1215 a. —	Magna charta.
1265 a. —	Montfort'i parlament.
1295 a. —	Esimene seaduslik parlament Inglismaal.
1339—1453 a. —	100-aastane sõda.
1302 a. —	Esimene seisustekogu Prantsusmaal.
1381 a. —	Talupoegade mäss Inglismaal.
1254—1273 a. —	Interregnum Saksamaal.
1350—1450 a. —	Hansa hiilgeaeg.
1397 a. —	Kalmari unioon.
1462—1505 a. —	Joann III Venemaal.
1480 a. —	Tatari ikke lõpp Venemaal.
1410 a. —	Tannenbergi lahing.

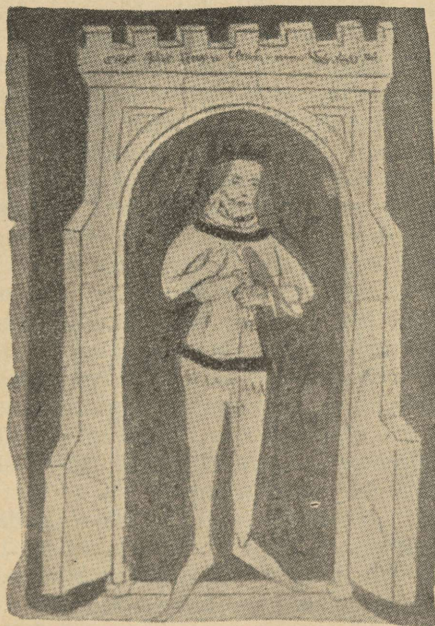
Rahvusriikide ja seisusliku riigi kujunemine Lääne-Euroopas. Feodaalkord ei jäänud püsima Lääne-Euroopas. Juba XII saj. ilmnes Lääne-Euroopa valitsejate tegevuses tahtmine murda feodaalisandate võim ning ühendada kõik maad oma valitsuse alla üheks suureks rahvusriigiks. XIII saj. teostub see kava. Tekivad rahvusriigid: Inglismaa, Prantsusmaa, Hispaania jt.

Oma võitluses feodaalisandatega kasutasid valitsejad linnade abi, mis läbi viimaste mõju tõusis; linnad hakkasid nõudma juurdepääsu riigi valitsemisesse. Oma võimu maksmapanemisel tarvitasid kuningad ka aadlike ja vaimulike abi ning needki olid huvitatud osavõtust riigi juhtimisest. Feodalismi ajal olid kõrgemad aadlikud ja vaimulikud juba harjunud nõupidamistel käimistega. Ka olid valitsejad ise huvitatud, et kodanikud teataval määral osa võtaksid üldriiklikust asjaajamisest, sest nende sissetulekud olid väga väikesed ja sõjaväe-

line jõud piiratud; puudusid veel korralikud maksud ja alatine sõjavägi. Nii arenesid keskaja ühiskondlikus liikumises kaks huvitavat nähet: kuningad hakkasid koguma maid rahvusriigiks, maksma pannes oma ülemvalitseja võimu nii feodaalisandate kui linnade üle; teiselt poolt hakkasid mõjuvamad seisused, aadlikud, vaimulikud ja linnakodanikud nõudma õigust osa võtta riigi juhtimisest. Selle tulemuseks oli kuninga võimu kasvamine keskaja teisel poolel ja rahvusriikide kujunemine ning kuninga võimu piiramine seisustekogude (selle moodustasid aadlikkude, vaimulikkude ja linnakodanikkude esindajad) läbi. See uus riigivorm on tuntud ajaloos seisusliku riigina ja arenes kõige enne välja Inglismaal.

Inglise kuningad. Inglismaal ei olnud feodalismiajal kuninga võim tähtsusetu; siin nõudsid kuningad ka oma vasallide vasallilt vasallivannet. Inglise kuningad olid veel väga rikkad. Peale hulga mõisade Inglismaal kuulusid neile teisel pool La-Manche'i Prantsusmaa pinnal: Normandie, Bretagne, Garonne'i ja Loire'i piirkond s. o. kogu Lääne- ja Põhja-Prantsusmaa. Inglismaal olid paremini korraldatud maksud ja saadud rahaga asutasid kuningad endale sõjaväe. Nii olid Inglismaal kuningad kaitsitud feodaalisandate võimutsemise vastu. Kuid seisuste soovidele tuli ka inglise kuningatel vastu tulla.

Kuningas Richard Lõvisüda, kellest teame, et ta ristisõjas käis, viibis kogu oma valitsuseaeg välismaal. Kindlasti juba tema päevil jõudsid aadlikud, vaimulikud ja linnakodanikud arvamusel, et mitte üksi kuninga najal ei püsi riik, et riiki valitseda võivad nemadki. Tema venna, John Maatu (1199—1216) ajal kujunesid Inglismaal olud seesugusteks, et seisused hakkasid nõudma kuninga võimu piiramist.

John Maatu.

John Maatu ajal tabasid Inglismaad rasked kaotused. See kuningas sai oma hüüdnime sest, et ta kaotas kõik Prantsusmaal asuvad inglise maad. Prantsuse kuningas, Philippe II, kes oli asunud rahvusriiki rajama Prantsusmaal, võitis John Maatu Bouvines'i lahingus (1214) ja inglased pidid lahkuma Prantsusmaa pinnalt. Edasi ässitas John Maatu enda vastu üles võimsa Innocentius III. Kui see paavst Canterbury peapiiskopiks nimetas kellegi Laugtoni, siis ei lasknud kuningas sel tulla Inglismaale; aga Innocentius pani kogu Inglismaa kirikuvande alla: ei peetud jumalateenistusi, ei maetud surnuid, ei ristitud lapsi. Hädasunnil alandas end John Maatu paavsti ees: ta tunnustas end Innocentiusi vasalliks ja Inglismaa Rooma paavsti lääniks.

Kaotused Prantsusmaal ja alandavad tingimused paavsti poolt kihutasid nüüd üles inglise aadlikke nõudma kuninga võimu piiramist. Koostati kuulus „Magna charta“ nimeline õigustekiri, millele John Maatu a. 1215 oli sunnitud alla kirjutama.

Magna charta. Ses õigustekirjas nõuti kuningalt, et ta kuningriigis makse ei võtaks ilma suure nõukogu loata, et sellesse nõukokku kutsutaks kõik peapiiskopid, abtid, krahvid, parunid ja teised lääniisandad, varakult kutseid saates, ning et kutsetes oleks ära tähendatud nõukogu päevakord. Edasi nõuti õigustekirjas, et ühtki vaba meest ei tohita vangistada, ta vara ei tohita puutada ega tohita teda maalt välja saata. Et inglise kirik olgu vaba ja tema õigused kärpimata. Et linnade ja ale-vite eesõigused ja vabadused olgu piiramata. Kõigil kaupmeestel olgu liikumis- ja kauplemisvabadus. Kohtunikeks olgu vaid mehed, kes tunnevad seadusi ja neid õieti täidavad. Nii esitas õigustekiri kuningale rea tähtsaid nõudmisi aadlikkude, vaimulikkude ja linnakodanikkude huvides. Lõpuks märgiti veel, et kui õigustekirjas mainitud punktid täitmist ei leia, siis võtab rüütelkond endale õiguse sõjariistus vastu hakata, et sundida valitsust järeleandmisele.

Magna chartat peetakse kodaniku vabaduste nurgakiviks Inglismaal, kuigi John Maatu ei täitnud temast ühtki punkti. Ka Maatu poeg ning järeltulija ei pidanud neid määrusi. Aga siis tõstis inglise aadel krahv Simon de Montfort'i juhatusel mässu; kuningas ja troonipärija vangistati ja lordid (kõrgem aadel) võtsid endi kätte riigi valitsemise (1264).

A. 1265 kutsus Simon de Montfort kokku parlamendi, millest osa võtsid lordid, prelaadid (kõrgemad vaimulikud), rüütlid, alamad vaimulikud ja linlased. Esimest korda olid Inglismaal koos riigi asju otsustamas seisuste esindajad. Ainult see parlament ei saanud kuigi kaua koos istuda, sest veel samal aastal vabanes vangist toonipärija Edward ja võitis mässajad; Montfort langes võitluses.

Edwardid ja inglise parlament. Järgnes kolme Edwardi valitsus Inglismaal (1272—1377). Edward I võitis Wales'i maakonna (1284); sest ajast peale hakkas inglise kuninga vanem poeg kandma „Wales'i printsipi“ tiitlit. Edward I vallutas ka ajutiseks Šotimaa. Veel toetas Edward Flandria linnu nende võitluses Prantsuse kuningaga. Kõik need ettevõtted maksid palju. Riigi sissetulekuist ei jätkunud. Kuid ärritatud meeleolu arvestades ei sõandanud Edward üksi määrata uusi makse. Ta otsustas kokku kutsuda riigi seisuste esindajaid. Lordid ja prelaadid said kutsed isiklikult ja võisid isiklikult tulla koosolekule, rüütritel ja alamail vaimulikel ning linnadel lubati saata esindajaid.

A. 1295 tuligi Londonis kokku esimene kuninga kutsutud parlament. Parlament lubas võtta makse, kuid tingimusega, et kuningas peaks kinni igast Magna charta punktist. Edward I töötas antud manifestis täita kõiki määrusi. Ta kutsus kokku mitu korda parlamendi, sedasama tegid tema järeltulijad. Parlament sai niiviisi riiklikuks asutiseks. Edward III (1327—1377) päevil omandas parlament oma ajaloolise kujugi, lahkudes ülem- ja alamkojaks. Esimese moodustasid lordid ja prelaadid, teise — linnakodanikkude ning rüütelite esindajad. Ülemkoja liikmed nimetas kuningas lordide ja prelaatide hulgast õigusega ametit pärandada pojale. Alamkoja liikmed tulid valimisele. Parlament kontrollis ka kuninga ametnikkude tegevust ja oli riigi kõrgem kohus.

Parlament teatas Rooma, et John Maatul polnud mingisugust õigust tunnustada Inglismaad Rooma paavsti lääniks, et sellepärast Inglismaa loobub lääniraha maksmisest paavstile. Edward III ajal algas Inglismaa ja Prantsusmaa vahel 100-aastane sõda (1339—1453).

Rahvusriigi tekkimine Prantsusmaal. Esimene võimas prantsuse kuningas oli Philippe II Auguste (1180—1223); prantsuse feodaalisandate keskel polnud tal võistlejat. Aga kardetav vastane oli talle inglise kuningas, kellele teatavasti kuulus Lääne-Prantsusmaa La Manche'ist Püreneedeni. Ingliseid ära võitma tormaski sõjakaas Philippe II. Teda toetasid linnad sõdurite saatmisega ja raha andmisega; linnadele kinkis kuningas tasuks iseseisvuse. John Maatu sai küll abi Saksa keisrilt ja Flandria krahvilt, kuid kaotas teatavasti Bouvines'i juures lahingu a. 1214. Toetust saades ka vaimulikelt ja kehvemalt aadlilt, läks Philippe II-sei korda sõnakuulmisele sundida veel Burgundia ja Flandria krahvid ning Champagne'i hertsogi.

Philippe II poeg Louis VIII sai lisaks endistele maadele rikka Languedoc'i maakonna Lõuna-Prantsusmaal. Languedoc'i elanikud olid albilased, lahkusulised; nad said oma

hüüdname Albi linna järgi. Albilased õpetasid, et maailmas võitleb kaks vaimu, hea ja kuri, jumal ja pahavaim. Usklikud ei tohi varastada, tappa, nad peavad ka loobuma eraomandusest, sest kogu nähtav maailm oma aineliste huvidega seisab pahavaimu teenistuses. Rooma kirik elab ainelistele huvidele, tähendab, laseb end juhtida pahavaimust. Albilased olid seega katoliku kiriku vastased ja võimas Innocentius III organiseeris nende vastu ristisõja Põhja-Prantsusmaa rüütlast. Rüütlid võitsid maakonna, kuid tunnustasid enda üle prantsuse kuninga ülemalitsuse. Nii sai Languedoc kuningale.

Maade kogumist kuninga trooni ümber jätkasid ka Louis IX (1226—1270) ja Philippe IV Ilus (1285—1314).

Kuningat Louis IX peetakse keskaja idealistiks. Ta oli vaga ja õigusearmastaja. Ta käis iga päev kirikus, pesi vaestel jalgu, tunnistas preestrile pattu. On säilinud temast kirjutis, milles esineb tema vaade kuninga ametile. „Kohtuotsustes“, manitseb ta seal poega, „ole alati õiglane. Hoia ennemini vaese kui rikka poole, seni kui leiad tõe... Kui sa lähed vasalli vastu, kes on teotanud kirikut või teinud ülekohut vaesele, või pole kuulunud sõna, vaata, et sõda ei too kahju vaesele...“

Riigi siseasjus pani ta pearõhku kohtukorraldusele. Ta keelas ära kahevõitlused, mis Prantsusmaalgi kohtuasjus etendasid tähtsat osa. Ta keelas ka ära protsessijal kutsuda kohtunikku kahevõitlusele, mis tol ajal üldiseks moeks oli, kui ei jäänud rahule kohtuotsusega. Selle asemel võisid kohtualused edasi kaevata kuningale. Louis IX võttis isiklikult vastu kaebusi ja mõistis kohut teatud päevil oma lossi õues Pariisis. Ta nõudis, et kohtunikud kutsuksid kohtusse tunnustajaid ning võtaksid süüteo igakülgselt kaalumisele. Louis IX nimega on veel seotud ülemkohtu ehk parlamendi asutamine, kuhu võis apelleerida iga kodanik alamast kohtust.

Prantsusmaa muutub seisuslikuks riigiks. Philippe IV Ilusa ajal muutus Prantsusmaa seisuslikuks riigiks.

Võitluses feodaalisandatega otsisid kuningad muu seas abi vaimulikelt, kes sümpatiseerisid omakord rohkem kuningale kui upsakatele feodaalvürstidele. Vaimulikkude heatahtlikust suhtumisest kuningavõimu arenes Prantsusmaal alluv vahekord vaimuliku seisuse ja kuninga vahel. Vaimulikud toetasid kuninga maksudega. Kuid selline vahekord ei meeldinud Rooma paavstile. Bonifatius VIII (1294—1303) oli see, kes otsustas maksu mis maksab läbi viia seisukoht, et Prantsusmaa vaimulik seisus tunnustaks enda üle ainult Rooma paavsti ja et ühtlasi paavsti ülemvõimule alistuks ka prantsuse kuningas. Seega oli Bonifatius VIII Gregorius VII ja Innocentius III mõtete kandja.

Viimast korda keskajal katsusid jõudu vaimulik ja ilmlik võim Bonifatius VIII ja Philippe IV isikuis. Et selles tülis võita oma alamate poolehoidu, kutsus Philippe IV kokku a. 1302 Prantsusmaal riigi seisustekogu (états généraux).

Nagu inglise parlamenti, nii tulid ka états généraux'sse kõrge aadel ja prelaadid kuninga isikliku kutse järgi, kuna rüütliid, vaesed vaimulikud ja linnad saadikuid läkitasid. Prantsusmaal pidas iga seisus istumisi lahus: kõrge aadel koos rüütli-tega, prelaadid alama vaimuliku seisusega ja linnakodanikud iga rühm iseruumis. Ainult siis, kui tuli vastu võtta üldine otsus, mindi ühisesse saali, kuhu iga seisus iseuksest läks ja kus igale seisusele olid lahus istekohad: toredad aadlile ja vaimulikele, lihtsad linnade esindajaile. Otsuste hääletamine ühises saalis sündis seisuste järgi: kõrgemate seisuste kahele häälele oli kolmandal seisusel, s. a. linnakodanikel vastu seada ainult üks hääl. Sellepärast ei olnudki états généraux'd rahva keskel populaarsed, pealegi suhtusid aadlikud väga ülimeelikult III seisuse esindajasse, nimetades neid rätsepateks ja kingseppadeks, kellega neil häbi olewat koos töötada. Prantsuse seisustekogu ei arenenud tugevaks asutiseks.

Tüliküsimuses Bonifatius VIII-ga kiitsid aadlike ja linlaste esindajad heaks Philippe IV sammud, kuna vaimulikud erapooletuks jäid. Bonifatius VIII pani siis kuninga kirikuvande alla ja tahtis Philippe'i koguni troonilt tõugata. Kuid kuningas teotses kiiremini. Ta saatis Itaaliasse saatkonna ülesandega paavsti vangistada Anagni linnakeses, Apenniini mägedes, kus viibis Bonifatius; saadikud tungisid paavsti majja hüüdes: „Surgu paavst, elagu prantsuse kuningas!“ Kuid Bonifatius ei kaotanud julgust: ta pani ametiriided selga ja teatas, et ta paavstina sureb. Ta vangistati, kuid rahvas vabastas jumalasalase kuninga meeste käest. Aga mõne päeva pärast suri elatanud, murest murtud paavst.

Bonifatius VIII.

Philippe IV toimetas paavstiroonile oma mõjualuse prelaadi Clemens V ja meelitas selle elama Lõuna-Prantsusmaale, Avignoni (1309), kuhu paavstid elama jäid seitsmekümneks aastaks, muutudes prantsuse kuningate käsilasteks.

100-aastane sõda. Prantsusmaa ja Inglismaa vahel oli suur vihavaen olemas juba Philippe II saadik, kes teatavasti võitis inglastele kuuluvad maakonnad Prantsusmaa pinnal. Veel tundsid inglased suurt pahameelt selle üle, et prantslased toetasid šotlasi, kelle maad inglased püüdsid vallutada. Ka tekkis nimetatud maade vahel arusaamatusi Flandria pärast. Flandria krahv oli Prantsusmaa vasall, kuid flanderlased sümpatiseerisid rohkem inglastele, kellega nad olid kaubanduslikus läbikäimises; inglased saatsid Flandriasse villa ja said sealt tagasi kalevit. Edward III arvas veel endal õiguse olevat prantsuse trooni saamiseks, sest tema oli endise prantsuse dünastia sugulane. Kuid prantslased ei tahtnud sellest kuuldagi. Neis oludes puhkeski Prantsusmaa ja Inglismaa vahel a. 1339 sõda, mis ajaloos tuntud 100-aast. sõjana.

Sõja esimesel poolel oli võit inglaste pool; nende väed olid paremini organiseeritud ja paremini varustatud. Nad löid prantslasi kahes tähtsamas lahingus, Crecy ja Poitiers' juures; Crecy lahingus (1346) tarvitati esimest korda kahureid (inglased), Poitiers' juures (1356) langes vangi Prantsuse kuningas. Samal ajal algasid Prantsusmaal sisemised rahutused, sellepärast ruttasid prantslased sõlmima vahele; leping kirjutati alla a. 1360 Bretigny's; Lääne-Prantsusmaa tunnustati inglaste omaks.

Prantsuse talupoegade mäss.

„Siis tõusid talupojad ja läksid pikema nõupidamiseta, ei muud relva kui raudotstega malgad ja noad käes, lähema rüütli majja sisse ja tapsid rüütli, ta naise ja lapsed. Siis läksid nad teise lossi ja määrasid seal veel kurjemini; nad sidusid rüütli tulba külge, tapsid siis ta naise, kõik ta lapsed ja viimaks rüütli enda, teda piinates, süttasid põlema lossi ja purustasid ta.

Nii määrasid nad veel mitmes lossis ja nende arv kasvas kuue tuhandeni. Igal pool, kuhu nad tulid, liitus nendega alam rahvas, rüütli oma naiste ja lastega aga põgenesid nende eest. Kümne ja kahekümne miili kaugusele kanti lapsed nende eest varjule, jäeti maha majad ja varad. Üle kuuekümne lossi ja maja põletasid nad maha maakondades, ja poleks jumal oma armus appi tulnud, oleks nende häbitoad niivõrd kasvanud, et kõigis mais aadlikud, vaimulikud ja rikkad oleksid olnud hävitatud. Naised, neiud ja rüütli, kes pääsesid nende eest, pidid lihtsamais rõivais põgenema Meaux' (l. moo) linna Brie maakonnas, ka Normandie ja Orléans'i hertsoginnad ja veel hulk kõrgeid daame, püüdes end päästa surmast ja häbitusest.

Sel ajal tulid krahv Foix ja ta onupoeg von Buch tagasi Preisi-
maalt ja Prantsusmaale jõudes kuulsid nad katkust ja hädast, mis tabanud
aadlikke. Mõlemad otsustasid appi minna aadlikkudele daamidele Meaux'
linnas ja neid troostida. Sest kurjategijad, kuuldes, et seal on kogune-
nud hulk aadlinaisi ja lapsi, asusid teele ühes Valois krahvkonna mäs-
sulistega ja ilmusid Meaux ette. Linna elanikud avasid neile väravad,
selle asemel et takistada neid sisse tulemast. Neid tuli nii palju, et
kõik tänavad turuni olid täis inimesi.

Nähes nii suurt rahvahulka tulevat, valdas daame lossis turu ääres
suur hirm. Aga krahv Foix ja von Buch oma vägedega seadsid end
täies relvastuses õuel üles, lasksid värava lahti teha ja astusid vastu
väikestele räpastele ja halvasti relvastatud talupoegadele, kõigil mõõ-
gad ja odad käes, valmis võitluseks. See jahutas talupoegade julgust,
kuigi rüütleid nendega võrreldes oli vaid näputäis. Esimesed löid van-
kuma, aadlikud aga hakkasid peale suruma ja raiusid ja torkisid oma
relvadega kõik maha. Siis löid eesseisjad põgenema ja jooksid teised
oma taga pikali. Nüüd tormasid rüütliid väravast välja, jooksid mäs-
sajate kallale, tapsid neid hunnikute viisi otsekui metsloomi ja surusid
nad linnast välja. Nad tapsid nii palju, et nad väsisid ja ajasid talu-
poegi karja kaupa Marne'i jõkke. Rohkem kui seitse tuhat tapeti sel
päeval ja ükski poleks pääsenud, kui neid oleks taga aetud.

Tagasi tulles süütasid aadlikud põlema Meaux linna ja põletasid
ta maha kogu alama rahvaga, kes seal sees oli. Sestsaadik ei kogune-
nud talupojad enam vastuhakkamiseks, sest noor Couey isand oma aad-
likkude salgaga tappis armuheitmatult nad maha igal pool, kus nad neid
kohtasid “ (Froissard — Chronique de France.)

Rahutused Inglismaal. Ka inglise rahvas kannatas palju
100-aastase sõja ajal. Tõusid maksud, suurenesid kohustused.
Pealegi ilmus sõjakaaslasena XIV s. keskel Lääne-Euroopasse
hirmus katk, mis maal ja linnas ohvreid nõudis. Inglismaal
surid välja terved külad, mille tagajärjel kahanes tööliste arv.

Inglise talupoegade seisukord oli üldiselt kergem kui
mandril: nende kohustused olid enam-vähem kindlaks määratud
ja nad leidsid kaitset šeriffidelt, kuninga ametnikelt. Mõisnikud
olid asunud suurel arvul elama linnadesse ja nõudsid talupo-
egadelt ainult raharenti; ühtlasi lasksid mõisnikud, vajades raha,
oma talupoegi raha eest vabaks. Ei olnud kuskil mujal nii
palju vabu talupoegi kui Inglismaal. Mõisa töölisteks olid väike-
kohapidajad ja maata talupojad.

Kõrgete maksude tõttu vaesusid sõja ajal mõisnikudki,
keda mõisatöölised sellepärast enam teenida ei tahtnud. Appi
tulles mõisnikele avaldas parlament Edward III ajal seaduse,
mis määras kindlaks mõisatöölise päevapalgaga ja neid kohus-
tas teenistusse astuma. Selle seaduse põhjal võisid mõisnikud

töötuid vägisi tuua tööle oma mõisadesse. Põgenemist trahviti valjult ja põgenenule põletati otsaette F täht (falsity). Kuid need sunniabinõud äratasid rahvas ainult viha ja tungi luua vabamaid elutingimusi. Kuulati suure innuga seletusi, et maailma algul polnud ainust orja ega isandat, kõikjal valitsenud ühetaosus. Järeldati: isandad peavad kaduma. Kui Edward III järeltulija Richard II ajal sõjakulude katmiseks talurahvalt uut maksu hakati nõudma, puhkeski suur rahvamäss (1381), mis selle juhi järgi Wat Tyler'i mässuna tuntud ajaloo.

Mäss algas riigi kagunurgas. Talupojad surmasid maksunõudjad ja kihutasid minema ametnikud. Mässajatega ühinesid naabermaakondade elanikud ja kehvemad linnakodanikud. Juhatajaks hakkas Wat Tyler, kes mässajad viis Londoni. Pealinnas said märatsejate käe läbi surma mõned ametnikud, ja kartuses lubas kuningas täita kõik nõudmised: kaotada sunduse, vähendada talupoegade makse, kõrvaldada halvad ametnikud jne. Palju mässajaid läks laiali, olles rahuldatud kuninga kõnega. Selle järele surmas Londoni linnapea Wat Tyler'i ja kuninga rüütlid ajasid laiali ülejäänud märatsejad. Talurahva seisukorda ei parandatud sugugi, seda ei nõudnud ka parlament, kus talurahval ei olnud eeskostjaid.

100-aastase sõja lõpp. Samal ajal tabasid inglasi kaotused sõjaväljal. Prantslased võitsid tagasi kõik maad, mis nad olid kaotanud sõja esimeses järgus. Ainult mõned rannakohad jäid veel inglaste kätte, ka Bordeaux ja Calais linnad.

Sõjakaotuste, sisemiste rahunõuduste ja Richard II-le omase raske iseloomu pärast läks kuninga lallepojal Henry Lancaster'il parlamendi toetusel korda võtta troon Richard II-lt. Nüüd valitsesid Inglismaad järgemööda kolm Lancaster'it (1399—1461); nende ajal möödus 100-aastase sõja viimne järk. Henry V saavutas Azincourt'i juures hiilgava võidu prantslaste üle (1415), ta läks Pariisi ja nõudis endale prantsuse trooni. Kuid siis sai Prantsusmaal alguse rahvuslik liikumine, mille kandjaks oli Domremy talutütar Jeanne d'Arc, „Orleani neitsi“, ja mille sihiks oli oma dofeeni¹⁾ Charles'i kuningaks kroonimine ning inglaste minemakihutamine Prantsusmaa pinnalt.

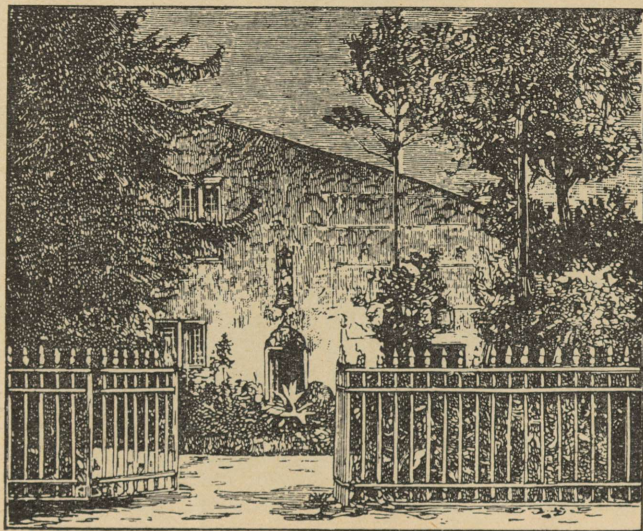
Tolleaegne Prantsusmaa kuninga nime kandja Charles VI oli nõdrameelsusse sattunud, seega langesid kõik mured dofeeni peale. Troonipärija seisukord oli küllalt raske, sest kogu Põhja-Prantsusmaa oli inglaste käes, juba asusid nad Orléans'i piiramisele, mille kaotust peeti väga tähtsaks strateegiliselt. Burgundi hertsog oli murdnud truudust ja üle läinud inglaste poole.

¹⁾ Dofeeni tiitlit kandsid Prantsusmaal troonipärijad, Dauphiné (l. dofine) maakonna järgi.

Kogu Prantsusmaal märgati valuga seda viletsust, millesse oli sattunud kodumaa. Seal ilmus Jeanne d'Arc.

„Kodu oli mu nimi Jeanette, Prantsusmaal Jeanne, liignime ma ei tea. Sündisin Domremys, saan varsti 19 aastaseks. Õppisin õmblema, ketrama, aitasin majas ja hoidsin vahetevahel ka karja. Suuremana ajasin ma loomad küll välja, ei jäänud aga enam karja, kartes sõdureid.

Inglasi ja nende poolehoidjaid burgundlasi vihkasin juba väiksena. Naaberküläs olid burgundimeelsed ja alati valmis meiega kaklema.

Jeanne d'Arci sünnikoht.

Mõlema küla laste vahelistest löömingutest ei võtnud ma osa, nägin aga meie omi sagedasti tagasi tulevat veristena. Põlgasin burgundlasi, sest et nad kurja tegid meie kuningale.

Domremy lähedal seisab puu, nimetatud naiste ehk ka haldjate puuks. Selle kõrval voolab allikas, mille vesi, nagu ma kuulsin räägitavat, arstib palavikku. Olen näinud haigeid seal joovat, ei tea aga mitte, kas nad on terveks saanud. Olen ka kuulnud, et haiged puu juures käivad. See on suur pukspuu. Mõnikord käisin seal teiste tüdrukutega pärga punumas Domremy jumalaema pildile. Vanadelt inimestelt kuulsin sagedasti, et puu all haldjad koos käivat. Ma ei tea, et ma küpsemas eas veel seal oleksin käinud. Vennalt kuulsin ma kodu räägitavat, ma olevat oma läkituse saanud selle puu all. Vaidlesin kindlasti selle vastu.

Kolmeteistkümne-aastasena — inglased olid juba Prantsusmaal — kuulsin esimest korda häält taevast, mis lubas mind aidata ja mind juhtida. Lõuna ajal meie aias, ma kartsin väga. Kolmandat korda kuuldes seda häält sain aru, et see on ingli hääl. Nägin püha Miikaeli oma ees, püha Katariinat ja Margareetat. Nad manitsesid mind ja soovisid, et ma läheksin Prantsusmaale. Sestsaadik kuulsin sagedasti seda häält, kaks kuni kolm korda nädalas. See kordas: „Sa pead minema Prantsusmaale.“ Nad ütlesid, et mina vabastavat Orléans'i. Vastasin, et olen vaene nõder tütarlaps, ei oska ratsutada ega sõdida...

Jeanne d'Arc vangistatakse.

Läksin enne onu juurde ja ütlesin temale, et pean minema Vaucouleurs'i. Sinna jõudnud, tundsin ära väejuhi Robert Beaudricourt'i oma hääle abil, kuigi ma teda varem polnud näinud. Kaks korda keeldus ta mind vastu võtmast, kolmandal korral võttis ta mind kuulda. Ta andis mulle saatjad ja ütles: „Mine, tulgu mis tuleb!“ Kandsin meherõivaid ja mõõka. Sainte-Catherine-de-Fierbois juures läksin Chinoni lossi, kus asus kuningas. Tundsin ta ära jälle oma hääle abil. Ütlesin temale, et tahan inglased võita. Chinonis lasksin Fierbois kirikust tuua mõõga, mis seal altari taha oli maetud — hääl juhatas mulle selle. Ta oli roostega kaetud, see tuli aga ilma vaevata maha, mõõgateral ilmsid nähtavale ristimärgid. Fierbois vaimulikud lasksid mulle selle jaoks teha tupid, ühe punasest sametist, teise mustast kalevist. Kandsin seda mõõka kuni Pariisi ründamiseni. Jumala näpunäite järele lasksin teha lipu valgest riidest siidnarmaste ja liiliatega. Lipul oli kujutatud maa-

keras, kummaigi pool ingel. Selle kohal sõnad: „Jeesus Maria“. Armastasin seda lippu rohkem kui mõõka. Kandsin teda vaenlast rünnates, ma ise pole ühtki tapnud. Kuningas andis mulle kümme tuhat või kaksteistkümme tuhat sõdurit. Viisin nad Orléans'i Saint-Loup' lossi ette, siis Du Pont'i kindluse ette. Rünnakul sai üle saja inimese haavata, ka mind tabas oda, püha Katariina aga toetas mind ja paari nädalaga ma paranesin, jäädes sadulasse. Enne Orléans'i vabastamist, ja seitsaadik nimetavad hääled mind Jeanne la Pucelle, jumala tütar.“

(Seletused, antud Jeanne'i poolt Rouenis kohtuistungil.)

Orleani neitsi sõjaväkke ilmumine, tema haruldane juigus ja kindlus äratas sõdurites suurt vaimustust. Pea vabastatigi Orléans, inglased said lüüa igal pool ja Jeanne d'Arc saatis dofeeni Reimsi, prantsuse kuningate kroonimiskohta, kus see enda kuningaks Charles VII-ks kroonis (1422—1461).

Inglaste võim hävis ruttu Prantsusmaal. Kindlamalt kui kunagi enne ootasid prantslased kauakestnud sõja õnnelikku lõppu. Ainult Jeanne'iga juhtus õnnetus: ta sattus burgundlaste kätte vangi, kes ta välja andsid inglastele. Need mõistsid tema kui nõia Rouen'is tuliriidale (1431). Aga Jeanne'i kangelasmeel ei lahkunud prantsuse sõdureist, nad jätkasid vaimustusega kodumaa päästmist vaenlase väeriismeist. Ka leppis Burgundia hertsog ära Charles VII-ga. A. 1453 lõppeski sõda ja inglaste kätte jäi ainult Calais.

Prantsusmaa pärast 100-aastast sõda. Kuigi Prantsusmaa selle sõja ajal väga kannatada sai, olles kogu aeg sõjatallermaaks, märkame prantslaste juures tõusu pärast sõda. Maa kosub ruttu, kohendab ja korraldab end. Kaotatakse palgasõjaväed, millega sõditi veel 100-aastases sõjas ja Charles VII loob alatise sõjaväe, mille asutamiseks ta seisustekogult saab loa ja ühtlasi maksude võtmise õiguse selle sõjaväe ülalpidamiseks. Kuninga uus sõjavägi koosnes ratsaväest, milles teenisid aadlikud, ja jalaväest, mis kandis vabade noolemeeste nime ja mille moodustasid krahvkondadest kutsutud mehed. Sõdur vabastati maksudest, rahuajal viibis ta kodu, ainult pühapäeviti pidi ta käima harjutusil. Jalasõduri sõjariistuks oli nool ja amb, ratsasõduri surmariistaks pikk oda. Kahurid olid veel väga puudulikud, mispärast neid ka vähe tarvitati.

Alatise sõjaväe loomisega ja selle ülalpidamiseks maksuvõtmise loa saamisega kindlustas Charles VII suurel määral kuningavõimu. Tema järeltulija Louis XI (1461—1483) võitis viimased feodaalvürstid, ässitades neid üksteise vastu ja lüües neid siis üksikult. Suurimaks vastaseks oli talle Burgundia hertsog, kellele allusid ka Madalmaad. Viimne Burgundia hertsog Charles Südi oli väga sõjakas ja see saigi saatuslikuks tema kodumaale. Ta asus vallutama Lotringi ja Alpi maid,

kuid kaotas lahingu Nancy juures ja hukkus ise ses võitluses (1477). Nüüd langes osa Burgundiast prantsuse kuningale, osa maid ühes Madalmaadega omandas saksa keiser Maximilian, abielludes Charles Südi tütre Mariaga. Võitnud viimsed feodaalvürstid, oli Louis XI ainuke võimukandja Prantsusmaal. Ka prantsuse kiriku rippumatuse eest hoolitses Louis XI, muutes selle rahvuslikuks kirikuks, sõltumatuks Roomast.

Inglismaa pärast 100-a. sõda. Inglismaa väljus 100-aastast sõjast täieliku kaotajana. Kuid 100-aastane sõda oli äratanud ka inglastes rahvustunde. Ametiasutistest ja kohtadest tõrjuti välja prantsuse keel, mis siiani oli olnud asjaajamiskeeleks. Oma rahva, inglise keel tõusis ausse; inglise keele võtsid nüüd tarvitusele ka kirjanikud.

Majanduselus hakati samuti rõhutama rahvuslikkust. Siiani oli Inglismaal tööstus vähe arenenud. Inglismaalt veeti välja tooraineid ja toodi sisse valmiskaupu. Näiteks läksid pea kogu Inglismaa villatagavarad Flandriasse ning sealt veeti sisse kalevit. Juba Edward III asus teisele seisukohale. Ta keelas ära villade väljaveo, kutsus Flandriast kohale kangrud ja pani need tööle. Nii hakkas arenema inglise riidetööstus. Oma tööstuse soodustamiseks määrasid järgmised valitsejad kõrged tollid riide sisseveole. Lamba kasvatajaid kohustasid nad villa pakkuma kõigepealt oma tööstureile.

Tööstuse järele hakkas edenema kaubandus. Kõigepealt püüdsid inglise kaupmehed vallutada oma turud, välja tõrjudes väliskaubad, milleks kaasa aitasid valitsuse poolt maksma pandud tollid. Aga varsti hakkasid nad välismailgi võitma turge. Nii tõrjus inglise kalev varsti kõrvale Flandria kalevi Hispaanias ja Balti mere piirkonnas. Välismaadega kauplemiseks oli tarvis laevastikku ja meriteid. Edward III ja Henry V panid aluse inglise laevastikule. Ehitati küll peamiselt sõjalaevu, kuid neid kasutati ka kaupade vedamiseks. XV saj. lõpul pääsis inglise valitsevais ringkonnis juba maksvusele seisukoht, et Inglismaa tulevik on merel ja sellepärast hakati arendama merevõimu.

Soodsad tingimused (toorainete küllus, turgude olemasolu, valitsuse heatahtlik suhtumine) viisid varsti õitsele inglise tööstuse. Ka tööjõudude saamine tööstusse polnud raske. Mõisnikud läksid maal üle lambakasvatamisele ja tarvitasid seega vähem talupoegade tööjõudu. Vabanenud tööjõud lahkusid maalt ja asusid linna, pakkudes oma tööjõudu tööstusettevõtetes. Neis oludes tegi algav inglise tööstus nii suuri edusamme, et Inglismaa kalevi produtseerijana juba XV saj. lõpul kerkis esikohale Euroopas.

Keisrivõimu langemine Saksamaal. Hohenstaufenid püüdsid kõigi abinõudega keisrivõimu tõsta Saksamaal ning teha Saksamaad vägevaks riigiks, kuid lõpptulemused olid teised. Viimased Hohenstaufenid kaotasid igasuguse mõju Itaalias ja Saksamaal endas langes keisri võim.

Viimse Hohenstaufeni surma järele tekkis Saksamaa valitsuse vaheaeg, *interregnum*, mis kestis ligi 20 aastat (1254—1273). Keisrivõim puudus siis hoopis; vürstid, piiskopid, linnad, kaitseid ise endid nagu suutsid. Röövimised, vägivalla tarvitamised olid tavalised nähtused, nii et seda aega põhjusega hüüti rusikahõiguse ajastuks. Eriti raske oli liikuda kaubavooridel, sest puu-

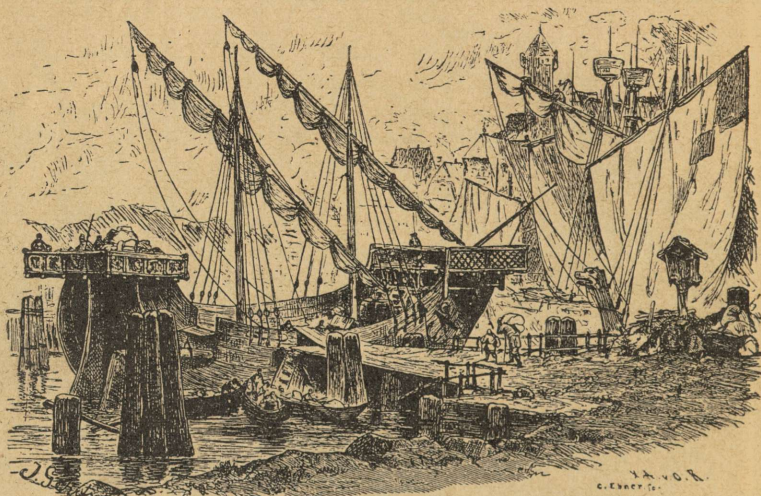
Hansa sadam.

dus täielikult riiklik kaitse; polnud olemas ka rahvusvahelist kaitset, küll liikus aga maid mööda ringi palju röövrütleid, kes elasid võõra vara röövimisest. Ka merel ei olnud liikumine hädaohuta, sealgi varitsesid kaubalaevu röövlid. Kui valitsuse vaheaeg lõppes, kestsid Saksamaal edasi korratud olud. Järgmised valitsejad hooldsesid peamiselt oma pärismaade eest, jättes hooletusse Saksamaa üldised asjad ja rahva huvid.

Ka keskaja lõpu poole jäi Saksamaa poliitiliselt killustunud maaks. Keisrid ei suutnud siin koguda oma võimu alla väike-riike, nagu see korda oli läinud kuningatel naabermaades.

Kui otsida seisusliku riigi tunnuseid Saksamaal, siis leidub seda üksikute vürstiriikide juures. Nimelt kutsusid ka saksa vürstid oma maades riikikule koostööle seisuste esindajaid. Seisustekogusid hüüti Saksamaal maapäevadeks ehk landtag'ideks.

Linnade liidud. Hansa. Nõrga üldriikliku võimu tõttu pidid kaupmehed Saksamaal keskajal kaupade saatmist toimetama oma kaitse all. Ei olnud siis ka küllalt kapmeestele gildidesse koondumisest: kaugete kaubasoitude kindlustamiseks tekkis linnadel tarve astuda omavahel lepingusse. Niiviisi liitunud linnad ühendasid oma sõjaväed ja kindlustasid sel teel oma kaubavooridele korraliku kaitse.

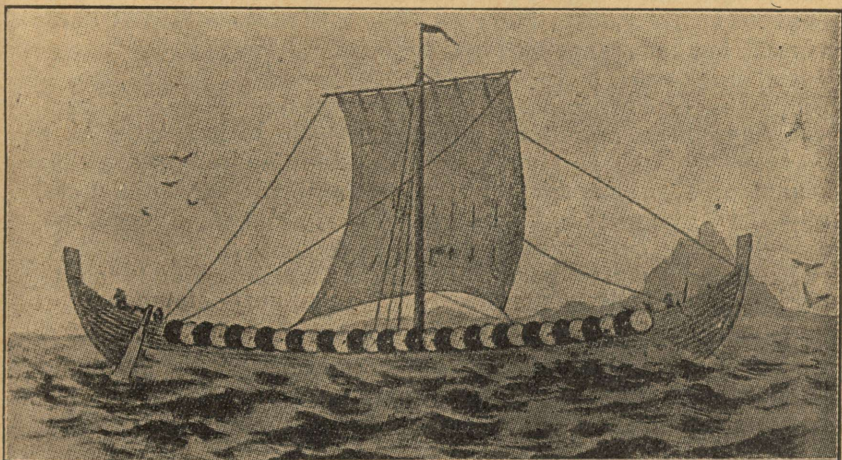
Hansa sõjalaev.

Tähtsam liitudest oli Põhja-Saksamaal tekkinud Hansa (s. Hanse-kogu) liit. Sellesse liitu kuulus tema õitseajal 77 linna, teiste hulgas meie kodumaa linnad Tallinn, Tartu ja Pärnu ning läti Riia. Sel suurel liidul olid oma kaubakontorid Novgorodis, Bergenis (Norras) ja Londonis. Saksa- ja Balti meres kuulus temale merivõim; ainult Hansa kaupmehed võisid siin vedada kaupu. Hansa oli jõudnud maksta panna oma mõju Skandinaaviaski.

Liidu esotsas seisis Lüübek. Tähtsamad teised liitu kuuluvad linnad olid: Bremen, Hamburg, Köln, Magdeburg, Danzig, Königsberg. Hansa linnade väline ilme oli kaunis ühtlane. Laiadest kraavidest piiratud linnamüüride üle paistsid kaugele kõrged nõelakujulised, teravad kirikutornid; tänavad, enamasti kitsad ja täis keerde, olid piiratud kõrgete katusharjadega majaj-

dega, mis väga sarnlesid üksteisega. Korterite ja laduruumide arvu katsuti suurendada seega, et ehitati majad mitmekordsed. Silmapaistvamad ehitised olid mõjuvad raekojad, toredad kirikud, suured gildimajad.

Hansal oli oma juhatus, kuhu kõik liitu kuuluvad linnad määrasid oma esindajaid ja mis pidas oma nõupidamisi Lüübekis, selle linna bürgermeistri juhatusel. Juhatus määras kindlaks kõigi liitu kuuluvate linnade maksud ja kaitsekohustused, avaldas üldised käsud, millest ei tohtinud üle astuda keegi; tõrkuja linn heideti välja liidust. Rahad, mõödud, kaalud olid

Viikingite laev.

Hansa linnadele ühised. Põhjamaadest vedasid Hansa kaupmehed välja nahku, mett, vaha, puid, tõrva, soolaliha, kalu; tagasi vedasid nad riidet, relvi, ehtesaju, suhkrut, maitseaineid; väga tähtsaks Hansa kaubaaineks oli heeringas. Kogu sajandi kestel (1350—1450) talitas Hansa Euroopas kui tugev iseseisev riik. Loomulikult ei puudunud tal ka võistlejad ja vaenlased, kes soovisid Hansale kadu. Kõige rohkem oli Hansal tegemist Skandinaavia riikidega.

Skandinaavia riigid. Skandinaavia elanikeks olid teatavasti põhja-germaanlased, normannid, s. o. põhjamehed. Nad jagunesid taanlasteks, rootslasteks ja norralasteks. Taanlased asusid Jüüti poolsaarel, norralased — Lääne-Skandinaavias ja rootslased — Ida-Skandinaavias. Nende tuluallikaiks olid kalandus, karjandus, põllundus ja kaubandus. Kuid nende maa polnud eriti rikas ja rahva arvu kasvamisega ei toitnud see kõiki. Normannid korraldasid siis röövretki naa-

bermaadesse. Nad olid osavad merimehed. Välja sõites oma laevadel mereranda või jõge mööda kaugemale südamaale, asusid nad saaki võtma külades. Tappes inimesi, põletades maju ja röövides väärtuslikku vara. Need olid nn. viikingiteretked. Viikingid, nagu nimetati meriröövleid, ilmusid ikka ootamatult, olles selle tõttu rahvastele suureks nuhtluseks.

Eriti laialt võtsid normannid ette sõjaretki, alates a. 800. Nüüd ei kihutanud neid taga üksi elukitsikus, vaid ka seiklus-himu ja tahtmine maid vallutada ja võõraid rahvaid alistada. Normannid elasid algul väikestes riikides. IX saj. hakkasid väikeriigid ühinema. A. 900 ümber tekkisid selle tulemusena Rootsi, Taani ja Norra riigid. Troonita jäänud endised vürstid hakkasid meeleldi röövretkede juhatajaiks. Nende eestvõttel korraldati nüüd sõjaretki jõgi mööda Kesk-Euroopasse. Põhja-Prantsusmaale asus X saj. normanne niipalju elama, et veel tänapäeval hüütakse seda maad Normandie'ks, s. o. normannide maaks. Siit väljudes võitsid normannid XI saj. Lõuna-Itaalia ja Sitsiilia. Ka käisid normannid Islandi saarel, Gröönimaal ja Ameerikas. Eriti kannatas normannide pärast anglosakside riik Britannias. Taani normannid võitsid pea kogu anglo-sakside maa. Inglased ongi anglo-sakside, normannide ja britide järeltulijad.

Skandinaavia riigid, Taani, Norra ja Rootsi, allusid Lääne-Euroopa kultuuri mõjule. Nende ühiskondlikus elus hakkasid maksma Läänemaade olud. Läänemaa eeskujul tekkis Skandinaavias ratsasõdurite kiht, keda kuningad vabastasid maksudest ja kellest alguse sai aadliseisus. Kirikud ja vaimulikud said Skandinaaviaski palju eesõigusi, nagu oma kohtu, loa võtta rahvalt kümnist, olles ise maksuvabad.

Mida rohkem kasvasid aadli ja vaimuliku seisuse eesõigused, seda rohkem tõrjuti kõrvale talupojad ühiskondlikust tegevusest; neilt võeti omavalitsus ja nende üle seati valitsema kuninga ametnikud. Taani talupojad langesid aegamööda koguni pärisorjusse; Rootsi ja Norra talupojad said küll kannatada mõisnikkude survet, aga isiklikku vabadust nad ei kaotanud.

Esimesena tõusis võimsaks Skandinaavia riikidest Taani. Taanlased võitsid anglosakse (Knut Suur † 1035); nad sundisid alistuma riigi lõunapiiril asuvaid slaavlasti ja vallutasid osa meie kodumaast (1219). Norra oli tugevam XIII sajandi keskel; temale allusid siis Island ja Gröönimaa. Rootsi hakkas oma võimu laiutama ida suunas, asudes Soomemaa allaheitmisele.

Skandinaavia riigid ja Hansa. Skandinaavia riikidele oli Hansa liit suureks tüliks. Enne Hansat oli kaubandus Baltimere piirkonnas peamiselt olnud skandinaavlaste kättes. Teata-

vasti kauplesid normannid venelastega ja Venemaa kaudu Bütsantsi ja araablastega. Kuigi araablased ja ka Bütsants pika-peale ära langesid, oli suur Venemaa see maa, kus kaubavahe-tus võis areneda edukalt. Arusaadav sellepärast see paha-meel, millega suhtusid skandinaavlased merevõimu ülevõtmisse Hansa poolt. Taani kuningas Valdemar IV katsus võidelda Hansaga; ta vallutas Gotlandi ja hävitas siin asuva Hansa tähtsa kaubalinna *V i s b y*. Kuid siis saatis Hansa taanlaste vastu oma laevastiku, mis ümber piiras Kopenhaageni ja sundis Taani rahu tegema; samuti sunniti alistuma Norra kuningas, kes oli toetanud taanlasi (1370). Ühtlasi said Hansa kaupmehed loa kauplemiseks Skandinaavia linnades.

Skandinaavia riikide omavahelist läbisaamist iseloomustasid alatised arusaamatused ja tülid. Valitsejad märkasid küll, kuidas Taani, Rootsi ja Norra üksikult jõuetud olid vastu astuma vähegi tugevamale vaenlasele. Kuid ühinemiseks ettepaneku tegi alles Valdemar IV tütar *M a r g a r e e t a*, kes, pärinud Taani krooni ja abiellunud Norra kuninga Hakoniga, a. 1397 Kalmarisse kokku kutsus kõigi kolme riigi esindajad ja seal läbi viis otsuse, et Skandinaavia kolm riiki jäädavalt jääksid ühe kuninga valitseda. Riikide esindajad pidid valima kuninga, võimalikult senise kuninga poegadest; võõraste maade vastu pidid Skandinaavia rahvad esinema ühe riigina ja ühiselt sõdima; kodune valitsus pidi igal maal käima selle maa seaduste järgi. *Marga-reeta* oli esimene ühendatud Skandinaavia riikide valitseja.

Kalmari uniooni tekkimine näis olevat hädaohtlik Hansale, kuid tugevat vastast ei saanud Skandinaavia ühendusest ometi, sest tülid kestsid edasi Skandinaavias, osalt sellepärast, et Taani kippus etendama juhtivat osa unioonis, millega teised ei olnud päri, osalt sellepärast, et vägevaks saanud aadliseisus takistas Skandinaavia riikide sisemist arenemist (eriti Rootsis ja Taanis). Kuid ka Hansa hiilgus ei kestnud kaua. Juba XV s. teisel poolel ilmusid languse tunnused. Põhjamere ümber tekkinud uued riigid hakkasid ise arendama tööstust ja kaubandust, nad hakkasid ise muretsema endale välisurget. Ka saksa kaubalinnad väljaspool Hansat ei tahtnud enam kannatada Hansa poolt maksma pandud takistusi ja astusid ise kaubavahetusse Venemaaga Leipzigi-Pooseni-Kovno kaudu. Raskeks hoobiks Hansale oli Novgorodi langus; pärast Novgorodi vallutamist Moskva suurvürsti poolt (1478) lõpetas oma tegevuse sealne Hansa kaubakontor. Ameerika avastusega (1492) tekkisid Euroopale uued kaubateed ja kaubaturud, seega ei jätnud ka see sündmus oma mõju avaldamata Hansa käekäigule. Hansa lõplik kokkuvarisemine sündis aga XVI s., kui merekaubanduse oma kätte võtsid hollandlased.

Moskva riik. Venemaal asus rahvusriiki rajama keskaja teisel poolel Moskva vürstiriik.

Moskva oli algul kindlus ja kaitses Suzdali-Vladimiri maad lõunaküljest. Kuid hea geograafiline asend Moskva jõe kaldal tegi temast varsti töõnduslinna. XIII saj. teisel poolel on Moskva juba Moskva vürstiriigi pealinn. A. 1328 sai vürst Joann I tatari khaanilt suurvürsti aunime, ja temast peale jääbki suurvürstikroon Moskva valitsejate kätte. Suurvürst oli Venemaal khaani asemik. Nii tõusid Moskva valitsejad Venemaa esimesteks vürstideks. Suurvürstid korjasid khaani nimel kogu Venemaalt Kuld-hordi heaks makse; kogu vene rahvas pidi kuulama nende käsku. See asjaolu tõstis Moskva valitsejate tähtsust.

Moskva asus Venemaa keskel, eemal kõigist vaenlasist; hea meelega asus sinna elama Kiievi langemise järele vene rahvas. Rahvaarvu kasvamine ja head liiklemisolud mõjusid kaasa ka, et seal edenema hakkas töõndus ja kaubandus. Moskva suurvürstide juurde tuli teistest vürstikondadest bojaare — nii hüüti kirdes kõrgemat seisust. Nende hulgast said Moskva vürstid endile ametnikke ja nende kogu tõstis Moskva valitsejate kuulsust. Ka metropoliit asus Vladimirit Moskva elama; nii sai Moskva ka vaimuliku elu keskkohaks.

Kõik Moskva vürstid hoolitsesid oma riigi piiride laiendamise eest. Nad ostsid maid, sõdisid, et saada endale naabruses olevaid maid, vahel kinkis neile khaan maid. Kõik need asjaolud tõstsid Moskva vürstide võimu ja kuulsust. Moskva riigil on see ajalooline tähtsus, et ta enda ümber hakkas koguma Venemaad. Moskvast läks välja ühise Vene riigi rajamise mõte ja tähtsamad Moskva vürstid olid selle mõtte teostajad.

Moskva tähtsamad suurvürstid. Suurvürst Dimitri Donskoi valitsuse lõpul olid ühendatud Moskvaga juba 25 vürstiriiki. Suurvürst Dimitri julges esimesena võitlusesse astuda tatarlastega. Ta teatas khaanile, et Venemaa hordile enam makse ei maksa. Siis tuli khaan Mami sõjaväega Venemaale. Kuid julgelt läks suurvürst talle vastu ja võitis tatarlased Kulikovo väljal, Doni jõe lähedal (1380); selle eest sai Dimitri Donskoi tiitli. Hakati uskuma, et Venemaa varsti täitsa vabaneb tatari ikkest. Suurvürst Dimitri tõusis vene rahva silmas rahvuskangelaseks. Moskva suurvürstile hakkas kogu vene rahvas vaatama kui päästjale. Kuid veel ei langenud tatari ike. Veel Dimitri Donskoi aegu rüüstasid tatarlased Moskvat ja sundisid vene rahvast uuesti tunnustama Kuld-hordi ülemvalitsust.

Donskoi järeltulijad Moskva troonil jätkasid Venemaa kogumistööd. Suurvürst Joann III (1462—1505) oli tähtsaim koguja; teda hüütakse ajaloos „viimseks Venemaa kogujaks“. Joann III ühendas Moskvaga teiste vürstiriikide kõrval suured Novgorodi maad (1478).

Vana Novgorod oli XV saj. teisel poolel langemisel; erakondade tülid tegid ta seesmiselt nõrgaks. Novgorod oli rahva-vabariik, üldine kodanikkude koosolek otsustas seal riigiellu puutuvad küsimused. Kuid tööpoolest tõrjus jõukas aadli- ja kaupmeeste-kiht rahva riigi juhatusest eemale. Sellepärast algas ka Novgorodis võitlus lihtrahva ja rikaste vahel. Kui Novgorodi kodanikud ära nägid, et nad oma iseseisvust kaitsta ei jõua tugevate naabrite Moskva ja Leedu vastu, siis tulid juurde uued tülid, sest ühed tahtsid ühineda Leeduga, teised Moskva riigiga.

Kuulda saanud neist tülidest, ruttas Joann III ise Novgorodi; teise sõjakäigu järele 1478 hävitas ta lõplikult Novgorodi iseseisvuse; kogukell, mille helinal kokku oli kutsutud rahva-koosolekuid, viidi ära Moskva, palju tähtsaid Novgorodi kodanikke saadeti Süda-Venemaale asumisele, Novgorod tehti kogu oma maadega Moskva provintsiks.

Joann III aegu vabanes Venemaa ka tatari ikkest. Kuld-hordis olid trooni pärast alatised tülid; tülide tagajärjel varises Kuld-hordi võim.

A. 1480 astusid oma vägedega teineteise vastu Moskva suurvürst Joann III ja viimne Kuld-hordi khaan Ahmat. Oka haru Ugra jõe kallastel seisid nad teineteise vastas ja kumbki ei julgenud alustada lahingut. Viimaks sai Ahmat teate, et vaenlased on tunginud Sarai peale; ta jättis siis Joann III oma kohale ja ruttas päästma pealinna. Sarai purustati siiski. 1480. a. kadus Venemaalt tatari ike.

Venelaste elu-olu. Keskaeg oli üldiselt pimedusaeg, kuid eriti pimedalt elati Venemaal. Venelased olid elama asunud maale, kus rahval veel palju tuli võidelda loodusega. Aga rikas oli venelaste maa: viljasigitav maapind, jõed, järved täis kalu; ääretud metsad täis väärtuslikke ehituspuid ja metsloomi, mäestikud täis kasulikke mineraale. Kuid rahva harimatus, osavuse ja püsivuse puudus ei lasknud venelasel tulusalt kasutada neid rikkusi. Loodusrikkustest hoolimata elas vene rahvas vaesuses. Põldu hariti viletsate põllutööriistadega; tööstus oli algastmel, valmistati ainult lihtsaid tarbeasju puust ja nahast ning linast kehakatet. Raudtarbeasjad, klaasasjad ja parem riie osteti välismaa kaupmeestelt.

Linnu oli vähe ja nad olid väikesed. Linna keskkohaks oli kindlus, mida ümbritses müür. Kindluseosas asusid riigi

ehitised, ametnikkude elamud, kirik ja rikaste majad. Müüri taga oli alev, kus elasid kaupmehed, käsitöölised ja lihtrahvas; neid hüütigi alevi elanikeks. Linna ehitised olid puust, neid põles palju maha tulikahjude aegu. Et ära hoida tulikahjusid, lasti majade vahele jätta suured aiaruumid, keelati öösi istuda tule juures ja suvel kütta ahju. Majad olid väikesed, tubade arv liikus kahe ja nelja vahel; rikaste majades elasid teenijad alumisel korral, pererahvas teisel. Tubade sissesead vaestel kui rikastel oli lihtis; harilik mööbel oli laud ja pingid. Ainult jõukates perekondades leidis toole. Lihtrahvas magas kas ahjul või pingil, ainult rikastel olid patjade ja madratsidega voodid, kuid neilgi olid need enam ehteks kui magamiseks. Rikaste juures kaunistati aknaraame ja uksepiitu puunikerdistega, ehitati põrandaid vaipadega ja seinu värviliste tekkidega.

Sööginõud olid tavaliselt puust ja savist, ainult jõukatel oli tinast ja hõbedast valmistatud asju, kuna portselan- ja klaasnõud üsna haruldased olid endisel Venemaal. Vaestel puudusid noad ja kahvlid kui söömisabinõud; rikastel oli harilikult hulga peale üks kahvel ja nuga laual. Venelased armastasid söögi aegu juua mõdu, õlut, viina (teejoomine algas alles XVI sajandil), seepärast pidid neil olema jooginõud. Lihtrahval olid need puust ja savist topsikesed, rikaste majades vasest, hõbedast ja isegi kullast peekrid.

Vene perekonna-elu oli vali. Lapsi ei õpetatud hea sõna, vaid vitsaga. Naine oli mehe ori. Ta pidi sõna lausumata tegema kõik, mis käskis mees; sõnakuulmatuse eest peksis mees naist. Ilma mehe loata ei tohtinud naine kuhugi minna ja võõrsil olles võis naine rääkida ainult asjust, mis oli lubanud mees. Ka koduses majapidamises ei olnud naine iseseisev: ta pidi igast asjast aru andma mehele. Jõukates perekondades olid naistel eriruumid elamiseks, ainult oma lähemate meessugulastega võisid nad kokku puutuda. Kui olid majas külalised, siis võisid naised ainult tervitama ilmuda, pakkuda külalistele karikast viina ja pidid selle järele lahkuma.

Raamatuharidus seisis algastmel. Vähe oli isegi bojaaride keskel kirjaoskajaid. Koole oli hoopis vähe, nad asusid enamasti kloostrite juures ja olid vaimulikud. Nagu Läänes keskaja esimesel poolel, nii olid Venemaal kogu keskaeg kloostrid ainukesiks hariduse alalhoidjaks. Ainult kloostrites oli kirjaoskajate munkade hulgas inimesi, kes ümber kirjutasid käskkirju, rohkendades sel teel raamatute arvu.

Leedulased ja Poola-Leedu unioon. Balti merre voolava Neemeni jõe piirkonnas elas venelaste sugurahvas leedulased. XIII sajandini elasid nad laialipillatult, üksikute

suguharudena. XIII saj. keskel sundisid neid ühinema välised vaenlased. Vürst Mindaugast, kes läbi viis suguharude ühendamise, peetakse Leedu riigi rajajaks. Mindaugas vallutas ka venelaste maid lähemas naabruses. Leedu politika oli seesama mis Moskvalgi: ta püüdis koondada enda ümber Vene piirimaid. Venelased alistusid kergesti Leedule, sest viimane nõudis ainult läänikohustusi ja Leedu riik pakkus venelastele kaitset tatarlaste vastu. Vürst Gediminas (1316—1341) nimetaski end Leedu ja Vene kuningaks. Sama vürst tegi Leedu pealinnaks vene linna Vilno, ja tema kijas elas palju venelasi ametnikena; tema kijas valitses vene keel. XIV saj. lõpul ulatus Leedu riik Balti merest Musta mereni.

Leedu naabruses asus Poola riik. Leedul ja Poolal oli lääne pool ühine vaenlane, Palestiinast Balti mere rannikule siirdunud Saksa- ehk Teutooni ordu. See ühine hädaoht sundis ühinema leedulasi ja poolakaid, sest Saksa ordu püüdis vallutada leedulaste ja poolakate maid. A. 1385 kosib Leedu valitseja vürst Jagello Poola naisvalitseja Jadviga. Jagello saab Poola-Leedu kuningaks. Sellena ta võitis Saksa ordu Tannenbergi lahingus (1410). See oli slaavlaste esimene suur võit sakslaste üle, mis viis ordu lagunemisele ja pani piiri sakslaste tungile Itta. Ordu kaotas varsti ka oma iseseisvuse, sattudes Poola läänimaaks.

Leedu polnud siiski rahul uniooniga, sest leedulased märkasid kohe, et unioonis võtavad võimuse poolakad. Vitautase juhatusel tõstsid leedulased mässu. Leedu jäi iseseisvaks, ainult Vitautas, kes sai Leedumaa suurvürsti nime, pidi end tunnustama Poola kuninga vasalliks.

Küsimusi kordamiseks:

1. Millal tekkisid Euroopas rahvusriigid?
2. Milliseks kujunes riigikord neis riikides?
3. Kes moodustasid seisustekogu?
4. Millised küsimused tulid arutamisele seisustekogus?
5. Kuidas nimetati seisustekogu Inglismaal, kuidas Prantsusmaal ja saksa vürstiriikides?
6. Kus riigis oli seisustekogu kõige mõjuvam?
7. Mis oli magna charta?
8. Millal oli koos Montfort'i parlament?
9. Millal astus Inglismaal kokku esimene seaduslik parlament?
10. Kes olid Prantsusmaa kogujad?
11. Milliseid sihte taotles Bonifatius VIII?
12. Millega lõppes Bonifatius VIII ja Philippe IV vaheline tüli?
13. Millal oli 100-aast. sõda?
14. Miks tekkis see sõda?
15. Millega seletada selle sõja pikka kestvust?

16. Nimetage sõja tähtsamaid momente.
17. Milles seisis Jeanne d'Arc'i osa selles sõjas?
18. Millega lõppes 100-aast. sõda?
19. Kuidas kohendas end Prantsusmaa pärast sõda?
20. Kuidas arenes inglise majanduselu keskaja lõpul?
21. Millal oli Saksamaal interregnum?
22. Kas Saksamaal kujunes ka tugevaks keisrivõim keskaja teisel poolel?
23. Miks tekkisid seal linnade liidud?
24. Kus tekkis Hansa?
25. Kui laialt kauples Hansa?
26. Millal oli Hansa hiilgeaeg?
27. Miks langes Hansa?
28. Millised riigid olid Skandinaavias?
29. Millal oli Taani Põhjamaade võimsaim riik?
30. Mis tähtsus oli Moskva riigil Venemaal?
31. Kes olid Moskva tähtsamad suurvürstid?
32. Millal langes tatari ike?
33. Kuidas elati keskajal Venemaal?
34. Kus asus Leedu riik?
35. Millised asjaolud lähendasid Poolat ja Leedut?
36. Kes olid Poola ja Leedu vaenlasteks?
37. Mis tähtsus on Tannenbergi lahingul?

X. Vaimuelu keskajal Lääne-Euroopas.

Keskaja ilmavaade. Keskajal juhtis kirik vaimuelu. Sest rooma kirik segas end kõigisse eluavaldusisse. Tahtmine maksma panna maa peal jumalariiki, mille ainukeseks juhtijaks pidi olema Rooma paavst, oli kõigi paavstide ideaal. Kuid keskaja vägevaimad paavstidki pidid olude sunnil loobuma selle ideaali teostamisest. Aga juhtijaks jääda vaimuväljal suudeti.

Seletati, et maapealne jumalariik olekski veel puudulik kujutis igavesest jumalariigist, kuhu vagad inimesed saavad pärast surma ja kuhu saada peab püüdma iga kristlane. Alles pärast surma algab tõsine elu, millele maapealne on vaid ettevalmistus. Vagad nõudis inimeselt loobumist varandusist ja maistest lõbudest. Sellepärast loobusidki vagad inimesed kõigest, mis neid sidus maise eluga, kinkisid oma varanduse kas kirikule, kloostriile või vaeseile, ning hakkasid paastudes ja palvetades mööda saatma aega, sageli vaevates oma keha nälgutamise ja ahelatekandmisega. See oli maailmast loobuv ehk askeetlik eluviis, millega keskajal loodeti kätte võita hauatagune õndsus. Sellepärast aina tekkis keskajal juurde kloost-

reid ja kloostrid kubisesid munkadest, sest usuti, et mungana inimene end kõige paremini ette valmistab tulevasele elule.

Kirik, mis näitas inimese elule eesmärgi, määras ka suuna hariduspüüetele. Koolidki seisis kiriku teenistuses; kloostrikuu ka kirikukoolide ülesandeks oli ette valmistada kirjaoskajaid munki ja preestreid. Kuigi koolid ka ilmalikkudele lahti olid, käisid seal peamiselt need, kes kiriku teenistusse astusid. Keskaja esimesel poolel maksis arvamine, et ilmlikuks tegevuseks pole tarviski teadmisi.

Vabameelsus ja katoliku kirik. Kuid linnad kasvasid vabameelsust, ristosjad arendasid silmaringi, aeg vähendas kiriku mõju. Alates XII sajandist hakkas muutuma läänlaste elu-olu. Hakkas arenema maadevaheline läbikäimine. Palverändajad liikusid ringi, raamatukandjad müüsid maal raamatuid ja pühi jäänuseid, mis olid kaasa toodud Pühamaalt; töötud rändasid ühest kohast teise, otsides teenistust. Need matkajad olid keskajal ainukesed uudiste jutustajad maal. Mõned neist olid head kõnelejad, näiteks kehvad üliõpilased, kes üht või teist ametit pidades või mõnda äri ajades endale raha teenisid edasiõppimiseks. Mõned käisid külast külasse piiblit seletamas, mis meeldis rahvale, sest katoliku kirik oma ladina jumalateenistustega oli arusaamatu. Rändajate jutlustes heideti vahel arvustav pilk katoliku kirikule, mõisteti hukka vaimulikkude ilmlik eluviis, kõneldi piibli võltsimistest preestrite jutlustes ja kogu ristirahva taganemisest Jeesuse õpetusest. Kõneldi, et ainult need on õiged pühakirja kuulutajad, kes elavad ise Jeesuse õpetuse järgi. Kõnedel oli suur mõju; paljud rikkadki loobusid oma varandusest vaeste heaks ja hakkasid ise rahva valgustajaiks. Koostati esimesed rahvakeelsed palveraamatud. Tekkisid lahkusuliste seltsid. Aga kõik see ei meeldinud katoliku kirikule. Tema ei tunnustanud teisitimõtlemist. Sellepärast astus ta võitlusesse lahkusulistega ja üksikute tegelastega, kes julgusid näidata oma vabameelsust. Abiks olid katoliku kirikule selles võitluses mungaordud.

Mungaordud. A. 1210 kinnitas Innocentius III Frantsisklaste ordu, mille rajajaks oli itaallane Franciskus Assisist. Franciskus oli loobunud varandusest, lahkunud omastest ja hakkas jumalasõna kuulutajaks. Ta näinud nägemusi ja saanud oma keha külge Jeesuse haavad. Sellepärast muutus ta rahva silmas pühaks ja võitis palju poolehoidjaid. Et Franciskus ja ta poolehoidjad ühtlasi ustavad olid katoliku kirikule ja oma tegevust tahtsid pühendada kõigi teisitimõtlejate tagasivõitmiseks katoliku kirikule, kinnitas paavst nende ordu. Neid hüüti kerjasmunkadeks, sest nad kõik loobusid varandusist ja elasid

ainult vabatahtlikkudest andidest. Nad ei elanud kinnist elu, nagu üldse mungad, vaid nad liikusid ringi, õpetades inimesi. Neile oli paavst andnud palju eesõigusi; nii võisid nad vande all olevais mais pidada jumalateenistusi, matta surnuid, ristida, pihile võtta jne.

Franciscuse soov oli mitte koguda vara. Aegamööda hakkasid vagad inimesed siiski kinkima ordule vara. Kuid frantsisklased tarvitasid seda vara ainult heategevaks otstarbeks; nad avaldasid üldse mõtteid, et maine vara oleks jaotatud ühtaolisemalt, sellepärast leidiski see ordu poolehoidjaid peamiselt kehvikute keskel.

A. 1216 kinnitas paavst Dominiiklaste ordu, mille rajajaks oli hispaanlane Dominicus. Viimane oli albilastega vaieldes jõudnud otsusele, et rooma kirikul puuduvad osavad vastuvaitlejad. Uue ordu ülesanne pidigi olema võita kõik kiriku vastased teaduslikus poleemikas. Dominiiklaste ordu liikmeiks hakkasid seepärast peamiselt haritud vaimulikud, kes kaitsesid oma kirikut mitte rahva keskel käies, nagu frantsisklased, vaid usuteaduslikke töid avaldades.

Ilmlikud koolid. Ilmlik haridus hakkas siiski levima. Rüütliid asutasid ilmlikke rüütlikoole, linnakodanikud algkooli taolisi ladinakoole, kus lugemise ja kirjutamise kõrval tähtsaks õppeaineks oli ladina keel; keskaja kirjanduse keel oli ladina keel, sellepärast oligi tema õppimine nii vajalik.

Kasvatus koolis oli küll karm. Vitsad olid tähtis kasvatusvahend, ja neid käisid õpilased ise toomas. Pärast kooli pandi poisid kaupmehe juurde või käsitööd õppima. XIV sajandil sai kombeks, et noored käsitöölised pärast õppuse lõppu läksid rändama, et täiendada oma oskusi kuulsate meistrite juures ja õppida tundma maailma. Ka kaupmeheks õppijad sooritasid pikemaid reise, külastades suuremaid kaubalinnu. Reisid aitasid kähtlematult palju kaasa noorte harimiseks, laiendades nende silmaringi ja õpetades neid tundma maailma ja inimesi.

Araabia kultuuriga kokkupuutumine ristisõdade ajal äratas uusi hariduslikke püüdeid. Tekkisid ülikoolid, kus hakati õpetama arstiteadust ja õigusteadust. Pariisis tekkis ülikool usuteaduse, arstiteaduse ja õigusteaduse fakulteediga. Nende kolme fakulteedi juures oli neljas, filosoofia fakultet, kus õpetati grammatikat, retoorikat, dialektikat, aritmeetikat, geomeetriat, astronoomiat ja muusikat; see oli ülikooli eelkursus, mille lõpetamise järele võis alles hakata õppima kas usuteadust, õigusteadust või arstiteadust. Ülikoolid meelitasid kaugelt õpihimulisi; Bologna ülikoolis olnud vahel 15 000 ja Pariisis koguni 20 000 üliõpilast. Üliõpilased lahkusid rahvuste järgi korporat-

sioonideks, mille sihiks oli üksteisele vastastikune aineeline abiandmine.

Ülikooli astuti tavaliselt 15-aastaselt ja õpiti kaua. Filosoofiafakulteedi lõpetamise järele hakkasid mõned sama fakulteedi professoriteks; samuti jäid mõned usu-, õigus- ja arstiteaduse kursuse lõpetamise järele nende teaduste professoriteks. Ülikoolis olid iga nädal kõneõhtud; kõneleja tutvustas kuulajaid oma kõne sisuga ja avaldas oma põhimõtteid, mille üle algas siis vaidlemine.

Teadused. Teadused seisis kiriku teenistuses. Nii üteldi filosoofiast, et ta on „usuteaduse ümmardaja“, sest ta sihiks oli usu põhimõtete ehk dogmade seletamine ja tõendamine mõistuse abil. Keskajal olid igal teadusel oma autoriteedid, kelle arvamisi peeti uurimata tõeks; usuteaduse ehk teoloogia vastuvaidlematuks aluseks oli Piibel ja kirikuisade tööd, õigusteadus ehk *jurisprudents* põhjendas oma arvamisi Justinianuse seadustekogule, ja mõtteteaduse ehk filosoofia vallas oli autoriteediks Aristoteles. Selle mõttetarga töid loeti araabiakeelseis tõlkeis, tema loodud mõtlemisreeduste järgi seletasid keskaja filosoofid jumaliku ilmutuse ja inimese mõistuse vahetkordi. Uuriti inglite ja inimeste vahetkorda, jumala tahtmise ja inimese vaba tegevuse vahelist olekut, arutati, kas maa igavene või kaduv, kas jumal rohkem teab kui ta teab; küsiti, kas tuvike, kelle kujul ilmus püha vaim, oli lind; vaieldi selle üle, et kui hiir juhtus sööma preestri õnnistatud altarileiba, kas ta siis ka on saanud Kristuse ihu jne.

Sellised vaidlused olid tihti keskaja teadusmeeste ajaviiteks; see oli hingeline jõuharjutus, mille sihiks ei olnud tõe leidmine, vaid osav sõnasõda, formaalne mõtlemine määratud piires. See keskaja filosoofia, mida hüütakse skolastikaks ehk koolitarkuseks, tõi siiski palju kasu: ta arendas mõistust, õpetas mõtlema ja osavasti vaidlema.

Ebateadused, alkeemia ja astroloogia, olid keskajal Euroopas sama lugupeetud kui Araabiaski.

Näitekunst. Ka näitekunst seisis keskajal kiriku teenistuses. Nagu kreeka näitekunst alguse sai usupidudest, nii võtsid keskaja näitlused oma sisu pühakirjast, ja kirik oli see koht, kus näitlikult etendati Jeesuse sündimist, kannatamist, taevanimemist, pühade meeste elulugusid jne. Juba Karl Suure ajal nimetatakse kiriklikke näitlusi. Kui silmas pidada seda, et keskajal ladina keeles peeti jumalateenistusi, siis oli üksikute piibliloo sündmuste etendamine rahvale väga huvitav. Ettekanded meeldisid, vaatajate arv kasvas nii suureks, et kirik neid enam mahutada ei jõudnud; sellepärast asuti kuhugi lage-

dale platsile ja ehitati sinna näitelava. Näitelava kõrval all oli põrgu suu, kust vahel põrguvaimude kisa ja kära välja kostis ja tuleleegid sähvatasid. Näitelava tagaseinalt ülalt paistis taevast jumala trooniga. Näitelava kõrvalisi seinu kaunistasid maalid, mis kujutasid Jeruusalemma, Rooma, Noa laeva, Mooset israeli rahva juhatajana jne. Vaatajad istusid lausa taeva all.

Keskajal oli elukutselisi näitlejaid, kes käisid linnast linna mängimas. Nende etendused, harilikult pühade eel korraldatud, algasid näitlejate rongkäiguga, mis rahvast vaatama meelitas; näitlejad esinesid juba rongkäigus kostüümides. Keskaja usulisi etendusi nimetati müsteeriumideks. Mõnes kohas Saksamaal on nad kestnud uuema ajani.

Kuid müsteeriumide kõrvale tekkisid aegamööda ka ilmliku sisuga näidendid, milles esitati inimese voorusi ja pahesid, eriti vaimuliku seisuse omi; nende otstarve oli mõjuda vaatajasse kõlblalt.

Kirjandus. Juba ristisõdade eel sai alguse aadliseltskonnas isesugune ilmlik luule ja ilmlik kirjandus. Ilmlikkude kirjannikkude esimesi teoseid, mis sisaldavad rüütlite elu ja juhtumusi, hüütakse romaanideks, romaani keele järgi, milles nad olid kirjutatud. Rüütlite keskel edenes veel tundeluule ehk lüürika; nad ülistasid oma luules armastust, kiitsid rüütlite voorusi ja tublisid tegusid, vahel pilkasid preestreid ja munki.

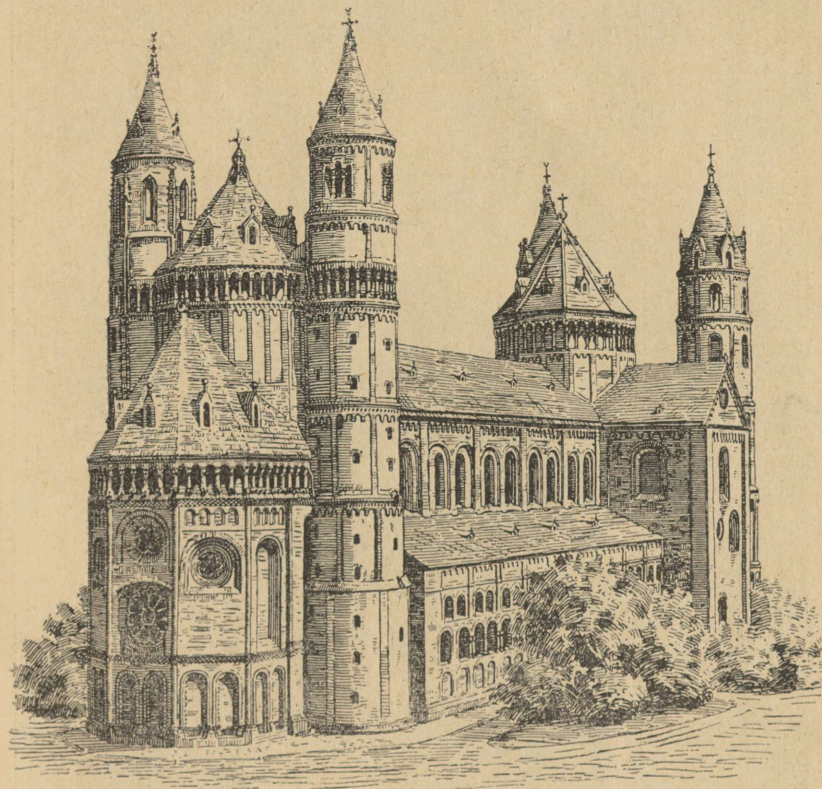
Tekkis ka lugulaule, milles jutustati rahvuskangelaste tegudest, nagu Karl Suurest ja väeülemast Rolandist, kes oli surma saanud maurlastega võideldes Pürenee mägedes. Ka vana aja kangelaste tegusid, nagu Aleksander Suure võitlusi toodi ette lauludes. Lauldi veel salalikust pühast Graalist ehk Lunastaja verest, mis Kristuse küljest saadud ja Euroopasse toodud.

A. 1200 ümber ilmus sakslaste lugulaul „Nibelungen“, milles kirjeldatakse rahvasterändamisaegeid võitlusi.

Kunst. Keskaja kunst täitis peaaegu ainult kiriku nõudmisi ja avaldus peamiselt ehitises. Suurimaiks ehitiseks olid kirikud. Lääne-Euroopas oli kaks kirikute ehitusviisi: romaani ja gooti. Esimest kutsuti sellepärast nii, et ta välja arenes Vana-Rooma kohtumajast, basiilika'st. Teine ehitusviis tekkis Põhja-Prantsusmaal ja Itaalias ja seda nimetati gooti stiiliks, tahes sellega tähendada ta barbaarset päritolu.

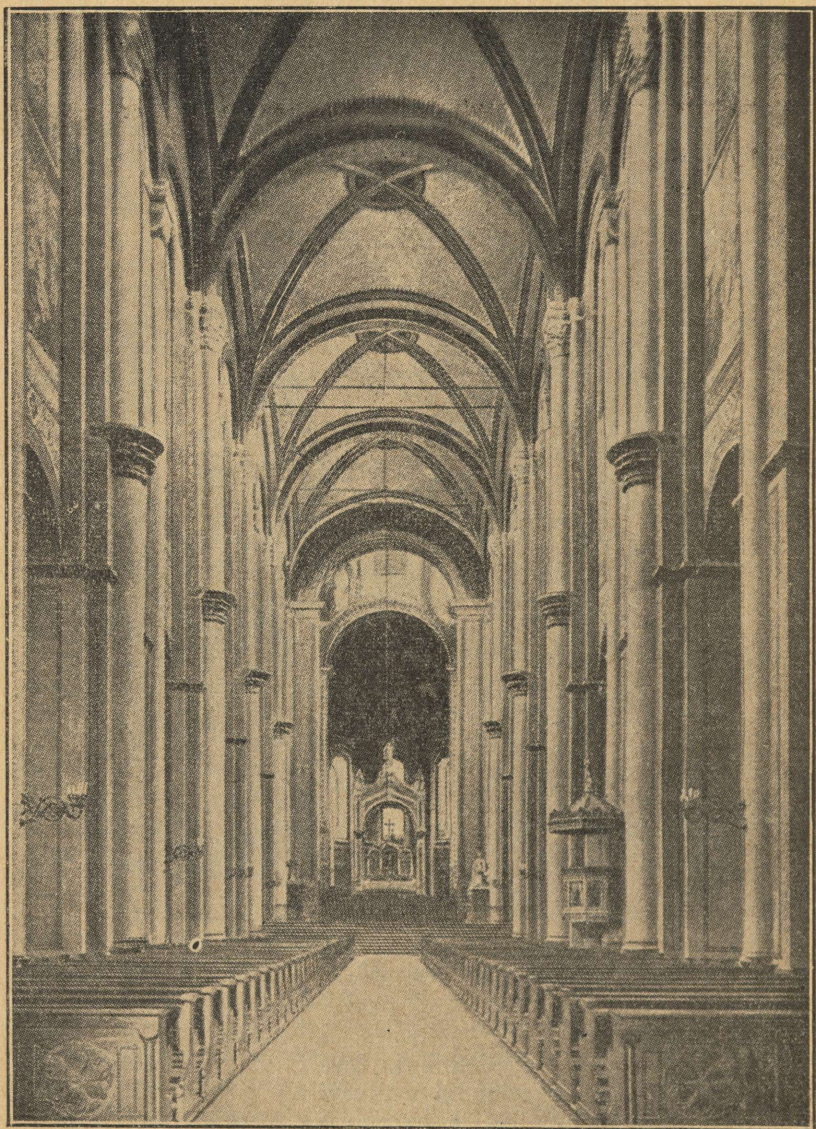
Kui keiser Constantinus Suur tunnustas ristiusu lubatud usuks, siis kinkis ta kristlastele jumalateenistuste jaoks basiilikad (kohtukojad). Nende ehitiste järgi hakkasidki ristiusulised ise endale ehitama kirikuid. Basiilikakirikul oli kolm osa: keskel pearuum ja mõlemal pool külgruumid, mida lahutasid

üksteisest sammast. Hoone tagapoolne paik, kohtunikkude ruum, jäi piiskoppidele ja preestritele jumalateenistuse toimetamise kohaks, ja selle ees oli altar. Need esimesed kirikud ehitati tavaliselt puust; kuid kirik pidi olema kestev, seepärast hakati neid ehitama kivist.

Vormsi kirik.

XI sajandist tekkis basiilikakirikust Itaalias, Lõuna-Prantsusmaal ja Saksamaal romaani ehitusviis. Selles stiilis ehitatud kirikud käisid oma ilu ja parema valgustuse poolest palju ette vanematest pühakodadest. Kõigepealt muutus altariruum, mis ehitati põrandast hästi kõrgem ja kuhu üles viisid trepid; selle üle kerkis kõrge võlv, mis väljaspool lõppes torniga. Aegamööda kadus ka kiriku keskrumi madal lagi, end kõrge

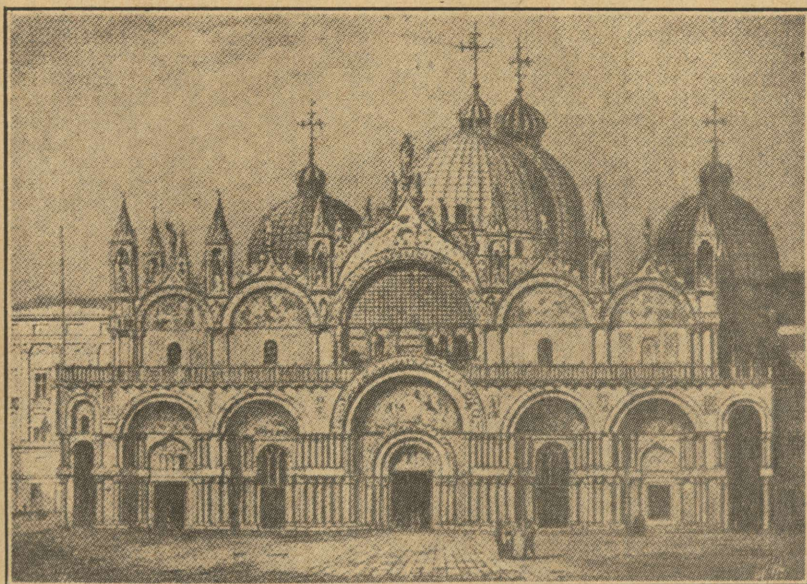

Speieri kirik seestpoolt.

võlviga asendades. Külgruumidele ehitati suuremais kirikuis galeriid. Uksed ja aknad tehti ümmarguse kaarega, milles peitub romaani ehitusviisi iseloomulikum tunnus. Väljastpoolt kaunistasid romaani kirikut kõrged tornid ja müüri raiutud sambad.

Speieri, Mainzi, Vormsi toomkirikud on selle ehituskunsti tähtsamaid tooteid.

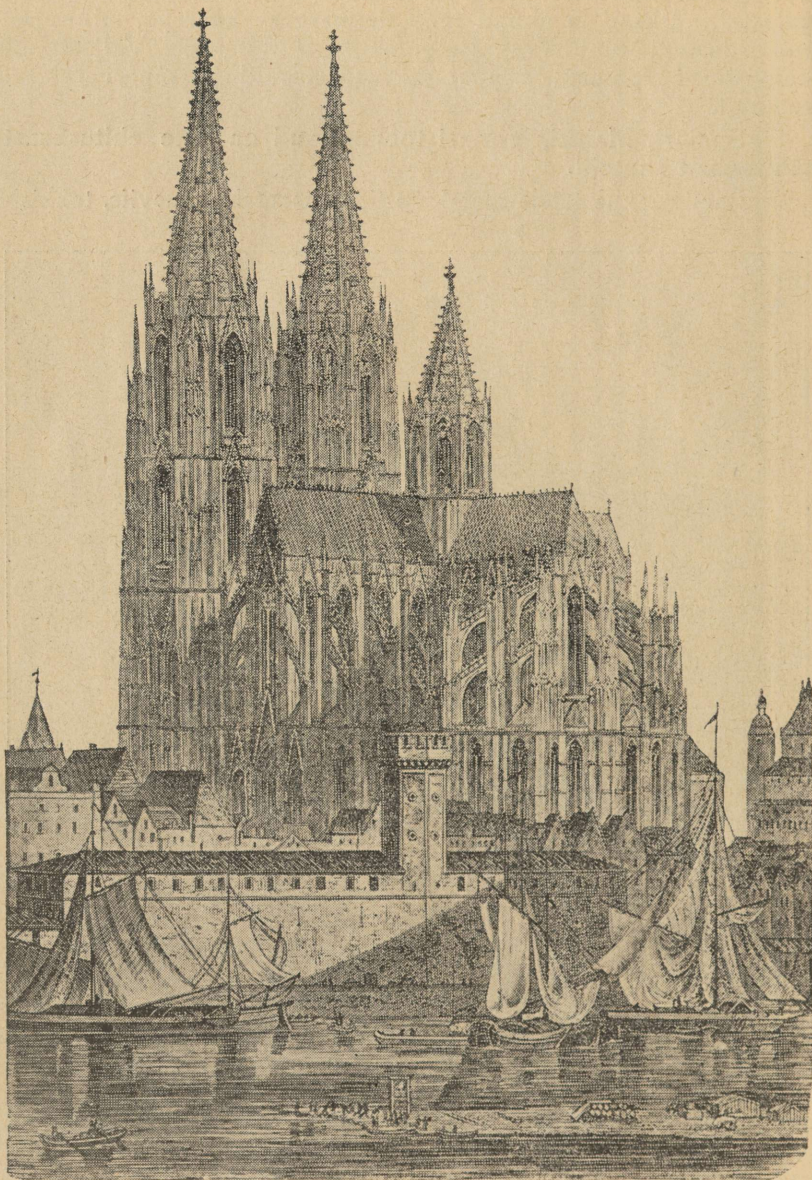
Itaalias, kus laialt maad võttis bütsantsi ehitusviis, tekkisid

Püha Markuse kirik.

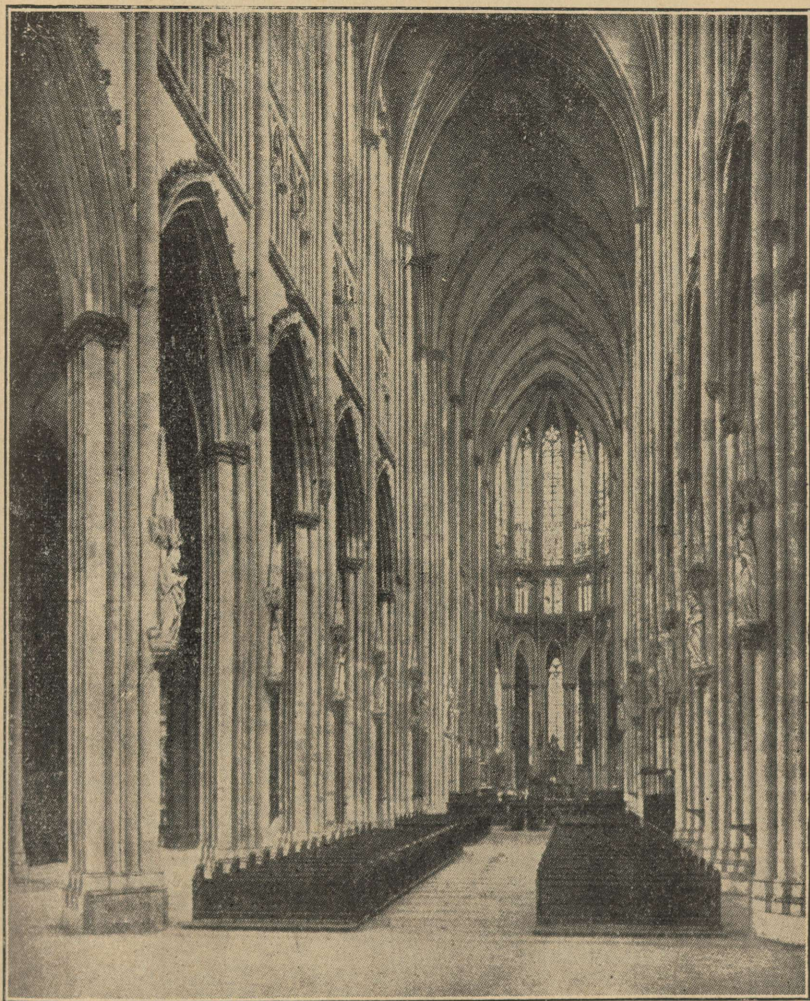
ka mõned segastiilis kirikud, nagu püha Markuse kirik Veneetsias.

Alles gooti ehitusviisiga sai keskaja ehituskunst oma täiusele. Saanud alguse XII sajandil Põhja-Prantsusmaal, levis see ehitusviis juba XIII sajandil kogu Lääne-Euroopasse. Välja kasvades romaani stiilist said tema tähtsamaiks tundemärkeks teravnurgalised võlvid, kõrge harjaga katused, terava kaarega uksed, ja aknad ning peened, sihvakad, õige kõrged, ülespoole teravaks minevad tornid, mis nagu taevani tahtsid ulatuda. Gooti kiriku altariruum ei ole nii kõrge nagu romaani ehitisis. Aknaruutudeks pandi gooti kirikuis värvilised klaasid, millest läbitungiv valgus tegi kiriku seestpoolt müstiliseks. Gooti stiilis

Kölni toomkirik.

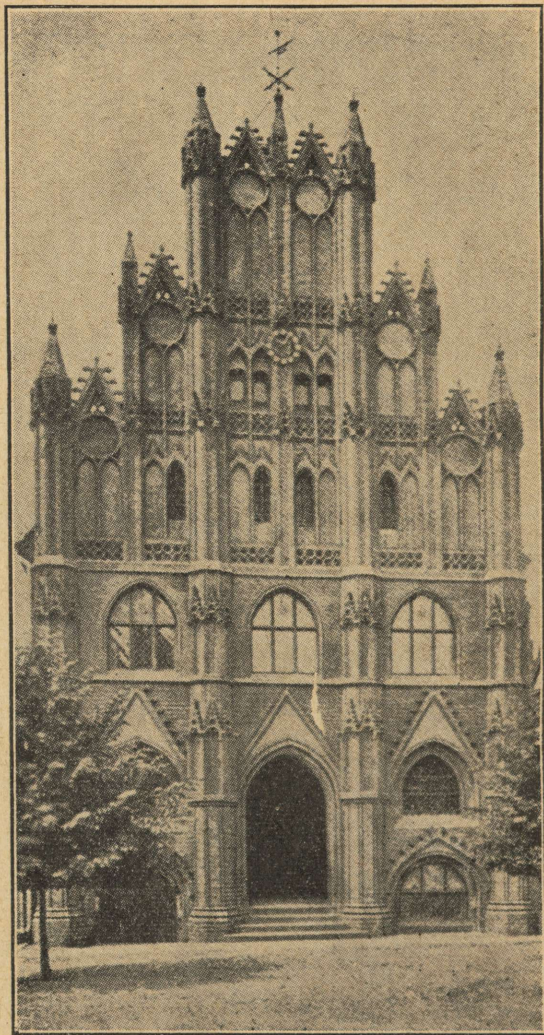
ehitatud kirikud on tänapäevgi toredaimad palvekojad maailmas, Pariisi, Reimsi ja Kölni toomkirikud on selle ehituskunsti kaudimaid tooteid.

Kölni kirik seestpoolt.

Linnades ehitati tähtsamaid hooneid, nagu raekodasid, gildimaju, jäljendades romaani või gooti stiili.

Skulptuur ja maalikunst seisid keskajal samuti kiriku teenistuses. Kloostrid, kirikud ja vaimulikud olid peaaegu ainu-

Raekoda Könisbergis (Neumark).

kesed tellijad. Kirikuis kaunistati peamiselt altariruumi pühade meeste kujudega; kujudega ehiti ka pea-sissekäigud. Maalikunst esines peamiselt altaripiltides. See kunst oli puudulik,

sest ilu ja loomutruudust ei nõutudki pühapiltidelt, nende ülesanne oli äratada vaatajais pühi tundeid. Tähelepanuväärt on keskaja kunstis veel nikerdustööd, mis kaunistasid kantsleid, sambaid, aknaraame ja uksepiitu. Gooti kiriku fassaadid olid alt kõrgete tornideni ehitud nikerduste ja kujudega.

Seltskondlik elu. Seltskondlik läbikäimine oli loomulikult rohkem arenenud linnades ja toimus mitmesuguseis vaimulikes ja ilmlikes ühinguis, kus aga enamasti puudus mingi kõrgem eesmärk. Harrastati peamiselt maisi lõbusid, peeti suuri rõõmu-

Peol, keskaja lõpul.

pidusid ja püüti üllatada riiete uhkusega nii aadli kui ka linnakodanikkude seltskonnas. Erilise toredusega pühitseti ristseid ja pulmi; on säilinud linnavalitsuste määrused ristsetepidamise ja pulmade kohta, millega taheti piiri panna üleliigsele toredusharrastusele.

Tantsuruumides liikusid tantsijad paarid vaevaliselt, sest niihästi meeste pingul rõivad, nende pikad teravad kingad kui ka jalgade ümber kinni jäävad pikad ja laiad naiste seelikud ei jätnud inimestele suuremat liikumisvabadust. Mõned naistest kandsid teravaid, suhkrupeataolisi tanusid, mille otsast pikk loor langes põrandale; teised jälle turbanilaadi või lamedamat

tanu, ehitud pargade ja paeltega. Mehed kandsid üle kitsa kuue laiemat, eest lahtist või rinna kohal nõõridega koos hoiatavat mantlit. Mõnedel oli see rõivatükk üsna lühike. Kõigil olid näod habemeta, kuid piiratud pikkade käharate juustega. Peas kandsid nad sulega baretti või rätitaoliselt kokkuvolditud mütsikest.

Avalikke pidusid peeti rohkesti, pühitseti mitte ainult tavalisi kirikupühi, vaid hulka teisi, nagu pühakute austamispäevi, ja harrastati paganausu ajajärgust järelejäanud kombeid. Peeti jaanipäeva, mardipäeva, nigulapäeva ja teisi, enamasti väga lärmikalt. Väiksemateks lõbustusteks olid juhulised looma-

Tantsijad daamid. Piduriietuses keskaja lõpul.

näitused, kiirjooksjad, köietantsijad, vehklejad j. m. Turniirid ja suured jahipeod olid teatavasti aadlisoo harrastuseks.

Linnas kuulus iga kodanik vähemalt ühte oma ametialalisse ühingusse, kus peeti päris reeglipäraseid koosviibimisi enamasti suurte jootudega.

Üldiselt oli keskaja inimese eluiga lühem kui praegu. Keskajast säilinud pildid näitavad, et inimesed sageli kehaliselt halvasti olid arenenud. Kuna arstiteadus oli vähe arenenud, ei saanud asjatundlikku abi isegi hariliku haiguse puhul. Korduvad taudid nõudsid alatasa väga suuri ohvreid. Keskaja inimese kõrgemaks eaks, milleni inimene keskmiselt elas, peeti 50 aastat.

Küsimusi kordamiseks :

1. Millisel maailmavaatel asus keskaja inimene?
2. Milline seisukoht kuulus katoliku kirikule vaimuelus?
3. Kes töötas vastu katoliku kiriku mõjule keskajal?

4. Milleks asutati mungaordud?
5. Milles erines frantsisklaste ja dominiiklaste tegevus?
6. Milliseid koole tunti keskaja esimesel poolel?
7. Millised koolid tekkisid keskaja teisel poolel?
8. Mida õpetati ladina koolides, mida ülikoolides?
9. Kus asusid tähtsamad ülikoolid?
10. Millises keeles kirjutati keskajal?
11. Kuidas mõjutas kirik teadust ja kunsti?
12. Mis oli skolastika?
13. Milline ilmlik kirjandus sai alguse keskajal?
14. Kus sai keskajal alguse näitekunst?
15. Milliseid ehitusviise tunti keskajal?
16. Milles erinevad romaani ja gooti stiilid?
17. Milliseid meelelahutusi harrastati keskajal?

B. Eesti ajalugu.

Eesti ajaloo aine, allikad ja liigitus. Eesti ajaloo ülesanne on valgustada meie esivanemate arenemiskäiku alates hallist minevikust kuni tänapäevani. Ka eesti ajaloo kaugem minevik kuulub nn. eelajaloolisse ehk muinasaega, millest puuduvad täpsed andmed. Meie teadmised kodumaa muinasajast põhjenevad peamiselt leidudel ehk muististel, rahvaluulel ja muinasjuttudel.

Leiud, mille kogumine algas asjaarmastajate poolt ja jätkub praegu Tartu ülikooli õppejõudude juhatusel, — hoitakse alal Tartu Eesti Rahva Muuseumis, Tartu ülikooli muuseumis, Provintsiaalmuuseumis Tallinnas jt. kogudes. On kinnis- ja lahtismuistiseid. Kinnismuistiseiks on müürid, ehitised, matusepaigad. Lahtismuistised on relvad, tarbe- ja ehteasjad. Rahvalaulude ja muinasjuttude kogumise ning üleskirjutamise eest võlgname peamiselt tänu kahele õpetlasele, J. Hurdale ja M. J. Eisenile. J. Hurdal on kogunud 45 000 ja M. J. Eisenil — 11 000 rahvalaulu. Muinasjutte on Hurdal — 10 000, Eisenil — 14 000 ja 4000 naljajuttu. Isegi kirjalikke andmeid on meie eelajaloolise aja kohta. Nii mainivad Tacitus (55—117 a. p. Kr.), Cassiodorus (VI saj.), Jordanis (VI saj.), Einhard (800 ümber), skandinaavia saagad jt. „aestisid“ ja „haestisid“, kuid need andmed on puudulikud, seepärast jäävad meie eelajaloolise aja allikatena esikohale leiud, rahvalaulud ja muinasjutud.

Meie kodumaa eelajaloolise aja kestvust arvatakse ajast, millest säilinud esimeste elanikkude jälgi, s. o. 7000 a. e. Kr. kuni ristiusu tulekuni, s. o. XIII saj. alguni p. Kr. Ristiusu tulekuga algas ajalooline aeg, millest evime täpseid andmeid meie ajaloo käigust. Eelajalooline aeg jagub omakorda selle järgi, millest valmistati tarbeasjad ja relvad, kivi-, pronksi- ja rauaajaks.

I. Eelajalooline aeg.

1. Kiviajast noorema rauaaajani.

7000	—1500 a. e. Kr.	— Kiviaeg
1500	— 500 "	— Pronksiaeg
500 a. e. Kr.	—1200 a. p. Kr.	— Rauaaeg
500 a. e. Kr.	— 400 "	— Vanem rauaaeg
400	— 800 "	— Keskmine rauaaeg
800	—1200 "	— Noorem rauaaeg
kuni	—4000 a. e. Kr.	— Uurali aeg
4000	—2500 "	— Soome-Ugri aeg
2500	—1000 "	— Soome-Permi aeg
1000	— 200 "	— Soome-Volga aeg

Kiviaeg. Eestlased ei olnud meie kodumaa esimesi elanikke. Arvatakse üldiselt, et eestlased on Baltimaale tulnud I saj. e. Kr. Aga esimeste elanikkude jäljed meie kodumaal ulatuvad tagasi aastatesse 7000 e. Kr.

Inimesed, kes tol ajal asusid meie kodumaal, elasid kiviaja elujärgus. Nad toitused sellest, mida nad korjasid puudelt, püüdsid veest ja jahtisid metsast. Oma tarbeasjad valmistasid nad puust, luust, savist, kivist. Metalli nad ei tundnud. Isegi nende kiviriistad olid väga algelised, mida tõestavad kiviaja leiud Kunda lähedalt turbarabast ja Pärnu jõe suudmest.

Aegade möödumisel tõusis kiviaja elaniku elujärg. 3. ja 2. aastatuhande leiud e. Kr. näitavad kivi ümbertöötamise tehnika arengut; kivi osati saagida, puurida, lihvida. Tunti kammkeraamikat, s. o. savipottide ilustamist mingisuguse kammitaolise asjaga. Täheandab, elati juba noorema kiviaja elujärgus. Üldiselt aga elatas rahvas end samal viisil nagu vanemal kiviajal, toitudes peamiselt kalastamise ja küttimise saadusist. Kiviaeg üldse kestis meil 7000—1500 a. e. Kr.

Pronksiaeg. 1500—500 a. e. Kr. oli pronksiaeg meie kodumaal. Kuid pronksiaja muistiseid leidub väga vähe, sest pronksist tehtud asju on olnud üldse vähe, mispärast meie pronksiaeg kannab tugevasti kiviaja iseloomu. Vaske ja tina, millest koosneb pronks, polnud saada meil, sellepärast tuleb väheseid pronksasju, mis meil leitud, pidada vahetuskaubaks. Pronksiaja lõpul saab meie kodumaa elanikele tuttavaks raud,

mis oli esialgu väga kallis, kuid muutus aegamööda kättesaadavamaks ja tõrjus oma paremate omaduste tõttu välja pronksi. Metallide tarvitamise oskus viis meie kodumaa elanikud üle põllupidamisele.

Rauaaeg. 500 a. e. Kr. s. — 1200 a. p. Kr. s. arvatakse rauaaega, mis omakorda jagub 3 perioodi: vanem rauaaeg — 500 a. e. Kr. — 400 a. p. Kr., keskmine rauaaeg — 400—800 a. p. Kr. ja noorem rauaaeg 800—1200 a. p. Kr. Vanemast rauaajast pole leide saartelt, Läänemaalt ja Pärnumaalt, millest tuleb järeldada, et need maad olid asustamata või hoopis vähe asustatud. Rikkalikud leiud on sellest ajast pärit Virumaalt, Tallinnast, Viljandist ja Võrust. Need olid siis tihedalt asustatud kohad. Vanema rauaaja varasem periood erineb pronksiajast vaid seega, et rohkem oli tarvitusel raudtarbeasju. Vanema rauaaja hilisem aeg, nn. rooma rauaaeg, on rikas leidudest. Enamik selle aja leide on pärit haudadest. On leitud sõlgesid, nõelu, pärle, võrusid, tarbeasju, relvi ja rooma rahasid. Rahvastik oli üle läinud paigalpäisivale eluviisile, põllupidamisele ja karjakasvatamisele; kalastus ja küttimine esines vaid kõrvaltööna. Seepärast leiamegi elanikke tihedamalt viljakais maakonnis. Leiud näitavad vilumust käsitöodes ja võib julgesti väita, et meie kodumaa elanikud siis olid kaubanduslikus läbikäimises naabritega. Väljast toodi sisse pronksi, vaske, tina, hõbedat, rauda ja valmisesemeid, kuna välja veeti karusnahku, merivaiku jne. Kaubanduslik läbikäimine teostus sel ajastul peamiselt gootidega, kelle kaubanduslikuks keskkohaks oli Visla jõe suu. Goodid omakorda olid kaubanduslikus vahekorras teiste naabritega, peamiselt vägeva ja arenenud Rooma riigiga. Rooma kultuuri mõju ulatus sellal Lääne- ehk Balti mereni ja gootide kaudu meiegi kodumaale. See mõju avaldus peamiselt tarbeasjade kujus ja rooma materjali kasutamises, mis ongi põhjustanud nimetada vanema rauaaja hilisemat perioodi rooma rauaajaks.

Vanema rauaaja elujärg on niivõrd erinev endisest elujärjest, et tekib küsimus, kas seda saab seletada üksi metallide tarvituselevõtuga. Õpetlased seovad seda muutust uue rahva ilmumisega Balti mere kallastele, nimelt meie esivanemate tulekuga oma praegusesse koju. See sündinud I saj. e. Kr. Eestlaste lõunapoolne piir vanemal rauaajal ulatunud kaugemale praegusest rahvuslikust piirist. Kuid suur rahvaste rändamine sundis eestlaste lõunapoolseid naabreid, läti-leedu rahvaid, nihkuma põhja poole, mille tõttu ka eestlastel tuli taganeda põhja poole. Keskmisel rauaajal kujunes välja uus rahvuslik piir, mis suuremate muutusteta on säilinud tänapäevani.

Keskmisest rauaaajast on leide vähe, Keskmist rauaaega iseloomustab tagasimineku üldises arengus, mida tuleb seletada välissündmustega. Lääne-Rooma riigi kokkuvarisemisega jäi ära tema kultuuriline mõju. Teatavasti lahkusid ka goodid Visla ja Dnepri piirkonnast. Nende asemele tulid slaavlased. Eestlaste lähemateks naabriteks olid läti-leedu rahvad, kellega vahekorrad polnud kõige paremad. Skandinaavia rahvastega polnud veel välja arenenud läbikäimine. Neis oludes oli kultuuriline ja majanduslik tagasimineku paratamatu. Keskmisel rauaaajastul, arvatavasti surve tagajärjel lõunast, asustasid eestlased saared ja läänepoolsed maakonnad, ka rändas neid üle lahe Soome, kus oli rahvastik hõre.

Noorema rauaaajaga (800—1200) algas meie esivanemate elus uus tõusuaeg, muistse iseseisva kultuuri õitseng. Nooremast rauaaajast on leide palju. Kuid enne kui kõneleme noorema rauaaaja kultuurist, peatume meie esivanemate päritolu ja algkodu küsimusel.

Eestlaste algkodu. Meie, eestlased, kuulume soome-ugri rahvaste perre. Seega on meil soome-ugri rahvastega ühine algkodu. Soome-ugri rahvaste algkodu otsiti varem Aasiast, Altai mägede lähestikust, aga nüüd peetakse selleks Euroopat: Uurali mägede ja Volga ning selle harujõgede vahet. Soome-ugri ja samojedi rahvad moodustasid siin Uurali mägede lähestikus ühise uurali rahva ja elasid koos kuni 4000 a. e. Kr. Elati vana kiviaja elujärgus. Toituti peamiselt kalastamisest ja kütimisest. Ka kasvatati karja, peamiselt põhjapõtru ja koeri; hiljem seltsisid neile koduloomadena lammas, lehm, siga. Toiduks tarvitati kas metsast või aasalt leitud mett, hiljem hakati mesilasi kasvatama kodus. Aja jooksul hakati kasulikke taimigi kasvatama kodu läheduses. Elati telkides. Tarbeasjad valmistati puust, luust ja kivist. Usuti hinge surematusse ja austati surnute hingi. Austati ka looduse jõude, nagu päikest, äikest.

Uurali rahva jagumine. Umbes 4000 a. e. Kr. s. lahkusid ühisest algkodust samojedi rahvad, suundudes põhja poole. Kauakestnud rändamiste järele jõudsid nad Põhjamere rannamaile, kus nad elavad praegugi, kasvatades tundras põhjapõtru. Kohalejäänud osa uurali rahvast, keda nimetatakse soome-ugrilasteks, elas veel kaua ühise rahvana Volga-Uurali mail. See oli Soome-Ugri aeg.

Umbes 2500 a. ümber eraldusid ugrilased, jagudes hiljemini madjarideks ehk ungarlasteks, voguliteks ja ostjakkideks. Ungarlased peatusid kauemat aega Volga läheduses, siis Doni ja Dnepri piirkonnas, jõudes alles IX saj.

lõpul p. Kr. oma praegusesse elukohta, Ungarisse, Kesk-Doonau madalikku. Vogulid ja ostjakid siirdusid Uurali mägedesse ja Siberisse, kus nende kultuur kehva asupaiga tõttu arenes visalt.

Aega 2500--1000 a. e. Kr., mil koos elasid soome-permi rahvad, nimetatakse Soome-Permi ajaks. Umbes 1000 a. ümber lahkusid alg-permi rahvad, sürjanid ehk komilased ja votjakid, siirdudes Kama ja Põhja-Väina jõgikonda. Soome-Permi ajale järgnes Soome-Volga aeg (1000—2000 a. e. Kr.), mis lõppes tseremisside ja mordvalaste lahkulöömisega, kes jäid Volga maile, neid hüütakse seepärast volga soomlasteks. Järgneval Alg-Soome ajal elasid veel lähestikku eestlased,

Ostjakkide püstkoda.

pärissoomlased, karjalased, vepslased, kurelased, liivlased ja vadjalased. Nihkudes lääne suunas asusid need suguharud lõpuks Läänemere rannikule: pärissoomlased — Soome lahe põhjarannakule, karjalased — Laadoga ümbrusse, liivlased — Riia lahe rannikule, kurelased — Kuramaale, nendest põhja poole eestlased, vadjalased — ida poole Peipsit.

Nagu nägime, toimus soome-ugri rahvaste rändamine algkodust praegustesse asupaikadesse väga pikaldaselt. Laialivalgumise põhjust tuleb näha rahva arvu suurenemises ja kultuuri tõusus. Laienenud karjakasvatamine nõudis lahedamaid maa-alasid. Eriti kitsad tundusid vanad asupaigad põlluharimisele ülemineku järel. Algeline põlluharimisviis nõudis palju vaba maad. Põlluks kõlbas ainult uudismaa, mis siis maha jäeti, kui see mõne-aastase kasutamise järele lahjaks muutus, sest maaväetamist ei

tuntud veel. Nõnda olid hõimrahvad sunnitud vähehaaval edasi rändama. Et ei rännatud ühes suunas, siis sattusid suguharud üksteisest lahku. Oma algkodus rääkis uurali rahvas ühis-uurali keelt. Laiali valgudes kujunesid üksikuil suguharudel üksteisest erinevad sugukeeled, millest meil kas raske on aru saada, nagu soome keel, või millest me sugugi aru ei saa, nagu ungari keel.

2. Noorema rauaaja kultuur.

Suhted naabritega. Nooremal rauaajal arenesid eestlastel peamiselt suhted Skandinaavias asuvate normannidega. Ka eestlaste maale tulid viikingid röövretkile ja viisid kaasa palju saaki. Kuid vahel nad kaotasid. Nii tunginud rootslaste kuningas Ingvar a. 600 ümber Steini juures (arvatavasti Kividepää, Ridalas) eestlaste maa-alale. Aga eestlastel olnud, nagu jutustab rootsi kuningatesaaga, nii suur vägi, et rootslastel tulnud taganeda. Kuningas Ingvar ise olevat langenud lahingus ja olevat maetud ühel mäekünkal (võib-olla Lihulas).

Normannid olid, nagu teame, osavad kaupmehed. Kogu kaubandus Läänemere piirkonnas oli nende kätes. Nad kauplesid peamiselt neist ida pool asuvate rahvastega. Nad kasutasid Neva ja Volhovi jõge ning Volga harusid ja olid kaubanduslikus läbikäimises volga soomlastega, Põhja-Väina kaudu — permi soomlastega, Volga jõe kaudu — araablatega. Nad kasutasid ka Narva jõge, Peipsi järve ja Velikaja jõge, Riia lahte ja Väina jõge ja edasi Dnepri; nende teede kaudu olid normannid kaubanduslikus läbikäimises slaavi linnadega ja Bütsantsi riigiga. Muidugi võtsid ka eestlased osa kaubavahetusest normannidega ehk varjaagidega, nagu nimetasid venelased normanne. Eestlaste maal oli normannide kaubaturge ja eestlased käisid kaupu vahetamas rootsi turgudel (kuulsaim Birka turg Mälari järvel). Arvatavasti katsusid normannid ka meie kodumaad alistada, kuid korda see neil ei läinud. Saagad teavad isegi jutustada Norra kuninga poja Olafi ja kuninganna Astrid'i vangi sattumisest ja orjaks müümisest Eestis. 1187. a. hävitanud eestlased Sigtuna linna Rootsis. Igatahes ei olnud norralaste tung Itta hädaohtlik eestlaste iseseisvusele.

Normannide kõrval oli nooremal rauaajal eestlastel kokku puuteid venelastega. Asunud Ilmjärve ja Volga jõe piirkonda, lahutasid nad lääne-soomlasi volga-soomlastest, kuna soome suguharud, kelle keskele venelased asusid, pikapeale venestusid (merjalased, murumaalased jt.). Venelased olid tüütavad naabrid meie esivanematele. Praegused Tartu- ja Võrumaa (Ugandi) said sageli tunda nende röövretki; oli juhtumeid, kus eestlased olid sunnitud makse maksma oma idapoolsetele vaenlastele.

Vene ajakiri jutustab Kiievi vürstist Jaroslavist (tema oli ka Novgorodi ülemvalitseja), et ta ära võitnud Tartu maalinna ja selle asemele rajanud Jurjevi kindluse (1030).

„1030. a. läks Jaroslav tšuudide (eestlaste) vastu, võitis nad ära ja asutas Jurjevi (Tartu) linna.“ (Nestori ajaraamat)

Jutustatakse ka Jaroslavi pojast ja veel mitmest Novgorodi vürstist, et nad käinud eestlaste maal makse võtmas. Kuid venelaste võim ei jäänud kunagi eestlaste üle kauaks püsima. Ka võtsid eestlased omakord ette röövkäike venelaste maale, et kätte maksta venelastele nende tehtud kahju.

Alepõletajad.

„1132. a. talvel läks vürst Vsevolod tšuudide vastu ning juhtus suur õnnetus: palju tublisid Novgorodi mehi tapeti laupäeval, 23. jaanuaril.“

„1177. a. talvel tuli kogu tšuudide maa Pihkva vastu, võideldi venelastega ja tapeti vürst Vjatšeslev ja teisi.“

(Novgorodi kroonika)

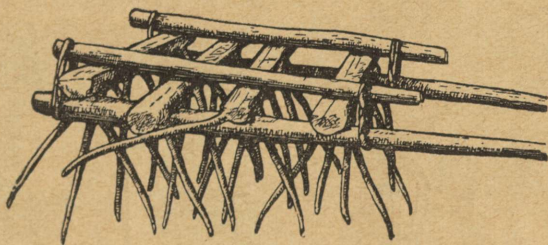
Rahva töö. Läänemere maale asudes oli eestlaste pea ülalpidamiseallikaks põllundus. Meie kodumaa oli siis kaetud suurte metsadega, soode ja rabadega. Põlluharimiseks kohast maad oli vähe, nii tuli eestlastel uues kodus hoolega

üles töötada uudismaad. Metsad põletati maha tehes alet; kütis tegi maa viljakandvaks. Maad künti seaninaga, äes-
tati üle karuäkkega, mille puust pulgad libisesid kergesti üle
kändudega kaetud maa. Külvati rukist, nisu, otra, kaera, her-
neid ja ube, vähesel määral ka nisu; juurviljadest kasvatati
naereid, kaale, porgandeid; ka kasvatati kapsaid. Viljalõikami-
seks tarvitati vikatit ja sirpi. Niidetud või lõigatud vilja kui-
vatati algul põllul, pärast rehe partel. Viljapeks toimus rehes

Seanina-ader.

vartadega ehk kootidega. Kuivatatud vili hoiti alal aitades või
vaenlaste kartusel maa-alustes koobastes, mis kaevati kõrgemais
kohtades põllusse või metsa ja mille seinad seest vooderdati.
Teri jahvatati käsikivil või suruti peeneks puu-uhmrites ning
puunuiadega. Hiljem tekkisid küngastele tuulikud ja jõgedele,
ojadele veskid vilja jahvatamiseks.

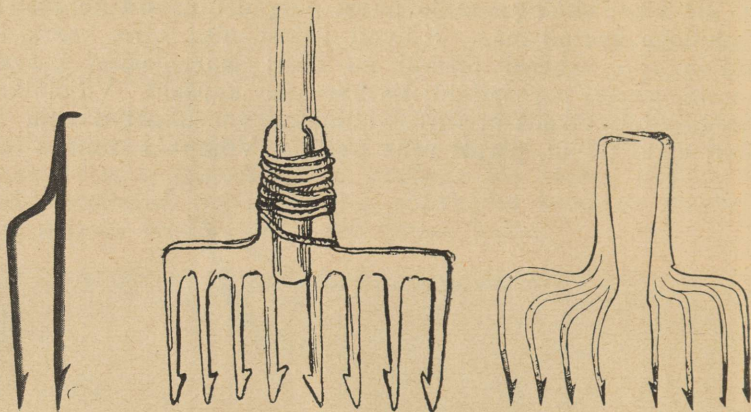

Karuäke.

Põllunduse kõrval kasvatati karja, nagu lehmi, lambaid,
kitsi, hobuseid, härgi; veiseid kasvatati liha, piima ja väetise
saamiseks, härgi — veoks, hobuseid — peamiselt sõja jaoks.
Vanad ajakirjad kõnelevad koguni suurtest koduloomade karja-
dest eestlaste maal. Laialised metsad ning karjamaad soodus-
tasid suurte karjade pidamist.

Ka küttemist ja kalastamist ei unustatud uues ko-
dus. Jahipidamisest saadi liha ja nahku. Nahad (orava, rebase,
nugise) liikusid maksuvahendina ja tarvitati kehakatteks. Ka

toiduks kasutati metsloomade liha. Jahiriistuks olid vibud, nooled, püünised, ka hundiaugud. Meres ja jõgedes oli palju

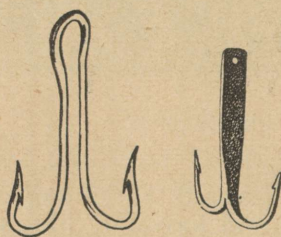
Pool kala-ahingit;

Kahepoolega kala-ahingid.

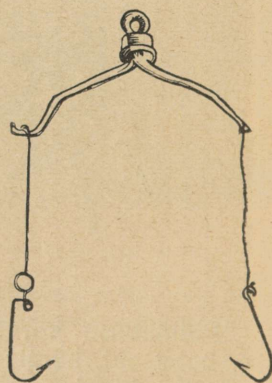
Vanemal ajal oli ahingil iga haru eraldi; keskmine pisteti varrejätkuna otsa, külgmised seoti külge nõoriga. Raua-ajal tehti harud rauast, kiviajal aga kondist ja puust. Hiljemini joodeti kõik kolm haru kokku. Pildil oleval ahingil puudub puuvars.

Kolmeharuline kala-ahing.

Kahekordne- ja lutsuõng.

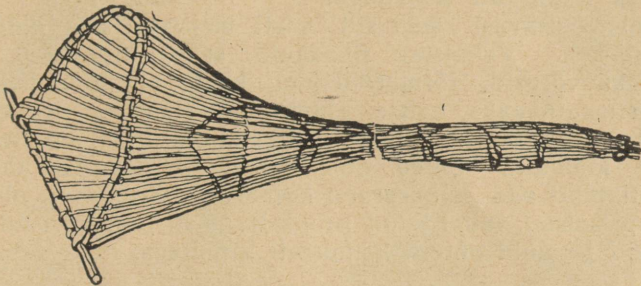
Ikkeõng.

kalu, eriti rikas oli meri heeringaist. Püügiriistadena tarvitati ahingit, mõrda, võrku ja õnge.

Tuluallikaks meie esivanematele oli veel mesindus. Laialised aasad ja metsad võimaldasid mesilaste pidamist.

Mesilasi kasvatati tarudes. Mett tarvitati toiduks, temast valmistati jookke; vaha aga kasutati maksuvahendina.

Osavad olid eestlased käsitöös ja kauplemises.

Mõrd.

Käsitöö ja kaubandus.

Tarbe- ja ehteasjad, samuti relvad valmistati oma jõul ja nõul. Relvad ja tööriistad valmistati rauast, ehte-

Riistu ja relvi noorema raua-aja kalmudest.

Ülal vikat, selle all pronksist võõpannal rihmaotsa naastuga; all pahemalt paremale: kaheteraga mõõga pide, sõjakirves, luisk ketitüki otsas (võosse riputamiseks), varras-ahelik võõ küljest, mille otsas ripub tuleraud, ja viimaks odaots.

asjad — pronksist ja hõbedast. Metalle küll kodumaal ei leidunud, kuid neid hangiti kauplemisel, olgu toorelt või metallasjade näol, mis siis ümber töötati. Nooremast raua-ajast säilinud rikkalikud leiud näitavad, et on valmistatud kir-

veid, odasid, mõõku. Tarberiistadest on hästi hoolikalt valmistatud noad ja noatuped. Nuge ei kandnud tol ajal ainult mehed, vaid naisedki kaunistatud tupes vöö küljes. Noatupp tehti nahast ja kaunistati kirjadega.

Erilist osavust näitasid eesti meistrid üles ehteasjade valmistamisel. Valmistati rinnakeid, sõlgi, ripatseid, kaelaehteid, käevõrusid, sõrmuseid jne. Näib, et nooremal rauaajal harrastatuimaks naiste ehteks oli rinnakee, valmistatud mitmest pronksketist, mis keekandjate ja nõelte abil rõivasse kinnitati. Sõled olid ehteks ja kinnitusvahendiks. Enamasti tehti nad hobuseraua kujulised. Sõrmused olid enamikus spiraalsed, valmistatud pronkstraadist. Käevõrusid, sõlgi, sõrmuseid ja muid ehteid kaunistati kirjadega.

Noorema raua-aja sõrmuseid Eestist.

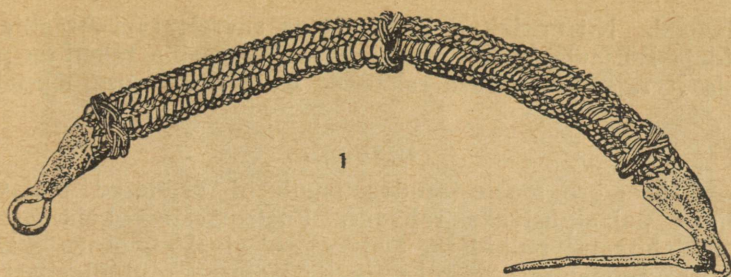
1 — prillkeerits-otsadega, 2 — keeritsiline, lihtne, 3 — keeritsilise laia kesk-osaga, 4 — lahtiste otsadega, laia pealiskilbiga.

Puust ja sauest valmistati nõusid. Tunti juba pottseparatust, mille abil tehti nägusaid savinõusid; viimaste ornamentiks oli tavaliselt lainejoon. Mere-, järve- ja jõeäärsed elanikud ehtasid paate ja laevu.

Kodus naised ketrasid lõnga linast, kanepist ja villast. Nad kudusid riiet, värvides seda taimedest saavutatud värvidega. Ketramisel tarvitati vokki, kudumisel kangaspuid. Kodus pargiti veel nahku, millest valmistati jalanõusid, hobuseriistu, kasukaid jne.

Nooremal rauaajal olid eestlastel soodsad tingimused kaubanduslikuks läbikäimiseks naabritega. Asus ju meie kodumaa suurte kaubateede piirkonnas, mille kaudu toimus kaubanduslik läbikäimine normannide ja Ida-Euroopas asuvate rahvaste vahel, normannide ning bütsantslaste ja araablaste vahel. Eestlased kasutasid normannide kaubaturge. Nad müüsid karusnahku, vaha, mett, vaipu, aga ka kalu, loomi ja vilja. Osteti soola, relvi, metalli, riiet. Nagu nähtub leidudest on võõrsilt sisse toodud ka relvi ja ehteid, kuigi neid ka koha peal küldaselt valmistati.

Normannide ärajäämisega asusid nende asemele kaupmeestena sakslased, kelle kätte läksid ka Läänemere kaubateed

Eestist leitud võõrapäraseid hõbe- ja kuldehteid nooremalt raua-ajalt.

1 — Karjala hõbevaht (naiste juuste-ehe); 2 — Araabia kuldraha (mõlemad küljed); 3—4 — kaks traat-ilustistega kuldripatsit; 5 — traat-ilustistega hõberipats; 6—7 — hõberipatsid.

Pronkskauss ja savipotte Eestist nooremalt raua-ajalt.

ja kes astusid kaubanduslikku läbikäimisse Ida-Euroopa rahvastega. Esialgu olid eestlastelgi nendega kaubanduslikud suhted. Maksuvahendina kasutasid eestlased karusnahku, vaha, aga ka raha, nagu nähtub leidudest, on olnud palju liikvel meie

kodumaal. Nii on leitud Eestist õige suurel arvul Araabia rahasid ja Bütsantsi ning Saksa rahasid. Araabia rahad on pärit IX ja X sajandist, Saksa rahad — meie iseseisvuse lõppajast.

Elamud.

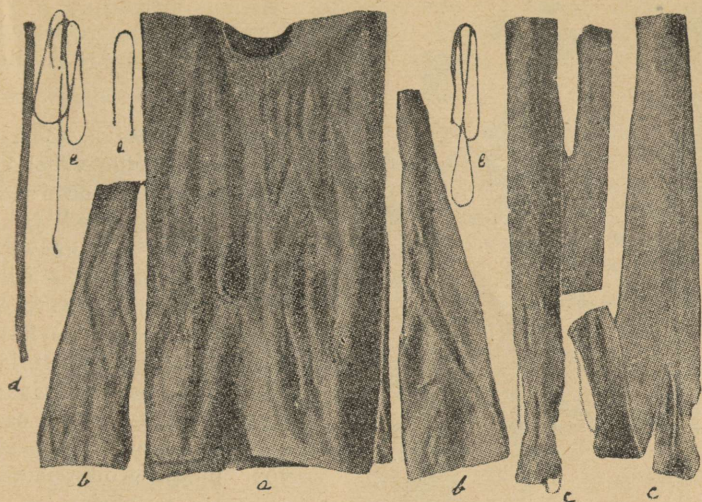
Läänemere maale asudes muutusid eestlased teatavasti kolijaist paigalpäisivaks rahvaks. Püstroigastest koja asemel hakati ehitama palkidest maja, mis algul koosnes kahest ruumist: rehealusest ja rehetarest. Katused olid õlgedest või pilliroost, põrandad paekivist või mullast; suits juhiti välja uksest või pajast. Rehetare oli tähtsaim elamu osa. Rehetares elati. Rehetare partel kuivatati vilja. Rehetare on kasutatud ka saunana. Rehetare soojendajaks oli korstnata ahi, mille ees, koldel keedeti toitu. Rehealune oli tarest suurem, ahjuta ruum, kus talupoeg peksis rehed, hoidis tarbeasju ja veoriistu, kuhu ta paigutas talvel lauda puudusel ka loomad.

Esialgsele kaheruumilisele elamule tekkis pikapeale juurde teisi ehitisi. Nii hakati rehetare külge ehitama kas üks suurem või kaks vähemat kambrit. Need olid algul külmad ruumid ja neid kasutati elamiseks vaid suvel, kuna talvel neid tarvitati panipaikadena. Hiljem ehitati kambrisse ahi või soe müür ja seal hakati elama ka talvel. Eluruumidest eraldi ehitati suviköök, püstkoda; jõukamad ehitasid lahus veel aida, lauda ja kohati ka sauna. Tavaliselt oli külas ainult üks saun. Sauna tagumises ruumis oli lava vihtlemiseks. Sauna koda oli riietusruum, aga täitis vahest ka sepikoja aset. Saunas ei käidud ainult pesemas, vaid ka ravimas, higistamas.

Mis puutub elutoa sisustusse, siis oli see meie esivanemate juures kõige lihtsam. Puupakku ja järke kasutati istmeks, seinakülge kinnitatud lava magamisasemeks, laia kõrget pinki töö- ja söögilauaks. Lihtsad olid ka majapidamistarbeasjad, nagu liuad, potid, lusikad, kannud, kapad, künad, ankrud, jne. Jõukamates perekondades olid need tarbeasjad paremini välja töötatud ja valmistatud väärtuslikumast materjalist.

Rõivastus. Eestlaste lihtsaim kehakate oli särk, seotud keskelt vööga ja ulatuv allapoole põlvi. Kas vanad eestlased pükse on kandnud, on vaieldav küsimus. Särgi peal kanti vilu ilmaga villast rüüd, talvel lambanahkseid kasukaid. Säärte ümber kanti mähiseid. Jalatsiteks olid viisud ja pastlad, hiljem säärsaapad. Koduste tööde juures kanti veel kirjude punutud paeltega kaunistatud põlle.

Ülirõivaid kanti külla minnes, pidulikel juhtudel, ka vihmasel ja külmal aastaajal. Üliriideks oli naistel piklik nelinurkne villane rätik, sõba. See tehti kahest kokkuõmmeldud kanga-

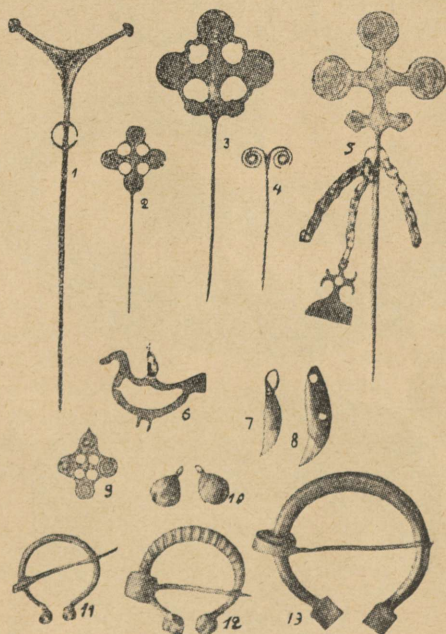

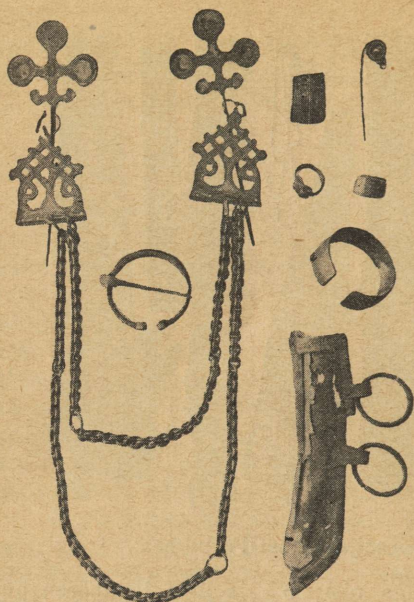
Muistne rüü, leitud Parisselja rabast Pärnumaal.

a — rüü keskmine osa, kaela-auguga ülal; b — sellest lahtiharenenud küljesiilud; c — rasud (sääremähised); d — vöö-osa; e — punutud paelad

Rinnanõelu, ripatseid ja hoburaudsõlgi Eestist nooremalt rauaajalt.

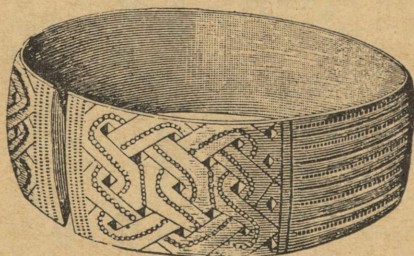
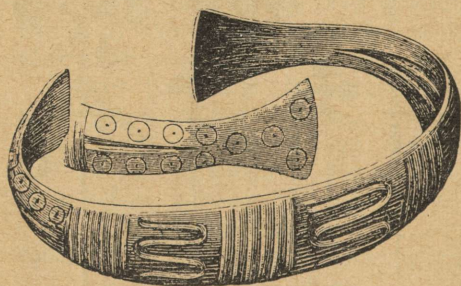
1—5 nõelu, mitmesuguste peadega, viimane kammitaolise ripatsiga; 6—10 mitmesuguseid ripatseid peaaesjalikult rinnakeede küljest, neist: 6 — linnukujuline, 7 — hundi-, 8 — karuhammas, 9 — end. nõelapea nagu ülalpool 2, 10 — kuljused; 11—13 — hoburaudsõlgi.

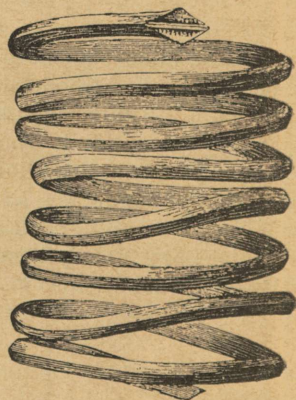
Naise ehted noorema rauaaja laiphauast Alatskivilt.

Pahemal on kaks nõela keekandjatega, mille vahel ketid; kettide vahel on searauakujuline sõlg; all ja paremal ülalpool on käevõrusid, millistel otsad lahti — selliseid oli mitu tükki kummaski käes; pealpool parempoolset laia käevõru on kaks sõrmust ja ülal juuksenõel; paremal keskel on pronksplekist noatupe naast — säärases tupes kandsid naised vööl pussi. Kõik ehted on pronksist.

Noorema raua-aja käevõrusid Eestist.

- 1 — kalasaba - otsadega,
- 2 — lame palmik-ilustistega
- 3 — keeritsiline (spiraalne).

laiast ja kaunistati otstest narmaste või tuttidega. Sõba hoidis rinna peal koos sõlg või rinnanõel. Mehed kandsid üliroivana villast kinnist vammust, mille juurde kuulus nahkvöö. Vöö külge riputati nuga, sõja korral mõök.

Ehteid on kandnud nii mehed kui naised, viimased muidugi rohkem. Rinnaehtena kandsid naised kaares allarippuvaid keesid, ripatseid, sõlgi, rinnalehti. Kaelaehetena — võrusid, helmeid ja rahasid. Rohkesti kandsid nad käevõrusid (kuni 14 võru korraga); mitme võru asemel tarvitati vahel spiraalseid võrusid. Käte ehteiks olid sõrmused. Mehed tarvitasid sõlgi särgi kinnitamiseks ja kandsid käevõrusid ning sõrmuseid.

Neiud käisid lahtiste juustega ning tavaliselt katmata peaga. Juuste kooshoidmiseks tarvitasid nad pärgi ja paelu. Abielus naised kandsid peakattena linikut, millele raami abil anti teatav kuju pealael ja mille otsad vabalt langesid seljale. Esimene liniku pähepanemine sündis pulmaajal erilise pidulikkusega. Mehed tarvitasid peakatet ainult külma ja vihma puhul, tavaliselt käisid nad palja päi.

Toidud. Meie esivanemate toidud olid lihtsad; söödi rukkileiba, putru, kõrti, tangudest ja jahudest kas piima või lihaga keedetud suppi. Tangu ehk suurmaid suruti puu-uhmrites puunuiadega. Söödi veel hapukapsaputru, kama, kiisliit. Kasteks pudrule tarvitati hapupiima; hapupiimast valmistati kohupiima, mida söödi segatuna hapukoorega. Liha tarvitati toiduks peamiselt soolatult, söödi ka kalu, neidki soolatult või kuivatatult.

Joogiks tarvitati vett, piima ja odraõlut; viimase valmistamisel kasutati humalaid. Õlu oli pühade ja pidude jook. Veel valmistati meest mõdu.

Perekonnaelu. Eestlased olid väga töökad. Nii noored kui vanad, nii ülemad kui alamad andusid tööle suure hoole ja usinusega. Eestlased olid ka ausameelsed. Vargust meie esivanemate juures peaaegu ei tuntud; uksi ei lukustatud, tööriistad jäeti õuele, kus neid keegi ei puutunud. Sõnapidamine oli iga mehe kohus, millest annavad tunnistust vanasõnad (näiteks: „Meest sõnast, härga sarvist“). Sõjas olid eestlased julged ja vaprad.

Perekonnas maksis vanemate keskel ja vanemate ning laste vahel vastastikune lugupidamine ja usaldus. Lapsed armastasid oma vanemaid ja kuulasid nende sõna. Vanemad jälle püüdsid oma lapsi kasvatada tublideks ja ausameelseteks inimesteks.

Perekonnaelu aluseks oli abielu. Abielu peeti pühaks, abielurikkumist nimetati „tulitööks“, s. o. tulega karistatavaks tööks.

Et naised töötasid koos meestega, hinnati nende tööjõudu ning isa ei andnud oma tüdart teise perekonda miniaks teisiti, kui teatud lunaraha eest (ostmine). Vaesemad mehed läksid koduväiks, s. o. asusid elama naise tallu. Veel omandati naine „tõmjamise“ teel; neiuaga kokkulepitud ajal tuli noormees oma mõrsjale järele ja viis ta oma koju. Aga tõmbamine võis sündida ka vastu neiu tahtmist, vägivaldselt; sellisel juhul tekkis naise sugulaste ja röövija sugulaste vahel veriseid kokkupõrkeid.

Kui abielluti kokkuleppel, siis käis peigmees ühes isamehega enne kosjas. Kosilased ei avaldanud kunagi oma tuleku õiget põhjust. Tuldi otsima, kas kadunud mullikas või kana, või taga ajama eest äralennanud tetre. Alles pikema kõneluse järel selgus, et on tegemist kosilasega, kes tulnud kihlust pühitsema. Peigmehele oli kaasas viin. Neiu vanemate poolt viina vastuvõtmine oli nõusoleku avaldus. Pulmi peeti sügisel pärast põllutööde lõppu või jõuluajal. Pulmad kestsid mitu päeva, algul mõrsja, siis peiu kodu. Pulmas söödi ja joodi rohkesti, lauldi pulmalaule ja tantsiti torupilli saatel. Uues kodus ohverdas mõrsja vaimudele, pildudes tulle ja vette (kaevu) raha.

Perekonnas maksis isa võim. Tema surma korral päris võimu perekonnas vanem vend.

Matusekombeid. Meie esivanematel olid omapärased matusekombed. Kui märgati surmasilmapiiku lähenevat, tõsteti haige maha õlgedele. Oli hing kehast lahkunud, pesti laip puhtaks. Surnuga toimiti väga ettevaatlikult, sest kardeti tema „kodukäimist“. Õled, millel surnut pesti ja millel see oli lamanud, pandi tuulduma. Matuserongi tagasitulekul laotati need õled teele ja süüdati põlema ning matuselised sõitsid üle põlevatest õlgedest. Nõnda katsuti end vabastada surnu vihast ning surnuga end lepitada. Surnu kas maeti põletamatult või põletati; viimasel juhul maeti tuhk maha.

Surnukirst tehti puust, künataoline, kuhu maetavale pandi kaasa ka ehteid, tööriistu ja relvi, mida arvati talle tarvis minevat teises elus. Ka toitu ja jooki pandi lahkunule kaasa, mida tõendavad kalmetes leitud sauest potid, Surnukirst kaeti mullaga ja kividega, mis moodustasid kalmu. Pärast matmist peeti lahkunu kodus peiesid. Peiesid peetud ka kalmul, kusjuures surnule toodud kalmukünkale toitu ja jooki.

Erilise lugupidamisega on vanad eestlased matnud vanemaid. Nende laipu põletati suurema tulega kui teisi; tuli pidi paistma kaugele, oli see ju viimane auavaldus lahkunule. Vane-

mate kalmud tehti suuremad kui teistel. Nii peab muinasjutt Tallinna Toompead tähtsaima vanema Kalevi kalmuks.

Ühiskondlik korraldus. Vanad eestlased elasid üksik- kui ka suurpererkondadena, s. o. vanemad koos poegade, kel olid omakord perekonnad. Kuid alati ei jäänud pojad abielludes ühispererkonda. Samuti pidi ühispererkond viimaks ikka laiali valguma, sestühis talu jäi loomulikult mitmele põlvele

Karksi-Tauga kalm.

kitsaks elamiseks. Lahkunud perekonnad ei siirdunud kaugele, nad otsisid uue eluaseme vanemate kodu läheduses. Nad rajasid küll omaette talu, kuid kasutasid vana taluga ühiselt metsi, karja- ja heinamaid. Nii tekkis pikapeale küla, milles algul elasid küll ainult sugulased, kuid pärastpoole, kui sugulasside-

Osa noorema raua-aja kalmutit Odalatsi külas Kihelkonnal.

med nõrgenesid, asus sinna võõraidki. Talude ühendajaks üheks külaks oli ühine majapidamine ja mure julgeoleku pärast.

Küla elanikud moodustasid külakonna, mida juhtis külavanem. Küla elanikel oli rida ühiseid küsimusi. Nad kasutasid ühiselt alevaid, heinamaid, karjamaid, metsi; ka põllumaa polnud talu võõrandamatu pärisomandus, vaid kuulus külakonnale. Vastavalt talude tööjõududele jagati küla põllumaad üksiktalude vahel. Nende ühiste küsimuste lahendamiseks astus külavanema juhatusel aeg-ajalt kokku küla perevanemate kogu.

Endakaitseks vaenlaste vastu polnud aga küllalt üksikute külade jõust, seepärast liitusid veel naaberkülad, mootustades kihelkonna, mida juhtis kihelkonnavanem. Iga kihelkond hoolitses oma maa-ala kaitse eest, kindlustas seda, andis sõja puhul omaette lahingrühma, maksis vajaduse korral sõjaksu jne. Kihelkonnasse puutuvad tähtsamad küsimused otsustas külavanemate kogu, vähem tähtsad lahendas kihelkonnavanem üksi. Vanem oli sõja korral väejuhiks.

Naaberkihelkonnad liitusid veel maakonnaks. Muistseil maakonnal, nagu kihelkonnilgi, polnud kindlaid piire: neid lahutasid looduslikud piirid, nagu sood, rabad, metsad, veekogud jne. Arvatavasti oli ka side maakonda kuuluvate kihelkondade vahel nõrk, nähtavasti teotseti ühiselt vaid sõja ajal. Pole kindlaid andmeid, kas maakonnal oli alatine vanem või valiti see ainult sõja korraks. Iseseisvuse aja lõpul jagus eestlaste maa-ala 8 maakonda: Saaremaa, Läänemaa, Harjumaa, Reeveli (Põja-Harjumaa), Järvamaa, Virumaa, Sakala ja Ugandi. Ka maakondade omavahelisi koosolekuid on peetud, nii käidud koos Raikülas, Harjumaal. Kuid kindlat riiklikku keskkorraldust meie esivanematel veel polnud, kuigi nad seisis iseseisvuse aja lõpul väga lähedal riigiks ühinemisemõttele. Suur ühistunne, mis ilmnes meie esivanemate vabadusvõitluses, näitab kindlasti, et kui poleks vallutanud sakslased meie kodumaad, oleks Eesti ühinenud lähemas tulevikus, ühiseks tervikuks — Eesti riigiks.

Ka eestlastel olid seisused, kuigi seisusevahed polnud kujunenud teravaks. Vanemad moodustasid jõukama kihi, sest neile anti rohkem maad kasutada ja nemad omandasid suurema osa sõjasaagist. Et nad ühtlasi olid rahvajuhid, moodustasid nad niiütelda eestlaste aristokraatia. Kuigi külakonnaliikmete hulgas oli jõukamaid ja kehvemaid, olid nad muidu üheõiguslikud ja vabad, moodustades keskseisuse. Alamseisusse kuulusid orjad, kelleks harilikult olid sõjavangid ja nende järelsugu. Nad olid peredes töölisteks ja teenijaiks.

Maakaitse.

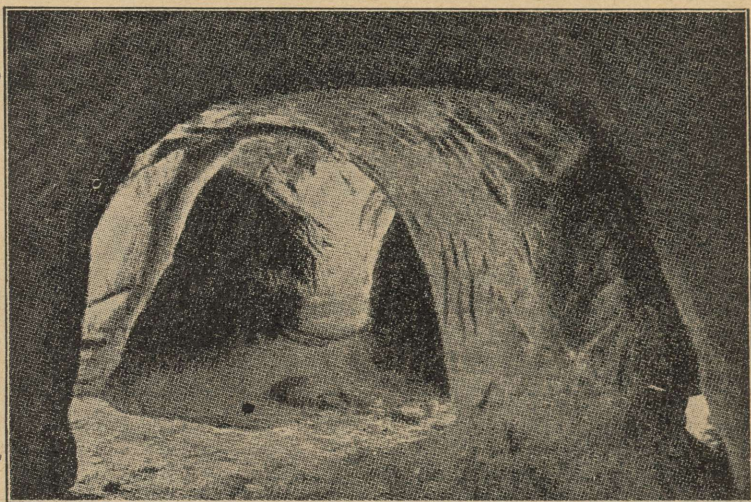
Eestlaste uus asukoht Läänemere rannal oli küll soodus arenemiseks, kuid väga rahutu elamiseks. Niihästi lähemad kui kaugemad naabrid tülitasid oma röövretkiga sageli me kodumaad. Võõrale maale tungimist röövimise ja riisumise eesmärgiga ei peetud tol ajal häbiteoks. Hästi lõppenud röövretk tõi isegi osavõtjaile kuulsust ja au, rääkimata suurest saagist. Iga päev võis ilmuda ootamata vaenlane, kas Leedust, Lätist, Skandinaaviast või Venest, tappes ja röövides ning viies inimesi vangi. Alatist sõjaväge meie esivanemail ei olnud, seepärast seisid piirid kaitsmata ja vaenlane võis tungida koguni sisemaale. Suuremat sõjaväge ruttu kokku saada oli otse võimatu, seepärast oli külarahva esimene mure põgeneda ning end peita vaenlase eest, kaasa võttes varandust, milleks küll alati ei piisanud aega. Peidukohaks olid suured metsad, mille sügavustes otsiti varju. Varju otsiti ka raskesti ligipääsetavail soosaartel ja maa-alustes koobastes. Soosaartele viisid salalikud teed või olid ehitatud salasillad, mis olid teada ainult kohalikele inimestele. Koopad olid kas looduslikud või pelgupaigaks kaevatud; nende juurde viivat teed ja koopaavaust peeti samuti saladuses.

Kindlamaks pelgupaigaks olid siiski linnad ehk kindlused. Neid oli kaht tüüpi: mägilinnad ja maalinnad. Lõuna-Eestis, kus maapind künklik, valitses mägilinna tüüp. Mägilinnad, nagu juba nimi näitab, ehitati mägedele või kõrgetele soosaarile. Mäe küljed tehti järsuks, et takistada vaenlase ülesronimist. Mäe servale ringi ehitati kividest vall. Vaenlase juurdepääsu raskendamiseks püüti mäed valida nii, et vesi neid ümbritses ühest, kahest või enam külgedest. Vahel kaevati ümber linna kraav, mis lasti vett täis. Linnamäe hari silutati ja tasandati kividega. See oli kindluse õu. Õue tehti kaev või mitu kaevu ja ehitati onnid, mille katused kaeti mätastega. Onnides leidsid varju naised, lapsed ja loomad. Kindluse pääses ühest või kahest väravast, mis olid eriti hoolega kindlustatud. Mägilinnadest on meie ajani säilinud vaid linnamäed, millel asetsesid mägilinnad, nagu Otepää linnamägi jt.

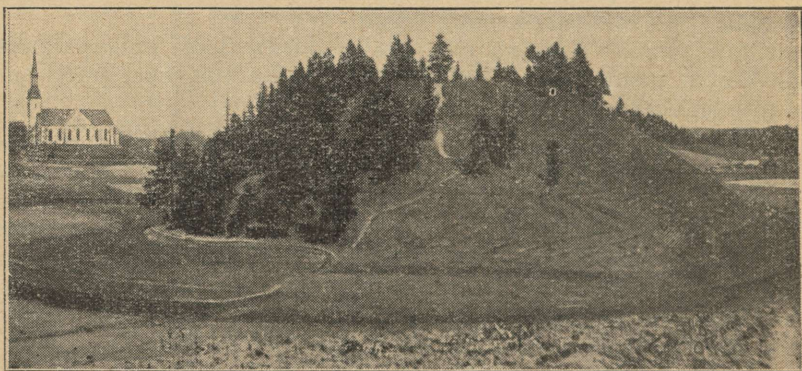
Eesti muistne sõdur.

Maalinnad ehitati lagedale maapinnale. Ehitati suur mul-
last või kividest vall. Vallid olid vahel mitmekordsed. Val-

Aruküla koopad Tartu lähedal.

lile ehitati veel kas palkidest või tüsedatest teivastest püstaed,
mis takistas vaenlast kindlusse ronimast, kui tal oli õnnestunud
ronida vallile. Muudes suhetes sarnles maalinn mägilinnaga.

Otepää linnamägi.

Vaenlasega oli tarvis ka võidelda. Seks asuti kohe ma-
le va organiseerimisele. Seda tööd juhtis vanem, kelle kutsel
pidid määratud kohale ilmuma kõik sõduriealised mehed. Eest-
laste malev koosnes jala- ja ratsaväest; ta astus kokku tarbe-

korral, vanema kutsel. Arvatavasti oli jalavägi suurem ratsaväest. Kui kaitsesõjasl võttis osa terve maakond, juhatas mallevat maakonnavanem, üksik kihelkond, siis kihelkonnavanem; võttis aga sõjakäigust osa mitu maakonda, kuulus ettevõttes ülemjuhatus vapramale vanemale.

Valjala maalinna valliõvaremed.

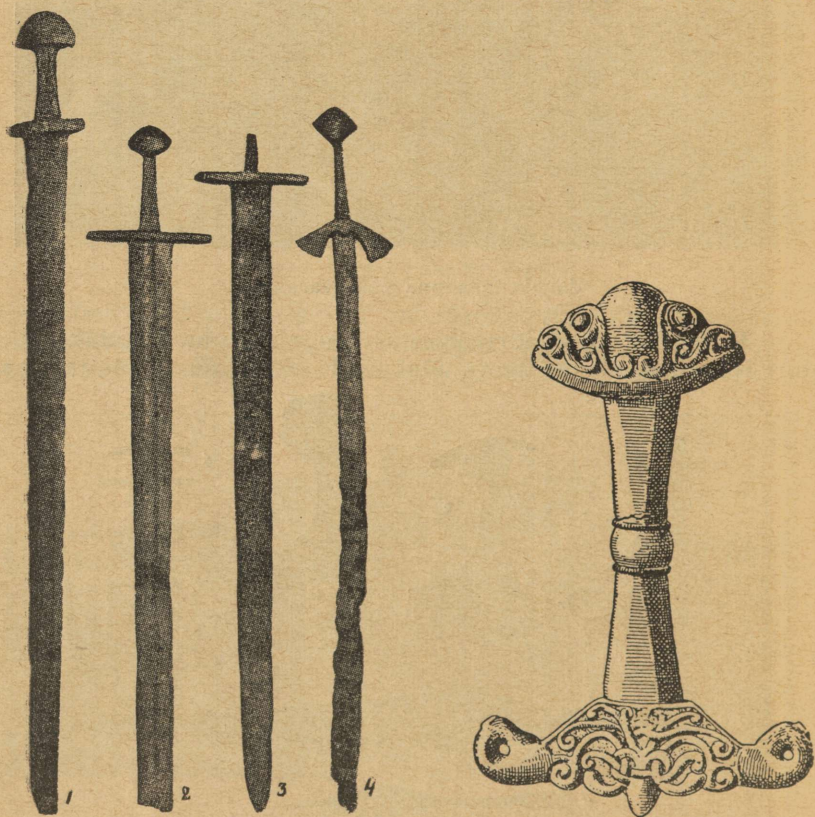
Relvad. Iga sõdur relvastus ise ja relvi hoiti kodus. Sõduri relvastus olenes tema jõukusest ja asjaolust, kas ta läks

Eesti muistse iseseisvusaja relvi ja nende osasid.

1—2 — laia teraga kirves, 2 — lõuaga ja silmalappidega kirves, 3 — lühikese, kõrge lõuaga kirves, 4—5 — odaotsi, 6 — nooleotsi õõnega, 7 — lame nooleots rootsuga, 8—9 — pronksist mõõgatupe-otsi.

sõjakäigule jala- või ratsamehena. Relvadest olid tavalisemad odad, mis koosnesid tammepuust varrest ja raudsest odaotsast. Olid viskeodad ja pisteodad; esimesed kergemad ja vähemad, teised olid pikad. Kardetud relvaks oli sõjakirves, tapper. Kallim relv oli mõõk, enamasti kaheteraline. Mõõk oli sõdurile ühtlasi uhkuseasjaks, mispärast pandi suurt rõhku mõõgapideme ja -tupe kaunistamisele. Löökrehvaks tarvitati veel nuias, mis valmistati tammest või sarapuust, ka nuga, ahingit, vikatit jne. Kaugevõitluse relvadest tarvitati nii sõjas kui küttimisel vibu ja noolt, võib-olla ka ambu ehk vibupüssi, millega saavutati suurem laskekaugus kui käsivibuga. Hiljem hakkasid eestlased tarvitama ka viskemasinaid suuremate kivide

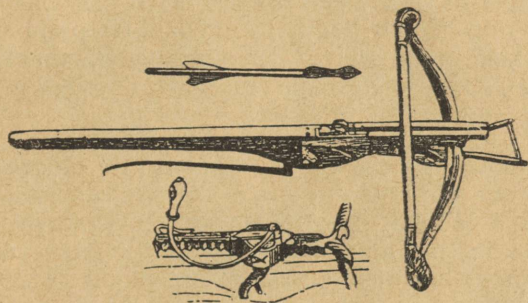
Mõõku muistselt iseseisvusajalt Eestist. Pronksist mõõgapide Saaremaalt.

- 1 — suure nupuga ja lühikese kaitserauaga, 2 — pika kaitserauaga, 3 — pika kaitserauaga, millel hõbedane joonis, ainult sel on teratipp terve, teistel katki, 4 — üheteraga. kaitseraud kalasaba-otsadega.

ja muude raskuste viskamiseks. Kaitseks tarvitati puust lame-
dat ümmargust kilpi rauast käepidemega. Rõngastäägi omas
vaid sõdur, kes selle röövretkelt kaasa oli toonud.

Merivõitluses tarvitati viskemasinaid, veel tule-
parve vaenlase laeva põlema süütamiseks ja raudhaaki
vaenlase laeva ligitõmbamiseks, et siis jätkata võitlust käsitsi.

Linnade kaitseks tarvitati samu vahendeid, mis vaenlasedki.
Pealetungijale loobiti vallilt kive, keeva vett, tulist tõrva, põle-
vaid rattaid jne. Vaenlasi püüti vallilt tabada ka noolega, oda-
dega jne.

Amb ja nool.

Sõjapidamisviisid. Meie esivanematel oli tegemist mit-
mesuguste vaenlastega, ka ise võtsid vanad eestlased ette sõja-
käike, olgu kas kättemaksu eesmärgiga või asuti lihtsale rööv-
retkele. Sagedasest sõdimisest arenesid välja kindlad sõjapida-
misviisid.

Sõjasõnum anti vanema poolt teada käskjalgade kaudu
või puhuti kõrgelt tornilt sõjasarve või tehti kõrge mäekünka
otsa tuli. Kutse saanud, ruttas sõdur määratud kohale, mida
nimetati „majaks“, kus peeti sõjanõu. Sõjakäik otsustatud,
asuti ruttu teele, et tabada vaenlast ootamatult. Teatavasti
koosnes maleva jala- ja ratsaväest. Lahingusse astudes jagati
maleva kolmeks: üks osa astus vaenlasega võitlusesse, teine teesk-
les põgenemist, kolmas osa peideti metsa, kust see parajal ajal
värskes jõuna vaenlasele kallale tungis ja vaenlase kaotuse kor-
ral teda taga kihutas.

Võitlusesse läinud vanad eestlased suure kisaga vaenlase hir-
mutamiseks ja enda julgustamiseks. Üldse olnud nad võitluses
vaprad. Sõjasurma ei kardetud, pigemini ülistati.

Kui vaenlane oli varju läinud kindlusesse (linna), asuti selle
piiramisele. Vaenlast püüti tabada nooltega ja viskodadega.

Kui sel tegevusel polnud tulemusi, kanti valli alla suured virnad puid ning süüdati põlema, et seega põlema panna linna puuosad. Linna püüti vallutada ka tormijooksuga ja õõnestada linna kaitsvat valli. Kui mõne päeva vältel ei suudetud vallutada kindlust ehk kuulda saadi, et vaenlasele abivägi saabumas, taganeti. Iseseisvuse aja lõpul hakati linnade piiramisel tarvitama ka viskemasinaid.

Vanad eestlased ei läinud kunagi sõjakäigule võõrast rahvast allaheitmise mõttega, sellepärast ei peatatud võõrsil kuigi kaua. Mõni toetuspunkt vallutatud, asuti röövimisele. Võeti kaasa varandusi ja sõjavange ning lahkuti siis kiiresti. Vaenlasele püüti teha ainult kahju ja võimalikult palju saada saaki. Sõjavangid kas tehti orjaks või anti tagasi omastele kõrge lunaraha eest. Kui oma mehi oli vangis vaenlase käes, siis vahetati sõjavange.

Ilmus vaenlane mere kaudu või kavatseti röövretkele minna mere taha, tuli tegevusse astuda laevastikul. Kuidas näisid eestlaste vanad laevad, ei teata kindlasti; arvatavasti sarnlesid nad normannide laevadega, liikudes aerude ja purjede abil. Võitlusse astudes kasutati algul odasid, nooli ja raskeid kive. Kui sellest küllalt polnud katsuti oma laeva vaenlase laeva külge haakida, hüpati siis selle laevale, et käsivõitluses lüüa vastast. Kasutati ka tule abi. Sel juhul loobiti vaenlase laeva põlevaid tõrvikuid või laoti parvele loomarasvaga ülevalatud puid, süüdati need põlema ja toimetati parv vaenlaste laevade juurde, millest need põlema süttisid. Vahel teeseldi põgenemist: osa laevu põgenes, teine osa tungis aga peale. Merelahingus olnud saarlased vapramaid. Kaotuse korral ei antud end vangi, kui puudus võimalus laevaga põgenemiseks, hüpatud merre. Järelejäänud laevad süüdatud põlema, et võtta vaenlaselt saagisamise võimalus.

Usk. Meie esivanemad uskusid hinge surematusse. Surnute vastu näitasid nad üles suurt lugupidamist. Eriti austati tähtsate surnute (vanemate) hingi.

Surnute hinged asusid vanade eestlaste arvates kalmeis. Kõige pimedamal aastaajal, mihklipäevast novembrini, niinimetatud „hingede ajal“, lahkusid hinged kalmeist ja rändasid eriti öösiti, hulgana ringi. Sel ajal peeti eriti tähtsaks neile ohverdada ja elada vaikselt, sest arvati, et kisa ja lärm hingi pahandab. Usuti, et talvisel pööripäeval, jõulul, tulevad hinged omastele külaliseks. Neile kaeti siis laud, valmistati magamisasemed, valgustati tuba kogu öö, pereisa avas ukse, kutsus

hinged sisse ja palus neid istuda lauda ning süüa. Pererahvas siis harilikult ei maganud. Teatava aja möödumisel avas pereisa jälle ukse ja palus hingi tagasi minna sinna, kust nad tulnud. Üldse kardeti inimese hinge pärast surma [rohkem kui inimest ennast tema elupäevil: arvati, et ta võib saata häda ja viletsust, aga ka õnne ja õnnistust.

Hiietamm Muhus.

Vanad eestlased olid veel looduseaustajad. Kogu loodus oli hingeline, igal asjal ja olevusel oli oma hing, haldjas. Sellist maailmavaadet nimetatakse animismiks (ladina s. animahing) Metsas olid metshaldjad, vees veehaldjad, ka loomades, kivides, puus ja mullas asusid haldjad. Üldse kogu loodus oli elav, tulvil elujõudu. Nagu inimese haldias, tema hing, oli surematu, nii olid surematud loodushaldjad. Maja võis põleda, puu raiuti maha, kivi purustati, kuid nende haldjad ei saanud otsa; nad leidsid endale looduses uue aseme ja teotsesid edasi. Ka haigustel olid oma haldjad. Seepärast püüti inimesest haiguse puhul välja ajada tõvehaldjas; kui see õnnestus, sai inimene terveks, vastasel korral suri inimene. Ka looduse haldjad pahandusid kergesti ja siis tegid nad oma vihaalusele kurja,

seepärast tuli otsida nendega lepitust, neile ohverdades. Tähtsamate haldjate asupaiku peeti pühaks. Nii tunti pühi puid, pühi jõgesid ja järvi. Veel tänapäevani on säilinud nimed Pühajärv, Pühajõgi. Haldjaid oli häid, kes saatsid inimesele head, ja halbu, kes saatsid õnnetust. Kardetavamaid vaime oli tont, kes kõikjal püüdis teha inimestele paha.

Meie esivanemad austasid ka loodusejõude. Nii austati päikest kui sigivuse, soojuse ja valguse andjat. Tema auks pü-

Ohvrikivi Tartus.

hitseti pööripäevi. Äike tõi põua ajal kosutavat vihma, esines inimeste sõbrana ja heategijana, mispärast teda jumaldati. Äikesest austamisest kujunes meie esivanemate jumal Uku, keda nimetati ka Taevataadiks, Vanaisaks ja Taaraks. Oma tegevuses esines ta Äikesena, põuaga kurnatud vilja kosutades, Piksena tuliseid nooli pildudes ja kahju sünnitades, Kõuena valjusti müristades, mispärast teda kardeti. Iga tähtsama ettevõtte puhul paluti Taaralt abi. Peale Taara oli meie esivanemail veel jumalaid. Surnuteriigi, Manala, valitsejat hüüti Manaks ja Tooneks. Manat kujutati valjuna, samuti tema tütreid ja poegi, kes olid tema abilisteks; seepärast kujutati ka elu Manalas kurvana. Vahel peeti tähtsamaid haldjaid jumalaiks, näiteks vetevalitsejat Ahtit, vilja- ja karjakaitsjat Pekot jt.

Jumalaid ja haldjaid teeniti tavaliselt hiies. Hiied olid pühad kohad mõne lehtmetsasalu või üksiku hiiepuuga, milleks peeti harilikult suurt käharat tamme või pärna. Hiis oli püha

paik, kuhu ei lastud loomi, kus ei tohtinud raiuda puid, korjata marju. Hiiepuid ehitati paeltega, värviliste riideribadega, loomaluudega jne. Hiie all või läheduses oli sageli mõni püha allikas või kivi. Igal külal, kihelkonnal ja maakonnal oli oma hiis, kus teeniti Taarat, haldjaid ja surnute hingi. Isegi igal talul leidis kas püha puu või Ukukivi, kuhu pereisa või pereema viisid ohvriande. Preestreid meie esivanemail ei olnud. Küla, kihelkonna või maakonna hiies oli arvatavasti ohverdajaks küla-, kihelkonna- või maakonnavanem. Kui sooviti ettevõttele head kordaminekut, viidi palveande, kui oli põhjust millegi eest tänada, viidi tänuande, kuna süütegu või eksimust püüti heaks teha lepitusanniga.

Eestlased töid veriseid ja vereta ohvreid. Veriohvreid toodi ainult tähtsamate sündmuste puhul ja ohverdati peamiselt kariloomi. Ohvriloom tapeti, tükeldati, põletati ja jäeti siis ohvrikivile. Juhtus ka, et ohverdati inimesi, näiteks sõjavange. Vereta ohvreiks toodi vilja, mett, vaha, jooke, naiste käsitöid jne. Pühisse allikaisse visati metallasju, raha ja hõbevalget.

Ohverdamisel ei püütud üksi hingede ja vaimude poolehoidu, püüti veel teada saada nende taht. Seda arvati teada saavat seega, et vaadati, kummale küljele ohvriloom tapmisel langes. Langes ta paremale, järeldati, et hinged ja haldjad ettevõtet pooldasid. Langes loom aga pahemale küljele, järeldati sellest, et vaimud on ettevõtte vastu ning siis loobuti harilikult sellest. Usuti veel tarkadesse, keda ka nõidadeks nimetati, et need ühendusse võivad astuda haldjate ja jumalatega ning nende arvamist teada saada.

II. Eestlaste vabadusvõitlus.

1. Ristiusu tulek Liivisse ja Lätisse.

1186—1194	—	piiskop Meinhard
1196—1198	—	„ Berthold
1199—1229	—	„ Albert
1201	—	Riia asutamine
1202	—	Mõõgavendade ordu asutamine
1208	—	Liivlased ja lätlased vallutatud

Allikaid. XIII sajandiga algab meie ajaloo ajalooline a e.g. XIII saj. lävel elas ja teotses lätlaste ja liivlaste maal ristiusu levitajana mees, kes oma ülemuse ülesandel kirjutas

kroonika, mis annab üsna tõetruu pildi meie esivanemate elust iseseisvuse aja lõpust ja ristiusu tuleku ajast. See mees on tuntud L ä t i H e n d r i k u n a, ta oli elukutselt preester, aga tema rahvuslik päritolu on veel selgitamata. Läti Hendrik oli tolle aja kohta hästi haritud mees, oma kroonika ehk ajaraamatu kirjutas ta keskaja haritlaste, s. o. ladina keeles (on tõlgitud eesti keelde). Läti Hendrik kasutas suulisi andmeid ja piiskoppide arhiivides leiduvaid materjale. Kui kaasaeglane oli ta paljude sündmuste kaastunnistajaks ja pealtnägijaks, seepärast ongi hinnatavad tema andmed. Läti Hendriku kroonika on esimene põhjalikum teos meie esivanemate kohta.

Sakslaste tung itta. Rahva arvu kasvamine Lääne-Euroopas X ja XI saj. põhjustas väljarändamise naabermaadesse ja kaugesse itta (ristisõjad). Sakslased olid esimesed, kes hakkasid sihikindlalt koloniseerima naabermaid. Nendest idapool asuvad slaavlased seisis madalamal arenguastmel ja olid riiklikult organiseerimata, neid maid oli kerge koloniseerida. August tegi sellega Otto Suur X saj. Tema päevil vallutasid sakslased slaavlaste maa Elbe ja Oderi vahel; tekkisid Magdeburgi ja Brandenburgi piiskopkonnad, viimasest kujundati Brandenburgi markkrahvkond. Pärast Otto Suurt juhtisid slaavi maade koloniseerimist mitte enam Saksamaa valitsejad, vaid üksikud vürstid, nagu Brandenburgi Albrecht Karu, Saksi Heinrich Lõvi jt. Vürstid tulid rüütlite ja katoliku vaimulikkude saatel. Okupeerides slaavlaste maa-ala, jagasid nad selle maa mõisadena saksa rüütlitele lääni alustel. Ka omi talupoegi tõid kaasa sakslased slaavlaste maale. Slaavlastest ja sakslastest tekkisid segaasustused, mille elanikud aegamööda täielikult saksastusid. Slaavi talupoegadelt nõudsid rüütlid makse ja tööd ning kiriku heaks kümnist.

Ristisõdade ajastul ulatus sakslaste kolonisatsiooni tung Läänemere maa-aladele. Mereni välja jõudnud hakkasid idapoolsed maad eriti huvitama saksa kaupmehi. Saksa kaupmehed olid juba varem käinud Ojamaa saarel, Visby's, kaupu vahetamas eestlaste, kurelaste, venelaste ja skandinaavlastega. Aga nüüd hakkasid nad ise ilmuma Läänemere idarannikule. XII saj. teisel poolel hakkasid nad külastama Väina suuet, liivlaste asupaika. Algul suhtusid kohalikud elanikud võõrastesse umbusklikult, kuid varsti hakkasid sakslaste kaubad huvitama liivlasi ja nad lubasid võõrastel kaubelda oma maal. Liivlased ostsid sakslastelt sõjariistu, riidet ja soola; müüsid karusnahku, mett, vaha, vilja jne. Saksa kaupmehed tulid enamasti kevadel, kauplesid suve läbi ja lahkusid talveks. Väina kaudu käisid saksa kaupmehed Venemaalgi kauplemas, kasutades siinseid kaubateid. Novgorodi asutasid nad kaubakontorid.

Uhes kaupmeestega ilmusid peagi ka katoliku vaimulikud ja rüütlid Liivisse. Hakati kinni maa allheitmise mõttest. Kuid esialgu püüti paganatele ristiusku pakkuda rahulikul teel.

Rahulik misjonitöö. Esimene vaimulik, kes tuli liivlastele ristiusku kuulutama, oli munk *Meinhard*, saadetud Breemeni peapiskopi poolt. Meinhard tuli ühes kaupmeestega. Liivlased lubasid tal elama asuda *Ükskülas*. Siin algaski munk oma misjonitööd. Nii mõnedki liivlased lasksid end ristida, suhtudes Meinhardisse ja tema õpetusse heatahtlikult. Varsti ehitas Meinhard *Ükskülas* kiriku, kus ta korrapäraselt hakkas jutlustama. Liivlased kannatasid sageli leedulaste röövretkede all. Meinhard lubas kiriku ümber ehitada kantsi varju leidmiseks, kui liivlased lasevad end ristida. Väga paljud liivlased nõustusid ja võtsid vastu uue usu. *Üksküla* sai kivikindluse (1185). Ka liivlaste vanem *Kaupo* laskis end ristida. Kuid väga suuri tagajärgi polnud kavalal misjonitööl siiski mitte. Niipea kui liivlased veendusid, et ristiusk nõuab täielikku loobumist esiisade usust, ei lasknud nad end enam ristida ja suur osa ristituist taganesid uuest usust. Vahepeal oli Breemeni peapiiskop nimetanud Meinhardi *Üksküla* piiskopiks. Ka see sündmus tekitas liivlastes hirmu. Nad hakkasid kartma, et saavad piiskopi käsualusteks ja kaotavad vabaduse.

Meinhard, nähes, et paganatega raske hakkama saada, palus abi Rooma paavstilt. See kuulutas 1193 a. välja ristisõja liivlaste vastu. Ristisõjast võttis osa sakslasi, rootslasi; neile kõigile lubas paavst pattude andeksandmist. Kuid see ettevõte ei andnud mingisuguseid tulemusi. Vahepeal haigestus elatanud Meinhard ja suri a. 1194.

Piiskop Berthold. Meinhardi järel nimetas Breemeni peapiiskop *Üksküla* piiskopiks *Bertholdi*, kloostriabti Hannoverist. Ka *Berthold* püüdis olla heas vahekorras liivlastega, kuid varsti pidasid liivlased tema üle kurja nõu, kavatsesid teda surmata. Siis põgenes *Berthold* Liivist, tulles järgmisel kevadel (1198) tagasi juba tugeva ristisõdijatest väega. Nii kindlustanud oma seljataguse, nõudis *Berthold*, et liivlased lasku end ristida. Liivlased jälle nõudsid, et lahkugu ristisõdijad nende maalt. Asi läks võitluseks, kui liivlased olid tapnud mõned sakslased röövimise pärast. Äge lahing arenes liivlaste ja risdisõdijate vahel praeguse *Riia* linna kohal. Võitsid küll ristisõdijad, kuid *Berthold* langes selles lahingus (1198). Liivlastelt nõuti nüüd kiriku heaks maksu ja neid ristiti. Kuid niipea kui ristisõdijad lahkusid, pesid liivlased endilt ristimise. esmalt saunades, siis *Väina* jões; ka kihutasid nad minema katoliku

vaimulikud. Liivlased lootsid, et nüüd on nad vaenlastest lahti, aga varsti ilmusid raudrüütlid jälle.

Piiskop Albert. Kolmanda piiskopina tuli Liivisse Albert von Buxhövdn, tark, kaval ja raudse tahtejõuga mees. Piiskop Albert mõistis kohe, et ilma sõjaväeta pole midagi peale hakata liivlastega. Saksamaa valitsejalt oli vähe lootust abi saada, sest see tülitseis võimsa Innocentius III-ga. Oli veel ristsõdade ajastu. Polnud raske organiseerida ristsõjakäiku. Seda tegigi Albert. Saades paavstilt bulla ristsõdijate kogumiseks, kutsus ta üles Põhja-Saksamaa rüütleid kaasa tegema ristsõda Liivisse. Kõigile osavõtjale lubati pattude andeks andmist, karistuslused vabastati karistuse kandmisest. Usulise vaimustuse tõstmiseks pühendas piiskop Albert Liivimaa püha Maarjale, kelle austamine oli juba sel ajal väga levinud katoliiklaste keskel. A. 1200 ilmus ka Albert Liivisse ristsõdijate väega.

Liivlased panid muidugi vastu kutsumata võõrastele, kuid neid võideti. Et liivlasi rohkem sõnakuulmisele sundida, võttis Albert tähtsamate vanemate pojad pantvangi ja saatis Saksa- maale. Liivlased alistusid siis ja lasksid end ristida.

Piiskop Albert'ile ei meeldinud elada Ükskülas. Ta ehitas endale a. 1201 Väina kaldale kiriku ja lossi, mille ümber tekkisid varsti saksa kaupmeeste elamud ja kaubalaod. Nii sai alguse Riia linn, mis osutus toetuspunktiks sakslastele maa vallutamisel ning piiskopile tema võimu maksmapanemisel. Ühtlasi kujunes Riia linn varsti kaubalinnaks, andes rikkalikku tulu saksa kaupmeestele ja piiskopile.

Mõõgavendade ordu. Ristsõdijad viibisid Liivis vaid suve ja läksid siis jälle tagasi kodumaale. Kuigi ristsõdijaid jälle võis koguda, polnud nendest siiski kindlat alatist tuge. Piiskop Albert vajas alatist kaitseväge. Ta tuli varsti mõttele asutada ka Liivisse rüütliordu, nagu neid oli tekkinud ristsõdade ajal idas. A. 1202 teostabki ta oma mõtte, asutades Mõõgavendade ordu, mis paavst Innocentius III poolt leidis kinnituse. Ordu liikmed kandsid valget mantlit, mille õlale õmmeldi punane rist ja selle alla mõök, mispärast ordu liikmeid hüüti mõõgavendadeks ja ordut ennast Mõõgavendade orduks. Mõõgavennad andsid lubaduse, et nad ei abiellu, et on oma ülemusele sõnakuulelikud, et pühendavad kogu oma elu võitlusele paganate vastu. Ordu alatiseks asukohaks oli Võnnu ja tema ülemaks ordumeister.

Piiskop Albert oli lootnud saada mõõgavendades ustavaid sulaseid, kes ikka jäävad tema käsutusse. Kuid niipea, kui

ordu võim suureks kasvas, ei mõtelnudki mõõgavennad alluda piiskopile. Piiskopi ja ordu vahel sõlmitud lepingu põhjal a. 1207 said mõõgavennad endale võidetud maadest ühe kolmandiku, kust nad ise võisid nõuda kümnismaksu. See leping kindlustas ordule majandusliku sõltumatuse ja selle järele hakkas ordu püüdma ka iseseisvusele.

Kirikute ja kloostrite rajamine. Mõõgavendade abil oli Albertil lootus vallutada maa, kuid ta mõistis, et üksi vägivallaga ristiusk peale sundida, nii et see inimeste südamesse tungiks, võimalik pole. Rahva usulist meelsust pidid võitma kirikud ja kloostrid. Seepärast asus Albert käsikäes paganate võitmisega kirikute ja kloostrite rajamisele. Esimene klooster asutati 1205 a. Väina suudmesse, Dünamündesse. Nagu keskajal Läänes, nii andsid ka Liivimaal kloostrid eeskuju majapidamise alal. Seega ei seisnud kloostrite tähtsus üksi ristiusu levitamises, vaid ka põllukultuuri tõstmises ja käsitöö oskuste edendamises. 1206. a. tehti algust maakirikute ehitamisega.

Liivlaste ja lätlaste lõplik allaheitmine. Ristisõdijate ja Mõõgavendade ordu kaasabil vallutas Albert umbes 8 aasta vältel kogu liivaste ja lätlaste maa.

Sakslaste tulekul maksis Liivis ja Lätis vene mõju. Lätlasi maksustas Pihkva, liivlasi Polotski vürst. Et algul sakslaste tegevus kandis vaid usulist laadi, ei olnud neil kokkupõrkeid venelastega. Kuid niipea kui sakslaste tegevuses hakkas avalduma maadevallutamise tung, läks nende vahekord venelastega teravaks. Aga vene vürstidest polnud vastupanejat sakslastele. Nende võim murti Väina orus mõne aastaga. Selline kiire võit on seletatav seega, et liivlased ja lätlased venelasi sakslaste vastu ei toetanud. Liivi ja Läti kannatasid veel rohkesti leedulaste röövretkede all, vene vürstidest polnud nende kaitsjat. Sakslastest aga uskusid liivlased ja lätlased, et nad neid kõigi naabrite vastu suudavad kaitsta. Ka venelased olid oma usku peale sundinud. Sakslased olid usupoliticas kavalamad, nad ei nõudnud otsekohe loobumist kõigist paganlikest kombeist. Ka ei hävitanud sakslased kohe ühiskondlikku korda, nad jätsid alles rahvanemad. Samul põhjusil on seletatav, miks liivlased ja lätlased, eriti viimased, võrdlemisi kergesti sakslastele alistusid ja end ristida lasksid. 1208. a. oli teostunud nende allaheitmine. Liivlasi ja lätlasi sunniti nüüd sakslaste poolt maksma kümnismaksu ning tegema kaasa koos mõõgavendadega sõjakäike eestlaste vastu, kelle allaheitmisele sakslased nüüd asusid.

2. Eestlaste vabadusvõitlus 1208—1218. a.

1208. a.	—	Vabadusvõitluse algus.
1210. „	—	Ümera lahing.
1211. „	—	Viljandi esimene piiramine.
1215. „	—	Lembitu kolme maleva sõjaretk.
1217. „	—	Paala lahing.

Vabadusvõitluse algus. Eestlaste allaheitmine ei osutunud aga sakslastele kergeks. Eestlased olid osavamad sõjakunstis kui nende naabrid, liivlased ja lätlased; nad olid ka julgemad ja hindasid kõrgemalt oma rippumatust. A. 1208 ilmusid sakslased koos liivlaste ja lätlastega Ugandisse. Nad rüüstasid külasid, tapsid inimesi ja vallutasid Otepää kindluse. Seejärel pöördusid nad tagasi, viies kaasa vange ja riisutud vara.

Kui vaenlased olid lahkunud, kutsusid uugandlased kaasa sakalasi ja tungisid lätlaste maale, makstes neile hävitus-töö. Nad piirasid ümber Beverini kantsi (arvatavasti praegune Volmar), kuid lahkusid enne kindluse langemist kartuses tabatud saada sakslaste abiväest. Eestlaste rüüsteretkele vastasid jälle lätlased, tungides Sakalasse. Rüüsteretki korraldasid ka mõõgavennad, kuna piiskop eestlastega 1209. a. rahu sõlmis. 1210. a. tabas Eestit veel novgorodlaste sõjakäik Torma ümburuse ja Otepää alla. Nii algas raske vabadusvõitlus, mis nõudis meie esivanemait suurt pingutust ja ohvrimeelsust.

Ümera lahing. Siiski olid eestlastel julged kavatsused. Läbirääkimisi pidades kurelastega ja Toreida liivlastega ning abi paludes venelasilt ja leedulasilt, otsustasid eestlased sakslasi välja tõrjuda maalt veel 1210. a. Kurelased pidid tulema laevadel ja süütama Riia mere poolt, teised minema maad mööda Riia alla. Kuid ettevõtte ebaõnnestus. Liitlaste keskel puudus üksmeel ja neil polnud ühist juhatajat. Kurelased jõudsid küll Riia alla ja püüdsid linna tungida, kuid abi puudusel said nad sakslaste käest lüüa.

Eestlased asusid samal ajal piirama Võnnu kantsi. Metsast kokkuveetud puudest ehitasid nad torni, mille all sõidides varju leidsid ja millest nad tuld ja tõrva pildusid vaenlase kantsi. Kuid Võnnu sai abiväge Riia, ka tõtanud liivlaste vanem Kaupo mõõgavendadele appi, samuti lätlased. Vaenlase suurt ülekaalu tundes loobusid eestlased Võnnu piiramisest ja läksid üle Koiva jõe. Mõõgavennad koos liivlaste ja lätlastega läksid neid taga ajama. Nad saatsid ette salakuulajaid, kes ta-

gasi tulles teatanud, et eestlased põgenenud üle Ümera. Nüüd asusidki mõõgavennad oma kaaslastega teele Ümera poole. Osa eestlaste väge oli end peitnud Ümera metsa. Kui vaenlased jõudsid jõe kaldale ja kallale tungisid eestlastele, tormas met-sast välja see osa, kes oli peidus. Ootamatult seljatagant kal-laletung eesti väe poolt otsustaski Ü m e r a l a h i n g u eestlaste kasuks (1210). Selles lahingus langesid Kaupo poeg ja väi-mees ja hulk rüütleid. Vaenlased põgenesid. Eestlased kihu-tasid neid taga ja tapsid neist palju. Ligi 100 vaenlast võt-nud nad vangi.

Ümera võit oli määratu tähtsusega. Ta äratas eestlastes lootust vaenlastest jagu saada; ühtlasi mõistsid eestlased, et vaenlane on tugev, et tema võitmiseks ei piisa üksikute maa-kondade jõududest, et vajalik on kõigi maakondade üksmeelne väljaastumine.

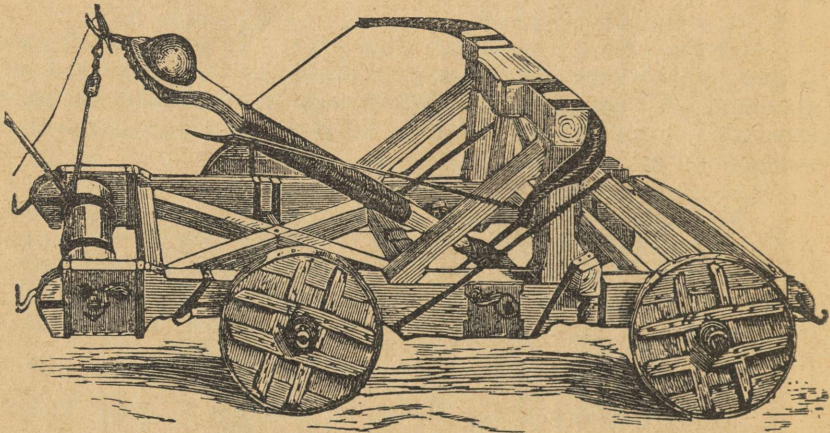
Vastastikused relvad. Ümera tegusid ruttasid kätte maksma sakslased koos liivlaste ja lätlastega ning Pihkva vene-lased veel 1210 a. lõpul. Nad korraldasid rüüsteretke S o o n - t a g a n a s s e. Et nad täiesti ootamata tulid, langes neile osaks suur sõjasaak. Läti Hendrik kirjutab sellest rüüsteretkest järgmist.

„Ja vägi valgus kõikidele teedele ja küladesse ja tappis kõikjal palju rahvast ja ajas neid taga lähemates maakondades, kus nad neilt naised ja lapsed vangi võtsid ja viimaks kantsi (arvatavasti Soontagana) juurde kogunesid. Järgmisel ja kolmandal päeval käisid nad külades hävitades ja põletades kõik, mis nad leidsid, ja on saanud hobuseid ja veiseid arvamatu palju; üksi härgi ja lehmi oli ligi neli tuhat, arvamata hobuseid ja muid loomi ja vange, keda oli arvutu hulk. Neljandal päe-val, kui nad olid vallutanud ning põletanud kolm kantsi, lahkusid nad sealt maalt kogu riisunud varaga, pöördusid kodu poole, jagasid saagi endi vahel ühtlaselt ja on rõõmuga läinud tagasi Liivimaale ja kõik kiitnud issandat, kes neile võimaldas vastastele kätte maksta.“

Mõne nädala pärast korraldasid eestlased kättemaksuretke Lätisse ja Liivisse, kus põletasid külasid ja kirikuid. Eriti vaprad olnud sel sõjakäigul sakalased, kelle maalinn oli Viljandi. Selle kantsi vastu korraldasid nüüd sakslased sõjakäigu.

Viljandi esimene piiramine. Viljandi kantsi vallutamist pidasid sakslased väga tähtsaks, sellepärast kogusid nad suure väe ning viisid kaasa heitemasina, ammud ja muud riistad, mis kantsipiiramisel tarbeks läksid. Viljandi piiramisest kirjutab Läti Hendrik :

„A. 1211 pandi toime Viljandi kantsi esimene piiramine Sakalas sakslaste, liivlaste ja lätlaste poolt. Ja sakslased saatsid liivlased ja lätlased kogu ümbruses asuvat maakonda laastama ja toitu ning vilja tooma. Need käisid läbi kõik külad ja tapsid palju eestlasi ja töid teisi vangidena kantsi juurde. Siis läks Berthold (ordumeister) Võnnust ühes lätlastega ja nende vanematega kantsile lähemale, viies kaasa kõik saadud vangid, ja ütles: „Kui teie jätate oma väärjumalate austamise ja tahate ühes meiega uskuda tõelisse jumalasse, siis anname teile need vangid elusalt tagasi ja ühendame teid endiga rahu sidemega vennalikus armastuses“. Aga eestlased ei tahtnud nende jumalast ega kristlaste

Heitemasin.

nimest kuuldagi, ähvardasid rohkem sõjaga, varustasid end sakslaste sõjariistadega, mida nad esimeses kokkupõrkes kantsi värava juures olid võitnud, hooplesid kantsi ülemisel äärel, valmistusid sõdimisele ja pilkasid sõjaväge oma kisaga teda teotades. Lätlased haaravad kinni kõik vangid, surmavad nad, viskavad nad siis kraavidesse ja ähvardavad samaga kantsisolijaid. Vahepeal tapsid ammukütid paljusid eestlastest ja kihutasid kõik tagasi valli taha; teised ehitavad kaitsetorni. Liivlased ja lätlased täidavad kraavid põhjast ääreni täis kokkukantud puudega ja ajavad kaitsetorni (ratastel või rullidel) sealt üle valli ligi. Lätlased ühes ammuküttidega lähevad üles kaitsetorni, surmavad paljusid kindluses nooltega ja odadega ja haavavad paljusid; äge lahing kestab viis päeva. Eestlased püüavad esimest puuhunnikut põlema süüdata, paisates sinna kantsist ratastel rohkesti tuld. Liivlased ja lätlased aga puistavad sinna peale lund ja jääd ning kustutavad selle. Rüütelvend Arnold, kes seal ööd ja päevad töötas, löödi viimaks kiviga surnuks. Sakslased seavad üles masina, millega nad ööd ja päevad kive visates purustavad kindlustatud kohti ja surmavad inimesi ja loomi kantsis lugemata arvul. Eestlased ei olnud kunagi säärast näinud ega oma maju

selliste hoopide vastu kindlustanud. Liivlased ühes lätlastega kõrgendavad kuni püstitarani puuhunniku, sinna kuivi puid otsa kandes. Sakslased sõjariistus ronivad sinna üles, murravad tara maha, leiavad seestpoolt teise kindlustuse, mida ei suuda nad maha kiskuda. Kantsisolijad kogunevad ülal ja kive ja puid visates ajavad tagasi sakslased, kes alla jõudnud, panevad puuhunnikule tule otsa ning süütavad kantsi põlema. Eestlased lõhuvad põlevad aiad ja põlemasüttinud kindluse puuosad koost ja kisuvad laiali. Kui tuli kustutatud, parandavad nad järgmisel hommikul kindluse ning valmistuvad jällegi kaitsmisele. Kantsis oli aga palju tapetute korjuseid, veepuudus, ja peaaegu kõik olid haavatud, nii et nõrkesis juba. Kuuendal päeval ütlesid sakslased: „Kas te ikka veel panete vastu ega tunnusta meie Loojat?“ Seepeale vastasid eestlased: Teie jumal on meid võites meie vaimu teda austama pannud. Seepärast palume teid meile nagu liivlastele ja lätlastelegi ristiusu-ike armulikult peale panna.“ Siis kutsusid sakslased vanemad kantsist välja, seletasid neile kõik ristiusu kohustused ja lubasid neile vennalikus armastuses rahu. Vanemad, täis rõõmu rahu üle, lubavad ristimise vastu võtta liivlastega ja lätlastega ühesugusel õigusel. Kui pantvangid olid antud ja rahu tehtud, võtsid vanemad endiga kaasa kantsi preestreid, kes pühitsetud veega piserdasid kõiki maju ja kantsi, mehi ja naisi ühes kogu rahvaga ja andsid neile ristimise eel juhatusi, kuna ristimine lükati edasi. Kui see nüüd oli korda saadetud, pöördus sõjavägi Liivisse tagasi.

1. Miks asusid sakslased Viljandi piiramisele?
2. Kes võtsid osa Viljandi piiramisest?
3. Milliseid abinõusid tarvitati Viljandi Kantsi piiramisel ja kaitsmisel?
4. Millistel tingimustel lõppes piiramine?

Eestlaste pealetung. Vaherahu. Vaevalt olid sakslased oma kaaslastega lahkunud Viljandi alt, kui sakalased neile järele läksid ja maha põletasid Asti järve ümbruses asuvad lätlaste külad ning läksid siis suure saagiga koju. Teine sakalaste vägi **L e m b i t u** ja **M e e m e** juhatusel läks üle Ümera jõe. Ka siin surmati läti mehi; naised ja lapsed võeti vangidena ja vara sõjasaagina kaasa. Muide põletati siin maha Ümera kirik, mille preestriks oli Läti Hendrik ja rõõviti tema vara.

Ridalased ja teised Läänemaa eestlased langesid jälle liivlaste kallale. Viimaseid aeti taga igal pool, niihästi külades kui metsades. Eestlased said palju saaki.

Samal ajal läksid saarlased oma sõjalaevadel Koiva jõge mööda **T o r e i d a s s e**, piirates Kaupo kantsi jõe poolt. Läänemaalaste vägi asus kantsi piirama maa poolt. Moonamuretsejad käisid ümbruskonda riisumas, hoolitsedes toidutagavarade eest. Eestlased tahtsid vaenlasi põhjalikult lüüa. Võites liivlasi,

lootsid nad koos liivlastega sakslasi hoopis minema kihutada. Kuid vahepeal oli saabunud Riiga uusi ristsõdijaid. Kõik nad koos mõõgavendadega ja piiskopivasallidega ruttasid appi ümberpiiratud liivlastele. Nüüd löödi eestlaste vägi täiesti segi, eestlased olid sunnitud põgenema, jättes maha rikkaliku saagi. Saarlased kaotasid oma laevastiku.

Sakslased koos ugandlastega olid asunud Lätis Beverini kantsi piiramisele, kuid kuulda saades Toreida kaotusest lahkusid nemadki Beverini alt. Eestlaste pealetung 1211. a. oli väga julge kutse vaenlast võita. See pealetung näitas ühtlasi et eestlastes oli arenemas ühistunne; juba võitlesid mitu maakonda käsikäes. Kuid vaenlase kõrgem sõjakunst ja parem varustus põhjustas kaotuse. Suurtele kaotustele 1211. a. seltsis veel Lõuna-Eestis näljahäda ja katk. Ka ei loobunud sakslased ja lätlased röövretkist. Isegi üle Emajõe tungisid nad. Novgorodi vürst Mstislav tungis 1212. a. Harjumaal Varbola kindluseseni. Nii raskeks kujunes seisukord 1212. a. Et samal ajal ka sakslased, liivlased ja lätlased olid tüdinud, lepiti vastastikku kokku ja sõlmiti Toreidas kolme aasta peale vaherahu (1212). Sakalased pidid lubama võtta vastu ristiusu. Tegelikult aga ei rutanud sakslased Sakalamaa ristiusustamisega. Läti Hendrik ütleb, et sakalased käisid endiselt kael püsti ega kuulunud sakslaste sõna.

Lembitu kolme maleva sõjaretk. Tegelikult ei oodanud sakslased ära vaherahu lõppu. Nad algasid sõjalist tegevust juba enne tähtaega. Vaherahu tähtaja möödumisel piirasid nad ümber Lembitu kantsi Lehola ja sundisid kindluses olijaid vastu võtma ristiusu (1215).

Eestlased veendusid veel enam, et sakslastest lahti saab ainult nende lõpliku võitmisega ja et see võit mõeldav on kõigi maakondade koostöö läbi. Otsustatigi ühiselt minna pealetungile veel 1215. a. Seda ühist ettevõtet nimetatakse Lembitu kolme maleva manöövraks, sest pealetung teostus kolme malevaga ja ettevõtte organiseerijaks oli Sakala vanem Lembit, vanade eestlaste silmapaistvamaid juhte.

Saarlased läksid välja jälle laevadel, seekord Riia alla, sest taheti kohe Riiga vallutada. Et liivlased ja lätlased ei saaks appi tulla Riiale, läksid samal ajal ridalased ja teised läänlased Toreidasse, kuna sakalaste ja ugandlaste malev tungis Lätisse. Täiesti ootamata eestlastele saabus riialastele abi Saksamaalt ristsõdijate näol. Saarlaste käsi käis nüüd halvasti, neil tuli kiiresti lahkuda. Ka läänlased löödi tagasi. Ainult sakalastel ja ugandlastel Lembitu juhatusel läks korda sisse piirata lät-

*laste kantsi; nad surmasid lätlaste vanema Talibaldi, kuid kartes vaenlase abiväe tulekut ja teada saades saarlaste ning läänlaste kaotusest, põgenesid ka. Nii ebaõnnestus „Lembitu kolme maleva manööver“, mis oli asjaalgajate poolt hästi kavatsatud, mille läbiviimiseks aga ei piisanud jõudu eestlastel.

Sellele sõjakäigule vastasid sakslased ja lätlased kättemaksuretkega Ugandisse. Ühest retkest saagiga koju tulnud, läksid nad jälle uuesti. Ugandlastele korraldasid Talibaldi pojad hirmsa veresauna, makstes kätte oma isa surma. Metsikult kannatada saanud ja kurnatud Ugandi alistus viimaks veel 1215. a. Tema järel tegi seda sama Sakala, kes kartis, et talle Ugandi saatus osaks saab, kui ta ei alistu. Nii langes Lõuna-Eesti kuni Paala ja Emajõe ni sakslaste käsutusse ja kohalikud eestlased lasksid end ristida.

Madisepäeva ehk Paala lahing. Kuigi Ugandi ja Sakala hädasunnil alistusid, mõistsid eestlased, et sakslased pole üksi ristiusku toomas vaid et nad taotlevad maavallutamist. Oma iseseisvust kaotada ei tahtnud aga eestlased. Nüüd, kus Ugandi ja Sakala äralangemisega nende jõud oli vähenenud, kutsusid eestlased appi venelasi. 1217. a. tulidki venelased ja piirasid ümber Otepää kantsi. Kindlus oli sunnitud alistuma ja sakslased kihutati välja Eesti piirest. Jälle olid eestlased vabad ja nende julgus tõusis.

Lembit organiseeris jälle kiires korras suure maleva. Ta saatis käskjalad kõigisse maakondadesse üleskutsega kohe tulla võitlusele sakslastega, et neid lõplikult lüüa. Koguski ridalasi, harjulasi, virulasi, järvalasi, sakalasi, umbes 6000 meest. Ka venelastele saadeti kinke ja paluti neid appi, kuid vene abi hilines. Lembit asus oma malevaga Paalajõe lähedale Sakalasse. Sakslased, saades teada eestlaste kavatsusist, kogusid umbes 3000 rüütli; välja käsutati ka liivlased ja lätlased. See koondatud sakslaste vägi ruttas vastu Lembitule. Viimasel polnud veel kohal vene abi, aga Lembit otsustas siiski anda lahingut sakslastele.

Madisepäeval 21. septembril 1217. a. jõudsid sakslased Eesti maleva kohale. Eestlased, kes end varjasid metsas, tulid sealt välja. Nii algas Madisepäeva ehk Paala lahing. Kaua kestis vihane võitlus, mis nõudis palju ohvreid mõlemalt poolt. Lembit võidelnud esirinnas, juhatahes ja julgustades teisi. Aga ta langes ägedas võitluses, ka teisi vanemaid hukkus. Need kaotused mõjusid masendavalt ja tõid segadust eestlaste malevasse. Eestlased taganesid lahinguväljalt, kaotades umbes 1000 meest, surnutena; sakslaste saagiks langes umbes 2000 hobust

ja hulk relvi ning muud vara. Ka võitjate kaotused polnud väikesed. Teiste hulgas on langenud liivlaste vanem Kaupo, see sakslaste truu abiline. Et lätlased ja liivlased veel rüüstamisele andusid, tuli eestlastel kiires korras paluda rahu. Eestlased pidid tunnustama sakslaste ülemvõimu Paala jõeni ning lubama makse maksta.

Olid möödunud esimesed 10 aastat vabadusvõitlust. Eestlaste võim polnud kaugeltki veel murtud. Rahvas, kes peaaegu organiseerimata oli niikaua suutnud vastu panna hästi organiseeritud jõule, oskas kindlasti hinnata vabadust ja võidelda oma iseseisvuse eest. Soov jäada vabaks ja iseseisvaks juhib eestlaste võitlust ka järgmisel aastakümnel. Kuid endistele vaenlastele tulid juurde uued; ka taanlased ja rootslased ilmusid saaki saama, meie kodumaad vallutama. Nüüd kippus vabadusvõitlus minema üle jõu. Aga ainult visalt, võideldes elu ja surma peale alistuvad meie esivanemad võõrastele võimudele.

III. Eestlaste vabadusvõitlus 1218—1227. a.

1219. a.	—	Tallinna asutamine.
1223.	„	— eestlaste üldine vastuhakkamine.
1223	„	— Viljandi langemine.
1224.	„	— Tartu langemine.
1227.	„	— Saaremaa vallutamine.

Taanlased koos sakslastega Eestit vallutamas. Eestlaste vastupanu oli olnud nii visa, et piiskop Albert juba lootuse kaotas üksi sakslaste jõuga eesmärki saavutada. Eriti hirmuäratavalt mõjusid eestlaste abisaamise võimalused Venest. Et samal ajal läänest risticõdijate juurdesaatmine kahanes, otsustas piiskop Albert appi kutsuda maad vallutama taanlasi. Ta sõitis ise jaanipäeval 1219. a. Valdemar II juurde. Taani kuningas nõustus appi tulema, kuid tingis välja, et kõik taanlaste poolt allaheidetud maad jääksid Taanile. Seega näitas Valdemar II, et Taanigi eesmärk oli võtta osa Eesti jagamisest.

Veel enne taanlaste tulekut korraldasid eestlased ja sakslased vastastikuseid retki. Tapeti ja rööviti ning pöörduti siis saagiga koju tagasi. Eestlasi aitasid venelased. 1219. a. algul käisid sakslased rüüstamas Põhja-Eestis. 1219. a. suvel tulid Eestisse taanlased. Nad maandusid eestlaste maalinna Linda-

nisa kohal, lõhkusid ta maha ja asurasid asemele Taani kantsi, pärastine Tallinn. Kohalikud eestlased tarvitasid kavalust. Nende vanemad käisid taanlaste leeris, rääkisid sõbralikku juttu ning lasksid end ristida. Ühtlasi aga kogusid eestlased sõjaväge, ja kui see koos oli, tungisid nad mitmest küljest taanlaste laagrisse. Kuid võitlus lõppes siiski eestlaste kaotusega; neid langenud siin umbes 1000 meest. Taani rahvajutt kõneleb, et kui lahingumõllus eestlased ära võtnud kõik taanlaste lipud, siis langenud taevast taanlaste ridadesse uus lahingulipp, valge rist punasel põhjal, mis on Taani riigi lipuks tänini, ja selle lipuga võitnud taanlased eestlasi.

Eestlaste üle võidu saanud, hakkasid taanlased eestlasi ristima. Sedasama tegid ka sakslased ja rüüstasid Põhja-Eestit kõige julmemal kombel. Eestlaste ristimine kujunes võiduajamiseks sakslaste ja taanlaste vahel. Kuigi mõlemast rahvusest misjonärid kuulutasid ühte usku, püüti jõuda ette võistlejast ja kindlustada seega maa oma ülemusele. Läti Hendriku järgi käsutasid misjonärid inimesed kokku ja piserdasid neid pühitsetud veega. Selles seisiski ristimine. Ristimise kiirendamiseks anti külavanemaile koju kaasa vett ülesandega ristida koduseid. Kui küla ristiti taani misjonäride poolt, püstitati sinna puust rist tunnusmärgiks, et maa kuulub Taanile. Ristisid saksa misjonärid küla, loeti seda sakslastele alluvaks. Oli juhtumeid, kus taani misjonärid sattudes külla, mis oli sakslaste poolt ristitud, omakorda ristisid ja külaelanikke karistasid sakslaste poolt ristidalaskmise eest. Niisama toimisid ka sakslased. Üldse arenes sakslaste ja taanlaste tegevus Põhja-Eestis teravaks võistluseks. Sõjast omavahel hoidusid kristlased kartusest eestlaste ees. Mis puutub eestlastesse, siis suhtusid nemad ristimisse ükskõikselt; umbkeelsete misjonäride püha juttu nemad ei mõistnud, nad leppisid ristimisetalitusega kui pahega, mis neile peale suruti.

Rootslaste retk. 1220. a. ilmusid ka rootslased osa saama eestlaste maa jagamisest. Nad vallutasid Lihula ja hakkasid eestlasi ristima. Varsti tulid aga saarlased ridalastele appi. Need hävitasid Lihula kantsi ja tapsid rootslased. Uusi vallutamiseteki rootslased ei korraldanud.

Eestlaste üldine vastuhakkamine. Julgustatud võidust rootslaste üle asusid järgmisel aastal saarlased koos harjulastega Tallinna piirama, et ka taanlasi minema kihutada. Kuid see ülesanne osutus raskeks, neil tuli varsti loobuda piiramisest.

1222. a. ilmus Valdemar II suure laevastikuga Saaremaale. Asuti ehitama kindlust. Kuningas ise lahkus varsti maalt, jättes oma sõjaväe kindlust kaitsma. Kuid siis asusid saarlased

ja läänlased piirama taanlaste kantsi, kasutades piiramismasinaid, paterelle, mille valmistamist eestlased olid õppinud sakslastelt. Taanlased ei suutnud kaua vastu panna poolvalmis kindluses ja alistusid. Julgustatud sellest uuest võidust, läkitasid nüüd saarlased üleskutsed kõigile mandrieestlastele üldiseks vastuhakkamiseks ühisele vaenlasele.

Saarlaste algatusel oli edu. Algas uuesti võitlus maa-vabastamiseks. Peaaegu kõik maakonnad olid jalul. Võitlus algas Lääne- ja Harjumaal, millised maakonnad puhastati taanlastest. Ainult Tallinn oli taanlaste käes. Väga südid olid viljandlased vastuhakkamisel. Ootamatult langesid nad kantsis viibivate sakslaste kallale, tappes neid osalt, osalt vangistades ning jaotasid siis omavahel nende varanduse. Otepäasse ja Tartusse saadeti kiires korras käskjalad sõnumiga, mis tehtud. Algas võitlus ka Ugandis. Sakslased surmati või vangistati, ainult üksikud pääsesid põgenema. Nii oli kogu Eesti peale Tallinna jälle vaba (1223).

Ühtlasi taganesid eestlased ristimisest. Nad pesid endilt maha ristimise ja puhastasid hoolega maju, mida preestrid olid piserdanud pühitsetud veega. Ristiusu kombe järele maetud surnud kaevati maast välja ning põletati ära vana harjumuse järgi. Siis läkitasid eestlased saadikud Riiga vange vahetama: vangistatud sakslaste vastu vahetasid nad välja oma vangid. Ühtlasi teatasid eestlased, et nemad seni end ristida ei lase, kui maal on veel elus „küünrapikkune poisike“.

Õieti hinnates seisukorda, et tegemist on kahe vaenlasega (sakslaste ja taanlastega), võtsid eestlased kõik oskuse kokku vaenlastest jagusaamiseks. Õppinud sõjakunsti vaenlastelt, eriti masinate tarvitamist, katsusid nemadki neid abinõusid kasutada lahinguis. Ühtlasi palusid nad abi Novgorodi venelastelt. Kuid võitlus käis siiski üle jõu.

Viljandi ja Tartu langemine. Veel 1223. a. augustis piirasid sakslased ümber Viljandi kantsi. Sakalased, väikest toetust saades venelastelt, panid küll kaks nädalat vastu, kuid siis sundis nälg ja haigused neid alistuma. Eriti vihased olnud sakslased pärast Viljandi vallutamist venelaste vastu, neid poodud üles „hirmuks teistele venelastele“. Viljandi järele langes ka Paala kants; nüüd oli Sakalamaa jälle sakslaste võimuses.

Alles pärast mõlema kindluse langemist saabus Venest suurem abivägi. Ühes saarlaste, virulaste, harjulaste ja järvalastega asusid venelased piirama Tallinna. Aga Tallinn oli hästi kindlustatud ja piiramine ebaõnnestus. Pettunud ettevõttest otsustasid venelased tagasi minna, riisudes enne mitmel pool

misele. Tartu oli hästi kindlustatud ja siia oli kogunenud kogu Eestist ärksamaid ja julgemaid malevlasi, ka viibis kindluses 200 meheline vene vägi. Nagu nähtub Läti Hindriku jutustisest, osutasid nii piirajad kui kaitsejad suurt osavust. Piiramine algas 15. aug. 1224. a.

Sakslased katavad väljad telkidega, hakkavad kantsisolijaile peale tungima, seavad vähemaid masinaid ja heitemasinaid (paterelle) korda, valmistavad õige suure hulga sõjariistu, püstitavad kaitsetorni, õige tugeva, mis nad kaheksa päevaga olid suure kunstiga valmistanud suurtest ja tugevatest puudest, sama kõrge kui kants, ajavad selle üle kraavi kantsile lähemale ja hakkavad peagi alla maad kaevama. Kaevamiseks nii õõsi kui päeval määratakse pool sõjaväge, nii et ühed kaevavad ja teised veavad välja mahalangevat mulda; seeläbi langeb hommikul suur osa kraavikallast valli küljest maha. Ja varsti ajavad nad kaitsetorni kantsile veel lähemale.

Ammunooltega haavavad sakslased paljusid kindluse äärel ja tapavad teisi masinate visetega. Heitemasinatega viskavad nad tulist rauda või tulekatlaid kantsi. Palju hirmu teevad nad kantsisolijatele seega, et mõned valmistavad riistu, mida nimetatakse siilideks ja sigadeks, teised jälle veavad puid hunnikusse, teised panevad tule otsa. Ja sel viisil võitlesid nad väga palju päevi. Samuti ka kantsisolijad valmistasid masinaid ja heitemasinaid sakslaste masinate vastu, seadsid kütid oma vibupüssidega ja ambudega teiste noolte vastu. Ja sakslased kaevasid õõd ja päevad puhkamata; seepärast jõudis kaitsetorn kantsile ikka lähemale. Väsinuile ei anta sugugi rahu; päeval sõdivad nad, õõsi mängivad ja kisendavad: liivlased ühes lätlastega, kes löövad oma mõõku vastu kilpi ja seejuures karjuvad, sakslased trummidega, viledega ja kisaga on õõd läbi magamata üleval.

Eestlased süütavad kantsis suure tule põlema: nad teevad kindluse suure augu, kust nad veeretavad alla ning juhivad kantsitorni peale tulega täidetud rattaid ja viskavad sinna peale veel suuri puuhunnikuid. Ometi ajavad sõjariistadega varustatud sakslased tule laiali, lõhuvad rattad puruks, hävitavad leekide võimu ning kaitsevad oma torni. Vahepeal veavad teised sõjaväelased puid kokku ja süütavad silla põlema.

Aga pilskopi vend võtab tule oma kätte ja hakkab kõige esiti vallile ronima. Tema sulane oli kohe tema kaasas ja viivitamatult ning takistamatult jõuavad nad üles kindlusele. Kui teised sõjaväelased seda näevad, jooksevad kõik ja lähevad neile järele. Igaüks tõstis oma seltsimehe üle kantsi, kuna teised tungisid sisse august, mille kaudu olid kantsisolijad tulerattaid välja veeretanud, ja esimesed tegid järeletulijaile teed ning mõõkadega ja odadega kihutasid kindluse vallilt eestlased ära. Kui nüüd juba palju sakslasi oli tulnud kantsi, järgnesid neile

ka lätlased ja mõned liivlased. Ja kohe hakkasid nad rahvast tapma, nii mehi kui ka naisi, ega andnud neile armu, kuni nad olid neid hukanud arvu järgi juba tuhat. Venelased aga, kes jooksid kindluse sisse-musse, tõmmati sealt välja ja löödi kõik maha, kokku ligi kakssada. Kõigest kantsisolevaist meestest jäeti ainult üks venelane elusse. Selle saatsid rüütelvennad hea hobuse seljas tagasi Novgorodisse ja Suzdalisse oma isandaile sõna viima sellest, mis oli juhtunud.

Kui kõik mehed olid tapetud, algas kristlastel suur rõõmupidu ja mäng, trummidega ja viledega ja teiste muusikariistadega. Selle järele võtsid nad tapetute relvad, riided, hobused ja kogu kantsis oleva saagi ning ka järelejäänud naised ja lapsed, süütasid kantsi põlema ja pöördusid suure rõõmuga kohe järgmisel päeval tagasi Liivisse.

(Läti Hindriku Liivimaa kroonika j.)

Umbes poolekuise piiramise järele läks sakslastel korda tungida linna, kus nad linna kaitsjaile korraldasid metsiku verisauna. Tartu vallutamiseega oli murtud eestlaste võim mandril. Kogu maa oli laastatud: linnad ja külad põletatud, varandused riisutud, vapramad ja julgemad mehed maha tapetud. Võõrad võisid nüüd julgesti asuda Eestisse elama. Kuna Sakalamaa ja Ugandi vaidlematult sakslastele kuulusid ning Harjumaa ja Revele — taanlastele, vaidlesid sakslased ja taanlased palju omavahel Järva-, Viru- ja Läänemaa kuuluvuse üle. Vabaks olid jäänud veel vaid saarlased, aga needki loobusid uue mässu õhutamisest ning tegid sakslastega rahu.

Saarlaste alistamine. Saarlased püsisid vabad 1227. aastani. Nemad olid olnud julgemaid ja vapramaid sõjamehi, neil oli rohkem laevu kui mandrieestlastel. Kuid ega sakslased tahtnud jätta nendegi maad vabaks. 1227. a. talvel tungisid sakslased jääkatet kasutades liivlastest ja lätlastest abivägedega, kokku umbes 20 000 meest, Pärnust Muhumaale ja vallutasid kuuepäevase võitluse järele Linnuse maalinna. Kants põletati maha. Sealt mindi Saaremaale Eesti suurimat kindlust Valjala maalinna piirama. Kantsi kaitsjad, kuulda saades Linnuse saatusest, andsid võitluseta alla. Vastuhakkamine mitu korda tugevamale vaenlasele poleks andnud tagajärgi. Rahvas laskis end ristida. Sakslased võtsid vanemate pojad pantvangideks ja lahkusid siis Saaremaalt.

Ligi 20 aastat (1208—1227) kestnud vabadusvõitlus oli seega lõppenud. Tuli, mõök ja katk olid kogu see aeg laastanud meie kodumaad. Rahvas oli hirmsasti väsinud ja tüdinud. Aga visalt olid kaitsenud meie esivanemad oma vabadust.

4. Hõimurahvaste vabadusvõitlustest.

1323 — Pähkinäsaare rahu.
896 ümber — Ungari riigi rajamine.

Soomlased. Hiljem eestlastest kaotasid soomlased oma iseseisvuse. Soomlased asustasid Soome arvatavasti I saj. p. Kr. Nende eluviisid ja usk olid umbes samasugused kui eestlastelgi. Nad elatusid põllundusest, küttimisest, kalastusest, käsitööst ja kaubandusest. Neil oli varakult kokkupuuteid oma naabrite, rootslaste ja venelastega. Rootslased käisid Soomemaal kauplemas, aga korraldasid sinna ka röövretki. Soomlased vastasid samaga, et sundida rootslasi lõpetama oma röövretki. Hiljem hakkasid ka venelased korraldama sõjakäike, tungides ida poolt Karjalasse. Nii tuli soomlastelgi kaitsta oma kodumaad kahelt poolt pealetungijate vastu.

XII saj., asusid rootslased Soomemaa allaheitmisele; nad hakkasid ühtlasi ka ristima soomlasi. Soomlased ei lahkunud oma endisest usust kergesti. Esimesel võimalusel pesid nad ristimise maha nagu eestlasedki. Jõudsamalt levis Soomes ristiusk esimese Soome piiskopi Toomase ajal XIII. saj. algul. Olles kaasaegne piiskop Albert'ile, töötas tema Soomes sama energia ja osavusega kui Albert Livimaal. Rootsist juhtis ta ametnikke Soome ja paigutas neid soomlaste keskele elama. Pikapeale tungisid rootslased ikka kaugemale soomlaste maale.

Karjala naine kedervarrega.

Ida-Soomes, Karjalas, olid juba mõnda aega rahvast ristitud vene preestr d. Muidugi ei meeldinud see rootslastele, kes levitasid katoliku usku. Paratamatult põrkusid Soome vallutamisel teravalt kokku rootslaste ja venelaste huvid. Asjast oli huvitatud Rooma paavstki. Et säästa Soomemaa katoliku usule, andis ta nõusoleku ristisõja korraldamiseks Karjalasse. Nii saabus rootsi valitsuse korraldusel ristiretk Karjalasse ja maa vallutati rootslaste poolt. Seega aga ei leppinud Novgorodi venelased, nad ruttasid omakorda Karjalat vallutama. Verised kokkupõrked venelaste ja rootslaste vahel jätkusid XIV saj. esimese veerandi lõpuni. Alles Pähkinäsaare rahuga a. 1323

määrati kindlaks piirid Vene ja Rootsi vahel. Karjala jagati kaheks: lääne osa sai Rootsile, ida osa jäi Novgorodi venelaste alla. Soomlased pidid tunnustama kogu maal Rootsi võimu, vastu võtma ristiusu ja maksma makse. Aga soomlastele jäi isiklik vabadus. Kuigi ka rootsi valitsus jagas maid vasallidele, peamiselt rootslastele, ei olnud vasallidel nii suurt võimu rahva üle kui Eestis. Soomlased kaotasid iseseisvuse, kuid neile jäi isikuvabadus ja arenemisvõimalused. Soomemaa ei liitunud päriselt Rootsi külge, talle jäeti omavalitsus. Soomel oli Turus oma ülemkohus, soomlastel oli oma raha, soomlastele

Komilasi.

võimaldati ligipääs vaimulikesse ja riigiametitesse. Soomlastele ei kitsendatud haridusesaamist. Haridust püüdsidki omandada virgad soomlased nii maal kui linnas. Soodsamad tingimused lasksid soomlastel varemalt tõusta kultuurrahvaste perre.

Permi ja volga soomlased. Permi soomlased lahkusid teatavasti algkodust Põhja-Väina, Vjatka ja Kama jõgede piirkonda, kus elatusid põllundusest, küttimisest ja kalastamisest. Nad olid ka osavad kaupmehed, mille tõttu tõusis nende aineiline kultuur. Permi soomlaste jõukus meelitas normanne nende juurde kaubavooridega, aga ka röövretkile. Teisedki vaenlased ilmusid varsti. Need olid Novgorodi venelased, kes asusid otsekohe maad vallutama. Nii kaotasid põhjapoolsed

permi soomlased, komilased, oma iseseisvuse. Ka ristiusu pidid nad vastu võtma.

Lõunapoolsed permi soomlased, votjakid, maksid XIII sajandist makse tatarlastele. Kui venelased vabanesid tatarlastest, võitsid nad omakorda votjakke. Viimased pidid vastu võtma ristiusu, maksma makse ning kandma teisi kohustusigi.

Iseseisvuse kaotusega oli takistatud permi soomlaste omapärane arenemine ning algas überrahvustus. Kuid need rahvad pole kaugeltki välja surnud. Komilasi ehk sūrjalasi arvatakse praegu olevat 376 000; votjakke — 504 000.

Volga soomlasi tabas umbes samasugune saatus. Neid püüdsid algul venela-

Votjaki neiu.

Mokša neiu pidurõivas.

Erza naine.

sed alistada. XIII saj. ilmusid tatarlased, kes võitsid vene-
lased ja volga soomlased ning sundisid neid makse maksma.
Kui tatari ike langes Venemaal, sattusid volga soom-
lased Moskva riigi valitsuse alla. Kuid ka volga soomla-
sed ei alistunud kergesti; nad kaitsesid oma iseseisvust niikaua,
kui suutsid. Samuti ei andunud volga soomlased kergesti risti-
usule, kõvasti peeti kinni oma esiisade usust. Veel XIX saj.
leidus marilasi, kes polnud lahkunud oma endisest usust. Volga
soomlasist suurim rahvas on m o r d v a l a s e d (mokšad ja erzad),
neid arvatakse praegu olevat 1 milj. 343 000.

Ungarlased. Kui ungarlased lahkusid algkodust, siis pea-
tusid nad algul kauemat aega Volga ääres. Nad olid veel
rändav rahvas ja elatusid peamiselt karjandusest ning kalasta-
misest. Viimaks liikusid nad lääne poole, peatudes jälle kauem-
at aega praeguses Lõuna-Venes. Ungarlased liikusid hobustel;
mehed ratsa ees, naised ja lapsed järgisid vankritel. Kõige
taga liikusid sulastest aetud loomakarjad. Sageli tungisid neile
kallale vaenulised rahvad, eriti Lõuna-Venemaal viibides. See
asjaolu sundis lõpuks ungarlasi ühinema. Esimeseks ungarlaste
valitsejaks hakkas vürst Arpad IX saj. teisel poolel. Tema
juhatusel asusidki ungarlased IX saj. lõpul ungarlaste praegu-
sesse kodusse, U n g a r i s s e (umbes a. 896 p. Kr.)

Ungarisse asunud, sundis rändrahva veri ungarlasi tungima
kaugemale lääne poole. Nad korraldasid röövretki Lääne-
Euroopasse. Oma väledail hobustel ilmusid nad ootamatult,
rüüstates kord Saksamaal, kord Prantsusmaal, kord Itaalias.
Kuju tagasi tulid nad ikka rikkaliku saagiga. Nende retked
ulatusid isegi Atlandini ja Püreneede taha. Palju jutustusi on
säilinud neist sõitudest ungari rahvajuttudes ja ka välismaade
kroonikais. Kuid Saksa rahvuse Püha Rooma riigi rajaja,
Otto Suur astus ungarlastele energiliselt vastu ning võitis
neid Lechi juures (955). Varsti jätsidki ungarlased hoopis oma
röövkäigud ning andusid paigalpüsivale eluviisile. Nad hakka-
sid hoolega põldu harima, käsitöid ja kaubandust arendama,
viies aegamööda Ungari ühele tasemele lääne rahvastega.

Ungarlased kummardasid üht jumalat, kuid austasid ka
taevast, maad, tuld ja tuult. Nende preestrid palvetasid ja
ohverdasid allikatel ja metsas, tuues ohvriks alati valge hobuse.
X saj. lõpul tuli Ungarisse Läänest misjonäre, kes hakkasid
rahvast ristima. Valitsejaist laskis end esimesena ristida
Stephan Püha. A. 1000 pöördus seesama Stephan paavsti
poole ja palus endale kuningakrooni. Paavst saatiski temale
nn. püha krooni. Teinud Ungari ristiusuliseks maaks, andis
Stephan oma riigile uue korralduse, mis tuges kindlale kesk-
valitsusele.

XIII saj. rüüstasid Ungarit tatarlased. Häda ja viletsus kestis maal kaks aastat. Kirikud ja linnad põletati, inimesed varjasid end metsades. Et jagu saada vaenlastest, jagas kuningas Bela IV aadlile palju eesõigusi, et meelitada neid täie innuga võitlema vaenlaste vastu. Aadli õiguste kasvamisega

Ungarlasi, noor abielupaar.

vähenesid aga talupoegade õigused; nad kaotasid liikumisvabaduse ja sattusid mõisnikkude võimu alla. Nii levis Ungariski Euroopas maksev sotsiaalne kord.

Kuningas Ludvig Suure ajal (1342—1382) saavutas Ungari suurima vägevuse. Ta omandas ülemvõimu laialistes Põhja-Balkani maakonnis, nagu Valahhias, Moldaavias, Bosnias ja teistes. Ta sai isegi Poola krooni, kuid kõik see läks jälle varsti Ungari käest.

Võitlus türklastega. Juba Ludvigi ajal teati hädaohust, mis lähenes idast. See oli türklaste tung Euroopasse Balkani kaudu. Kogu kristlik Euroopa kartis türklaste lähenemist. Nagu omal ajal Ida-Rooma vastu võttis araablaste löögid, nii tõrjus nüüd Ungari tagasi türklased, päästes Lääne-Euroopa türgi hädaohust.

Ludvig'i järeltulija kuningas Sigismund korraldas türklaste vastu ristsõja, kuid sai lüüa ja Ungari kaotas kõik oma maad lõuna pool Doonau. Tamerlani ilmumine Väike-Aasiasse pani mõneks ajaks seisma türklaste kallaletungid. Vahepeal kogus end Ungari ja kui türklased uuesti ilmusid, läks väejuht Hunyadi'l korda neid lüüa mitmes lahingus. Tehti rahu (Szegedinis, 1443), mille järgi mõlema riigi piiriks jäi Doonau.

Kuid varsti oli Ungari jälle võitluste keerises türklastega. Paavsti õhutusel läksid ungarlased koos poolakatega ristsõtta türklaste vastu, kuid said lüüa Varna all. Aga ungarlased ise võitsid hiljem jälle Hunyadi juhatusel türklasi (Belgradi all, 1456). Ka Hunyadi pojalt Matthias Corvinusel kes valiti Ungari kuningaks, läks korda takistada türklaste ülepääsu Doonau.

Matthiase aega peetakse peale Ludvigi hiilgavamaks Ungari ajaloos. See kuningas oli väga õiglane. Tundmatuna käis ta ümber maal, ja kus ta nägi, et mõisnikud tegid liiga talupoegadele, sinna ilmus ta pärast kuningana, et võtta vastutusele ülekohtuseid. Matthias andis välja seaduseraamatu, mille järgi pidid käima kohtunikud. Kohtuotsused pidid olema kiired. Matthias edendas haridust. Tema õue juures viibisid kirjanikud ja kunstnikud, ta omas selle aja kohta ühe suuremaid raamatukogusid, milles leidis 50 000 rikkalikult ilustatud raamatut. Ta arendas põllundust ja aiandust, kutsudes välismaalt asjatundjaid oma rahvast õpetama. Nii astub Ungari üsna arenenud riigina uude aega.

Küsimusi kordamiseks :

1. Millal algas meil ajalooline aeg?
2. Mis tähtsus on Läti Hindriku kroonikal?
3. Millal hakkasid sakslased koloniseerima naabermaid?
4. Millal hakkasid sakslased käima liivlaste maal?
5. Kuidas suhtusid nendesse kohalikud elanikud?
6. Kes juhatasid misjonitööd Liivimaal?
7. Millal teotses piiskop Albert Liivimaal?
8. Millal ja milleks asutati Mõõgavendade ordu?
9. Millal rajati Riia linn?
10. Mis ülesanded olid kirikutel ja kloostritel?
11. Millal alistusid liivlased ja lätlased?

12. Millal algas eestlaste vabadusvõitlus?
13. Nimetage tähtsamaid lahinguid kuni taanlaste ilmumiseni?
14. Kes oli Lembit?
15. Milles seisis Toreida vaheerahu?
16. Kelle abi kasutasid eestlased võitluses sakslastega?
17. Miks ilmusid taanlased ja rootslased Eestisse?
18. Millal rajati Tallinn?
19. Millega lõppes rootslaste retk?
20. Kuidas sobisid omavahel taanlased ja sakslased?
21. Mida taotlesid eestlased 1223. a. mässuga?
22. Millal langes Viljandi, millal Tartu?
23. Millal võideti saarlased?
24. Iseloomustage eestlaste vabadusvõitlust!
25. Kuidas elasid keskajal soomlased?
26. Kes võitsid soomlasi?
27. Kuidas kaotasid iseseisvuse permi ja volga soomlased?
28. Kes ühendas ungarlased?
29. Kuidas elasid ungarlased algul Ungaris?
30. Kes oli ungarlaste esimene kuningas?
31. Kes olid ungarlaste vaenlasteks?
32. Kes olid nende tähtsamad valitsejad?
33. Kuidas väljusid ungarlased keskajast?

III. Orduaeg Eestis.

1. Orduaeg Taani võimu languseni.

1227—1561	— orduaeg.
1237	— Saksa ja Mõõgavendade ordu ühinemine.
1238	— Stenby leping.
1343—1345	— Jüriöö mäss.
1346	— Taani aja lõpp Eestis.

Orduaeg. Kui sakslased tundsid end eestlaste maal pere-meestena, vallutasid nad ka Kuramaa, alistades seega ka kurelased. Kogu võidetud maad (Eesti-, Liivi-, Kuramaad) kutsuti ühise nimega **Liivimaa**.

Algul oli võidetud maade valitsejaks Riia piiskop, kelle käsul teotsesid ristisõdijad ja Mõõgavendade ordu. Piiskopi ja ordu vahel tekkisid aga lahkkelid juba enne sakslaste ilmumist Eestisse. Teatavasti leppisid (1207. a.) piiskop ja ordu kokku nii, et ordu sai omale $\frac{1}{3}$ võidetud ja võidetavaist maadest. Hiljem, kogu Liivimaa vallutamiseks, sai ordule võrdlemisi suur osa võidetud maadest. Kolmandaks võimuks oli Taani kuningas

Põhja-Liivimaal. Taanis olid aga rahutused. Seda kasutasid mõõgavennad ja võitsid 1227. a. ära kogu taanlastele kuuluva ala Põhja-Liivimaal. Nüüd ei tahtnud Mõõgavendade ordu enam tunnustada ka Riia piiskopi võimu, ta püüdis tõusta ainukeseks peremeheks Liivimaal. Et ordurüütlid olid sõjamehed, pidi piiskop sageli arvestama ordu võimu. Ka paavst, kes veendus, et ordu on raske kaitsta ristiisku Liivimaal, hakkas soodustama ja eesõigustama ordu. Nii kalduski Liivimaal võim ordu kätte ja sellepärast nimetatakse aega saarlaste alistamisest ordu langemiseni orduajaks (1227—1561). Kuid algusest peale kuni lõpuni tuli ordul võidelda teiste võimuharajatega.

Riia piiskop koos Riia linnaga oli tugev vastane ordule. Ka oli põhjust karta, et taanlased asuvad Põhja-Liivimaa tagasi-võitmisele. Oma ülevõimu kindlustamiseks püüdis Mõõgavendade ordu läheneda Visla alamjooksule asunud Saksa ordule. Selle tulemuseks oli mõlemate ordude ühinemine a. 1237. Sest ajast kandis Mõõgavendade ordu Liivi ordu nime ja ta oli kahtlemata tugevaim võim Liivimaal.

Stenby leping. Korra jalule saanud siseriigis, pöördus Taani kuningas Waldemar II palvega paavsti poole, et see aitaks tal tagasi saada Põhja-Liivimaal temale kuuluvad maad. Paavst andiski käsu Modena piiskop Wilhelmile võtta ära ordult Taani kuningale kuuluvad maad. Piiskop tegi seda, kuid pidas siis nimetatud maad oma käes. Waldemar II ähvardas sõjaga ja paavst kurjustas ka. Viimaks tuldi kokku a. 1238. Stenby'sse, Seelandis, kus otsustati järgmine maajaotus. Taani kuningale jäeti Virumaa ja Harjumaa ühes Tallinnaga; Järvamaa, pool Valgamaast, Sakala, $\frac{1}{3}$ Saaremaast kinnitati ordu järel; piiskopile kuuluvad maad olid: Ugandi, Läänemaa, pool Valgamaast ja $\frac{2}{3}$ Saaremaast. Stenby lepinguga võttis Vana-Liivimaa poliitiline jaotus enamvähem kindla kuju.

Sõjad venelaste ja leedulastega. Maarjamaa kristianiseerimisega oli katoliku kirik tunginud kaugele itta. Kuid sellest polnud talle küllalt. Rooma-katoliku kirik püüdis maksvusele igal pool. Venelased olid toonud nende poolt asustatud maa-desse kreeka-õigeusu. Baltimaade ristiusustamisega oli katoliku kirik jõudnud kreeka-õigeusu piirini. Nüüd oli paavsti kavatsus võita venelasi ja nende kaudu ristitud rahvaid katoliku kirikule. Et venelased vabatahtlikult usuvahetusega päri ei olnud, kavatseti asja läbi viia sõjalise jõu abil, võita vähemalt läänepoolseid vene maakondi katoliku kirikule. Tehti ettepanek Rootsile tungida Soomest vene maa-alale, Taanile — Põhja-Liivimaalt ning ordule — Lõuna-Liivimaalt. Rootsit, Taanit ja ordu meelitasid maadejuurdevõtmise võimalused ja nad olid päri.

Pealetung algas rootslaste poolt Soomest Novgorodi maa-alale. Kuid Neva jõe ääres võitis rootslased Novgorodi vürst Aleksander, kellele venelased andsid selle võidu täheks „Nevski“ aunime. Liivimaalastel õnnestus küll tungida vene maa-alasse, kuid ka neid võitis lõpuks Aleksander Nevski Peipsi jääl (1242). Nii polnud tagajärgi katoliiklaste tungil itta. Liivimaalaste ridades sõdisid muidugi ka eestlased.

Järgnevail aastail tegid Liivi ordule palju tüli leedulased. 1260. a. said liivimaalased rängalt lüüa leedulaste käest Liibavi lähedal asuva Durbenè järve ääres. Seda ordu kaotust kasutati koduski.

Rahutused Liivimaal. Kurelased kihutasid rüütlid minema nende lossidest. Saarlased, kes juba varem olid vastu hakanud, tõstsid nüüd uuesti mässu ja ordu kui ka piiskopi võim kukutati ajutiseks. Kuid ordurüütlid, abi saades taanlastelt, surusid talvel (1260—61) maha saarlaste mässu. Kui 1270. a.

saarlastel korda läks abi saada leedulastelt, hakkasid nad jälle vastu. Sakslaste võim kukutati jällegi. Kuid kui leedulased lahkusid, võitsid ordurüütlid saarlasted.

Tõsiseks vastaseks Liivi ordule oli Riia linn ja peapiiskop. Riia piiskop oli vahepeal saanud peapiiskopiks (1255. a.), tema allus üksi paavstile; peapiiskopile aga allusid Liivimaa 4 piiskoppi. Need olid: Tartu, Tallinna, Lihula ja Kuramaa piiskopid.

1297. a. puhkes ordu ja Riia linna vahel avalik sõda, kui ordulased olid lasknud purustada silla üle Väina, mille oli ehitanud linn. Linna toetas peapiiskop, mõned piiskopid ja leedulased. Kuid ordul õnnestus siiski lüüa oma vastaseid. Riia linn pidi loobuma lepingust leedulastega, lubas ehitada ordule kindluse oma linnas ning olla abiks ordule sõja korral. Nii suutis ordu sumbutada rahutused.

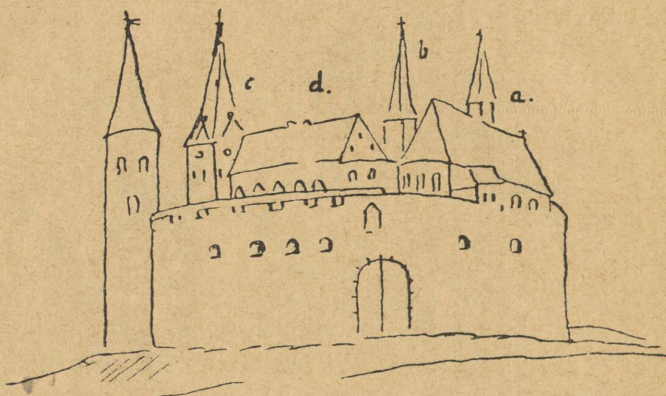
Feodaalkorra kujunemine. Lääne-Euroopas valitsev feodaalkorra eeskujul pandi ka Liivimaal maksma feudalism. Feodalismi ajal maksnud põhimõtte järgi oli maaomanikuks võitja. Nii kuulus siis Liivimaa Liivi ordule, Taani kuningale ja Riia peapiiskopile. Nagu Läänes nii läänitasid ka meil isandad maa vasallidele. Tekkis Liivimaalgi läänimeeste kiht, kellest ühed olid mitme lääni omanikud, teised jälle omasid ühe ainsa lääni. Läänid olid kas eluaegsed või pärandatavad meesläänid. Vasallid olid enamasti sakslased, ka Taani kuninga juures. Eesti vanematele jäetud ka rohkem maad ja mõned neist saanud vasallideks, samuti pääsnud mõned eestlased linna-kodanikeks.

Suurema võimu omandasid Harju-Viru vasallid, sest Taani võim oli neis maakondades väga nõrk. 1315. a. andis kuningas Eerik VII neile nn. Valdemar-Eeriku lääniõiguse, mille järgi läänid olid pärandatavad meesläänid. Hoopis väiksem oli algul vasallide võim ordu- ja piiskopimail.

Talupoegade seisukord kujunes pärast maa lõplikku vallutamist raskeks maksukohustuste, rohkearvuliste muude kohustuste ja sõjateenistuse tõttu. Maksuks hakati talupoegadelt esialgse kümnismaksu asemel nõudma iga adramaa (see oli maa-ala, mida perekond võis harida ühe hobusega) pealt üks mõõt vilja. See maks oli esialgu mõõdukas, kuid ahned isandad tegid ta pea koormavaks talupoegadele. Muude kohustuste all nõuti kirikute ja losside ehitamist. Ka teede ja sildade ehitamine ning korrashoid lasus talupoegadel. Neidki kohustusi nõuti esialgu mõõdukuse piires, kuid juba pärast esimeste mässukatsete (1260. a. 1270. a.) halvenes talurahva seisukord, eriti Harju- ja Viiumaal. Õiguse mõistmiseks allusid eestlased saksa ja taani foogtidele (käskijad), kes kohtumõistmisel pidid silmas isandate huvisid.

Jüriöö mäss. 1315—1317. a. olid rasked ikaldusaastad. Hirmus näljahäda rõhus inimesi. Kõige selle juures sai osaks talupoegadele julm kohtlemine isandate poolt, eriti Taani kuninga maades.

Taanis olid XIV saj. 20-dail ja 30-dail aastail troonitülid, mis nõrgestasid keskvalitsust. Harju- ja Virumaa vasallid katusid kohe seda aega ja andusid piiritule omavolile. Nad kihutasid talupoegi minema kohtadelt, nõudsid neilt ülejõukäivaid makse ja kohustusi. Kui eestlased kavatsesid saatkonda saata Taani valitsuselt abi otsima, siis takistasid vasallid saatkonna Taani sõitu. Et olukord järjest halvenes, ei jäänud eestlastel muud teha kui katsuda vabaneda läänimeestest.

Padise klooster.

Organiseeriti mäss. See pidi algama 1. mail 1343. a. Paluti abi Viiburist ja Turust ja võib-olla ka venelastelt. Abi pidi saabuma määratud tähtpäeval. Kuid millegi pärast algas mäss 8 päeva varem, nimelt jüriööõl 23. aprillil, ja mitte ühel ajal üle kogu maa, vaid Harjus, siis Virus ja Läänes, hiljem Saaremaal ja Sakalas.

Võõraste vägivald oli äratanud rahva hinges ääretu viha, mis väljendus nüüd kättemaksus. Põletati losse, surmati sakslasi, keda kätte saadi. Padise klooster põletati ja tapeti mungad. Siis asuti Tallinna piiramisele ja ka Haapsalut ähvardati. Eestlased valisid endile neli vanemat ehk kuningat, kes pidid juhatama võitluskäiku.

Varsti saabus ordumeistrilt ettepanek, et saatku eestlased saadikud Paide kindlusse läbi rääkima mässu põhjuste ja sihtide üle. Eestlased saatsid oma kuningad. Need läksid kolme malevlase saatel, olles arvamisel, et neile kurja ei tehta. Kuid

ordumeister laskis saadikud vangistada ning kõige julmema kombel tappa. Eesti malevad jäid juhtideta, kuid vastuhakkamisest nad ei loobunud. Ordumeister läks oma sõjaväega Tallinna vabastama ning lõi eestlased Sõjamae lahingus. Umbes 3000 eestlast jäänud lahinguväljale. Nüüd oli ordumeister seisukorra peremees. Taanlased, nähes, et nad Põhja-Liivimaad kaitsta ei jõua, andsid Tallinna, Rakvere ja hiljem ka Narva kindlused Liivi ordu võimkonda, et see hoiaks viimased Taani kuninga kroonile. Hilinemisega saabusid Turu ja Viiburi foogtid, kuid sakslased mõjustasid neid koju tagasi minema.

Likvideerinud mässu Harju- ja Virumaal, läks orduvägi Läänemaale, kus eestlased ei julgenudki enam vastu hakata. Aga vaprad olid nagu ikka saarlased. Jakobipäeval (1343) piirasid nad sisse Põide kantsi ning lootsid kindlasti vähemalt Saaremaad vabastada. Neil oligi esialgu õnne, kuid 1345. a. algul olid nad sunnitud alistuma. Sakalased jälgisid algul liikumist pealt, kuid toomapäeval 1344. a. kavatsesid nemadki vallutada Viljandi ja vabastada maakonna. See päev oli saklastel viljamaksu tähtpäev. Otsustati vilja asemel kottidesse peita sõjariistus malevlased, kes linna jõudes pidid väljuma kottidest ja maha tapma sakslased — kindlusekaitsjad. Kindluse vallutamise järgi pidid maakonna elanikud tõstma mässu. Aga selle plaani ajas nurja üks ema, kelle poeg oli ka kotisoolijate hulgas. Poja päästmise sihiga avaldas ta saladuse lossi-ülemale, kes kotisoolijad laskis vangistada. Nii lõppes ka saklaste vastuhakkamiskatse õnnetult. 1345. a. maksis Liivimaal jälle kõikjal läänimeeste võim.

Mässu tagajärgi. Eestlaste viimasel mässul oli tähtsaid tagajärgi. Taani kuningas, Waldemar IV, kellele Harju-Viru maakondade pidamine tundus üleliigse koormana, müüs a. 1346 temale kuuluvad maa-alad Põhja-Liivimaal Saksa ordule 19000 hõbemarga eest. Paavst ja Saksa keiser, kes end pidasid Maarjamaa kõrgemateks ülemusteks, kinnitasid selle müügitehingu. Aasta hiljem (1347) andis Saksa ordu kõrgemeister nende maade üle valitsemise Liivi ordule. Nii lõppes Jüriöö mässu tulemusena Taani valitsus eestlaste maal. Ordu oli kaotanud võistleja, kelle maad kuulusid nüüd tema valdkonda. Veel hiljem a. 1525 müüs viimane Saksa ordu kõrgemeister Albrecht endised Taani maad Põhja-Liivimaal 24000 kuldna eest tollaegsele Liivi ordumeistrile Wolter von Plettenbergile. Seega oli ordu tõusnud nende maade pärisomanikuks.

Peale õnnetut mässu muutus ellujäänud eestlaste elu veelgi raskemaks. Nad olid kaotanud oma juhid. Nad olid

kaotanud surnutena 30—40 tuhat inimest oma keskelt. Külad ja talud olid laostunud karistussalkade rüüstamise tõttu. Neid tuli üles kohendada. Mahatapetud läänimeeste asemele tulid uued. Nendele tulid põletatud hooned ehitada üles. Mässu ajal hukkunud eestlaste maad liideti kas seniste mõisade külge või loodi uus mõis. Nii tuli järelejäanud talupoegadel teha palju rohkem tööd. Nende kohustused tõusid ja hakkas maksma teoorjus. Ka isandate käitumine talupoegadega muutus aina valjumaks. Talupoegade õigused hakkavad järjekindlalt vähenema.

2. Orduaeg Taani võimu langusest reformatsioonini.

1494—1535 — Plettenberg ordumeistriks.

XIV sajandist — saab teoorjus üldiseks.

XV „ „ Sunnimaaisuse algus.

Võitjate olukord. Maa päriselanikud olid lõpuks nii löödud, et polnud enam põhjust karta nende vastuhakkamist. Kuid hästi ei tundnud end võitjad, sakslased, siiski meie kodumaal. Süüdi selles oli kõigepealt asjaolu, et nad omavahel ei sobinud. Kuigi taanlased olid välja langenud maaisandate hulgast, oli viimaseid veel mitu. Ordu ise, Riia peapiiskop piiskoppidega ja Riia linn. Võimsaim neist kõigist oli muidugi Liivi ordu, kes püüdiski kõiki valitseda. Kuid Riia peapiiskop, kellele ordumeister kui vasall pidi truudust vanduma, ei lepinud alluva seisukorraga, samuti mitte rikas Riia linn, kelle selja taga seisis Hansa, millisesse liitu Riia kuulus. Nii tülitsevad need võimud ja kuigi domineeriv seisukoht jääb ordule, nõrgestavad need sisemised tülid tublisti orduriiki. Liivi sisemisi tülisid kasutavad kõigepealt läänimehed. Tülitsejad pooled otsivad nende kui sõjameeste poolehoidu.

XIV saj. lõpul tingivad Harju-Viru vasallid endale ordult välja uue läänioiguse, mille põhjal lääne võisid pärida ka vasalli naisjoones järeltulijad. Samasuguse õiguse tingivad endale välja XV saj. keskpaiku Liivi piiskopkondade vasallid. Läänide pärandatavuse laienemisega tõusid läänimeeste õigused; läänimehed said maa tegelikeks isandaiks ja nende võim talupoegade üle kasvas. Sisemiste tülide tõttu ei olnud Liivi orduriik küllalt tugev tagasi lööma väliseid vaenlasi. Liivimaa välisvaenlastena tuleb mainida poolakaid ja venelasi.

Teatavasti löid 1410. a. Poola ja Leedu ühendatud jõud Tannenbergi juures Saksa ordu. Et Liivi ordu oli Saksa ordu

osa, siis ei jätnud see kaotus mõju avaldamata ka Liivi ordu saatusele. Veel rohkem mõjus Saksa ordu Poola läänimaaks muutumine (1466). Liivi ordu toetaja (Saksa ordu) langus julgustas nii ordu sisemisi kui väliseid vaenlasi võitlusele orduga.

Vabanenud tatarlastest (1480) hakkasid venelased Liivimaa vaenlasteks. Üldse meelitas venelasi (Moskva riiki) Baltimere rannik, aga venelased tundsid ka kibedust Liivi ordu vastu, sest see oli toetanud leedulasi, kui Joann III kogus Moskva ümber leedulaste poolt vallutatud vene maakondi. Juba 1480. ja 1481. a. korraldasid venelased sõjaretki Liivimaale. 1492. a. ehitas Joann III Narva linnust vastu Ivan gorodi kindluse toetuspunktiks Liivimaa vallutamisel. 1494. a. sulges see Moskva suurvürst Hansa kaubakontori Novgorodis, andes seega raske hoobi Liivi linnade kaubandusele. Samal ajal alanud vene vägede koondamine Liivi piirimaile ajas väga ärevile Liivi ordu.

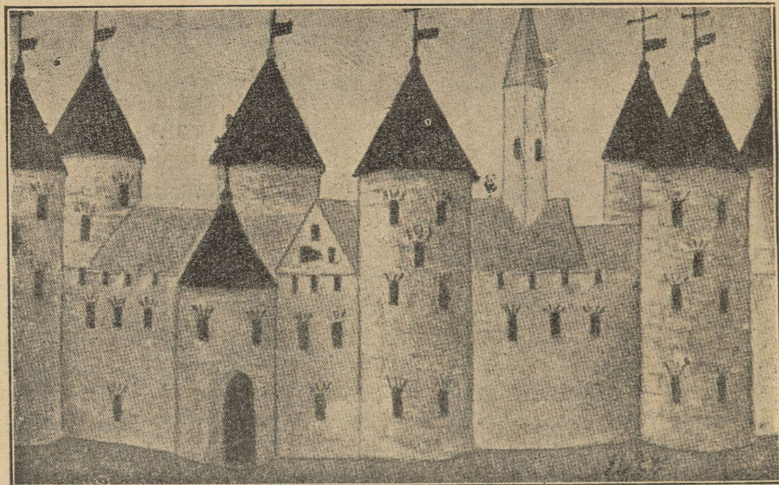
Ordumeister Plettenbergi võitlus venelastega. 1494. a. valiti ordumeisriks Wolter von Plettenberg. Sündinud Westfaalias, üles kasvanud Narvas, oli Plettenberg Liivimaa patrioot. Ta oli tark inimene ja hea väejuht. Plettenberg mõistis, et Liivi orduriigi hävitavad sisemised tülid. Kõigest hingest soovides orduriigi püsijäämist, manitses ta kõiki lõpetada tülid, hoida kokku ja päästa ühiselt ühine kodumaa. Nähes, et sõda venelastega paratamatu on, ehitas ta kindlusi ja kutsus rahvast üles makse maksma sõja kuludeks ning sõdureid andma. Mitte kindel olles oma jõule, sõlmis ta lepingu leedulastega, et sõjakorral oleks loota abi. Ka palgasõdureid tellis ta Saksa maalt.

1501. a. suvel puhkeski venelaste ja liivimaalaste vahel sõda. Seretsa jõe juures Irboska lähedal löid liivimaalased venelasi. Selle järele vallutasid liivimaalased Ostrovi linna. Kuid nakkushaiguste puhkemine sõjaväes sundis Plettenbergi tagasi tulema. Aga veel sama aasta sügisel tulid venelased Liivimaale ja rüüstasid hirmsasti Tartu piiskopkonda. Ainult suuri vaevu läks Plettenbergil korda sundida taganema venelasi.

Meeleolu oli Liivimaal väga halb. Tartu piiskop nõudis oma maade kaitsmist, aga läänimehed ja linnad ei tahtnud kanda sõjakohustusi; Harju-Viru vasallid tahtsid koguni vabandada alluvusest ordumeistrile. Ainult nii osaval diplomaadil kui Plettenberg läks korda rahustada tõrkujaid, koguda uus sõjavägi ja jätkata järgmisel aastal (1502) sõjategevust venelaste vastu. Liivimaalased vallutasid Pihkva eeslinna ja löid venelasi rängalt Smolina järve ääres. Smolina kaotus oli niivõrd mõjuv, et venelased 50 aastat katset ei teinud Liivimaale tungida.

Plettenberg oli sedakord kõrvaldanud vene hädaohu ja päästnud orduriigi kokkuvarisemisest.

Seisused ordu ajal. Sakslaste võimulesaamisega ning feodaalkorra maksmahakkamisega arenesid ka Liivimaal välja seisused, nagu me neid nägime keskajal Läänes. Ordurüütlitest ja läänimeestest tekkis aadliseisus, preestrid, piiskopid, mungad ja nunnad moodustasid vaimulikuseisuse, linnakodanikud — linnakodanikkude ehk pürgeriteseisuse ja talupojad — talupojaseisuse.

Piiskopiloss Lihulas.

Aadlikud elasid maal lossides. Nad olid endile välja tinginud palju õigusi, nagu lääni ehk mõisa pärandamisõiguse, õiguse oma saadikute kaudu osa võtta maa valitsemisest, „maapäevast“, ja talupoegi kiskusid nad ikka rohkem ja rohkem oma võimusesse. Talupoegade maksud, kohustised ja teoorjus ning sissetulekud oma mõisadest võimaldasid neile laheda elamise.

Hästikindlustatud lossides elasid ka piiskopid. Piiskopil oli oma pea- ehk toomkirik, milles ta pidulikke jumalateenistusi pidas ja preestreid õnnistas. Kirikutes pidasid jumalateenistust preestrid. Kirikuvaimulikud võtsid talupoegadelt makse, nõudsid ka muid kohustusi ja teoorjust.

Kloostreid valitsesid kloostriülemad ehk abtid. Kloostrite kasutada olid põllu- ja heinamaad, karjamaad ning metsad. Mungad ja nunnad harisid ise põldu, töötasid aias ja muus

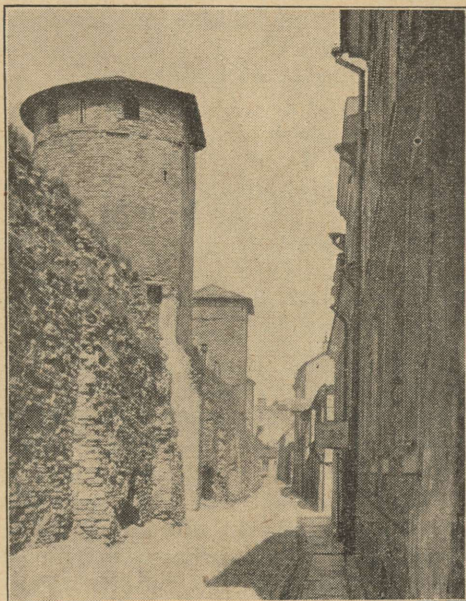
majapidamises; käsitöid tegid nad niipalju, et neid jätkus müügile saatmiseks.

Piiskoppide ja ordu kutsel tuli Saksamaalt Liivimaale käsitöölisi ja kaupmehi. Nad asusid elama suuremate losside lähedusse ja ehtasid oma elamud lossimüüri ligi, et häda korral oleks võimalik leida kaitset lossis. Kui maju oli lossi ümber rohkem kogunenud ning nendesse elama asunud juba rohkem inimesi, tekkis sellest alev või linn, mille ümber ehitati kaitsetornidega müür.

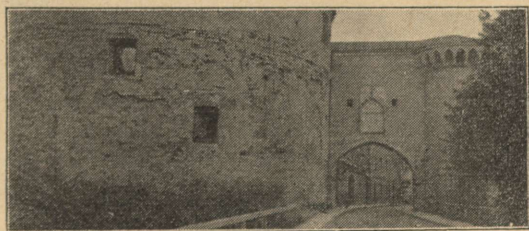
Enamik meie linnadest on tekkinud XIII sajandil: Tallinn 1219. a., Tartu 1237. a., Viljandi, Pärnu, Narva, Rakvere, Paide, Haapsalu on tekkinud sajandi keskpaiku.

Jõukam kiht linnakodanikke olid kaupmehed, nende käes oli linnavalitsemine. Linnavalitses linnapea (pürgermeister) ja raad, mille moodustasid raehärrad. Raad juhtis linna majapidamist, valvas korra järgi linnas, hoolitses hariduse ja tervishoiu eest ja mõistis kohut, mispärast raadi ka raekohtuks nimetati.

Linnakodanikud olid organiseeritud. Kaupmehed ühinesid suurgildiks, käsitöölised väikegildiks. Tööalade järgi koondusid käsitöölised ametiühingutesse ehk tsunftidesse.

Linnamüür Tallinnas.

Tallinna rannavärv.

Nagu mujal nii kuulus ka meil linna juurde maa-ala, kus linna-kodanikud kõrvaltööna harisid põldu, juur- ja aedvilju. Riial ja Tallinnal olid koguni oma mõisad.

Meie linnade elanikkonna moodustasid peamiselt sakslased. Ka eestlasi pääsis linnadesse. Tulutoovamatesse elukutsetesse sakslased neid ei lasknud, kuid nad nägid neid meelsasti liht-töödel, nagu mustatöölistena, voorimeestena, kandjatena, lihu-nikkudena jne.

Maapäriselanikkude rõhuv enamus moodustas talu-poja seisuse. Kuna teised seisused oma seisukorda järk-järgult parandasid ja paremale tulevikule vastu läksid, kaotasid talupojad mida edasi seda rohkem oma õigustest, sattudes lõpuks mõisnikkude omavoli alla.

Talupojad orduajal. Teatavasti leppisid maavallutajad algul väiksemate nõudmistega allaheidetute suhtes. See tuli sellest, et algul vasallidel mõisamajapidamist ei olnud; nad leppisid vaid maksude ja kohustuste nõudmisega. Mitmed vasallid ei elanudki oma läänis, nad tulid sinna vaid makse vastu võtma (samuti ordu) ja siis oli küllalt mõnest aidast või küünist, kuhu loonumaksud koguti. Nii polnud talupoegadel algul ka mõisa-hoonete püstitamise ränka kohustust. Kuid Taani kuninga vasallid andusid juba XIII saj. teisel poolel mõisamajapidamisele. Siis hakkasid nad ka teorjust nõudma. Esimene teorjust mainiv dokument on säilinud a. 1272. XIV saj. saab mõisamaja-pidamine üldiseks nähteks ja vasallid asuvad ühtlasi mõisa-maade suurendamisele. Seda põhjustas välisvilja nõudmine Lääne-Euroopa turgudel. Meie mõisnikud hakkavad vilja eks-portöörideks. Peamiselt saatsid nad välismaale rukist ja kaera, hiljem ka lina. Nii pea kui mõisamajapidamisest tulu tunti, asuti mõisapõldude laiendamisele. Selleks kasutati igasuguseid abinõusid. Hariti üles uudismaad, lõigati lihtsalt tükid talu-maade küljest ja ühendati mõisaga, kasutati pärandusõigust, seletades seda nii, et talu läheb mõisnikule kui puudub mees-soost pärija või kui see on kaugelt sugulane. Võeti talupojalt maa võlakohustuste vastu. Talupojad sattusid võlgadesse väga kergesti mitte ainult korduvate viljaikaldusaastate tõttu, vaid peamiselt laastavate sõdade tõttu, mis ei tahtnud lõppeda meie kodumaal. Ainukeseks võlausaldajaks oli mõisnik, kes talupoja maksujõuetust ära ruttas kasutama tema talu ülevõtmisega mõisamaa alla. Teame, et eestlased sageli vastu hakkasid; mässu ajal mahatapetute maad tehti jälle mõisamaaks. Oli vasalle, kes lihtsalt talupoegi minema kihutasid kodudest ja nende maad omandasid. Et maaisandad (ordu, peapiiskop) omavahel tülitseksid, otsiti vasallide poolehoidu ega karistatud neid ka julmimate tegude eest.

Mida ahnemaks muutusid vasallid, seda suuremaks tõusid talupoegadelt nõuetavad maksud ja kohustused. XV saj. nõuti juba adramaa pealt üheksa vakka teravilja ja kohati ka rohkem. Sellele maksule seltsis nn. väike kümnis, mida nõuti koduloomadelt, lindudelt, aedviljalt, villalt, lõngalt jne. Vasallide mõisamajapidamisele asumisega suurenesid vedude, ehituste ja muud kohustused ning tõusis suurelt teoorjus. A. 1500 ümber sai juba üldiseks nähteks, et talu pidi teolise välja saatma igal nädala tööpäeval. Tavalisele teole seltsis veel korra-

Suitsutare Läänemaal.

tegu, mida talud käisid korda mööda sooritamas, nagu öövalve, karjatalitus jne. Hooaja tööde puhul hakkas mõisa korraldama talguid, ka nendest osavõtt tehti talupoegadele sunduslikuks.

Nii muutus aegamööda talupoegade seisukord õige raskeks. Raskem seal, kus isand oli nõudlikum ja julmim, natuke kergem seal, kus mõisnik tagasihoidlikum oli oma nõudmistes. Inimene otsib ikka paremat. On täiesti loomulik, et talupojad nende mõisnikkude juurest, kes neid üleliia koormasid maksudega ning teoga, lahkusid ja teiste juurde läksid, kes nõudsid vähem, ehk linna asusid. Võlgadesse sattunud talupojad lahkusid õieti meelsasti, et vabaneda võlakohustustest. Kuid talupoja lahkumisega kaotas mõisnik maksud ja tegu. Sellepärast tõstsid talupoegadest ilmajäänud mõisnikud protesti ja XV saj. keskpaiku kuulutas maapäev rea määrustega talupojad sunnimaiseks. See tähendas, talupoeg ei tohtinud lahkuda ja kui ta siiki lahkus, olid teised kohustatud põgenenud talupoega tema endisele omanikule tagasi andma. Nüüd jäi talupoegadele üle ainus põgenemiskoht, välismaale. Ja need, kes üle piiri pääsesid, lahkusid kas Soome, Rootsi, Leedusse või Venesse. Nii sundis eluraskus meie esivanemaid alates XV sajandist välja rändama. Ka linnadesse põgenesid mõned, sest meiegi

kodumaal maksis põhimõte, kui talupoeg oli üle aasta end varjata saanud linnas, jäi ta vabaks.

Kohtumõistjaks talupoegade üle olid foogt ja vasall talupoegadest kohtunikude kaasistumisel. Kuid arvatavasti jäi otsustamisel siingi foogti ja mõisniku sõna peale. Kas talupoegi ka orduajal juba müüdi ja osteti, on vaieldav küsimus.

Mis puutub *maarahva*, nagu sakslased nimetasid eestlasi, enda koosseisu, siis oli ka see vahepeal muutunud. Vana-aegne, keda võitjad algul olid austanud suuremate maatükkidega, polnud kedagi järel; kadusid ka orjad, sest orjapidamine ei sobinud kristliku maailmavaatega. *Maarahvas jagus nüüd adramaapidajaks ja maataameesteks*, viimased olid kas talusulased või vabadikud.

Kaubandus. Maal produtseeriti teravilja ja lina välja-veoks. Ka loomanahku on meilt välja veetud. Sisse veeti kaubaartikleid, mida laiemad rahvahulgad vajasisid, nagu soola, heeringaid, riiet.

Teatavasti asus meie kodumaa suurte keskaegsete kaubateede ääres. Orduajal kasutasid neid kaubateid Hansa linnad, kaubeldes Ida-Euroopaga, peamiselt Novgorodi ja Soomega. Meie kodumaa linnad ise astusid Hansa liitu (Tallinn, Tartu, Pärnu) ja tingisid endile välja mitmesuguseid soodustusi. Nende huvides keelas Hansa saksa kaupmeestele ära kaubasoõidu Neva kaudu Novgorodisse. Kaupmehed pidid kaubad tooma kas Riia, Pärnu või Tallinna sadamatesse, kust need siis edasi toimetati, kas Väina ja Lovati jõge mööda või teisi meie kodumaa jõgesid, nagu Narva-, Pärnu- ja Emajõe ning Peipsi järve ja maanteid kasutades. Nii osutus meie kodumaa kaupade läbiveomaaks, mis meie linnadele oli suureks kasuks ja mille tõttu meie linnad ka kiiresti kasvasid. Kuigi kaubandus seisis sakslaste käes, said eestlasedki sellest teatavat kasu, näiteks tööd transporteerimisel.

Meie linnadest võttis eriti elavalt osa transiitkaubandusest Tallinn. Temas asus Hansa soola laokoht. Sool kaaluti siin kottidesse ja saadeti siis kas Venemaale, või Soome või kodumaa teistesse linnadesse. Kaubanduslikus läbikäimises Venemaaga oli suur tähtsus Narva linnal. Venemaalt läände saadetavad tähtsamad kaubaartiklid olid karusnahad, mesi ja vaha.

Kui 1494. a. Joann III sulges Hansa kaubakontori Novgorodis, oli see suureks löögiks ka meie linnadele. Samuti oli raskeks löögiks meie kaubandusele Hansa langus.

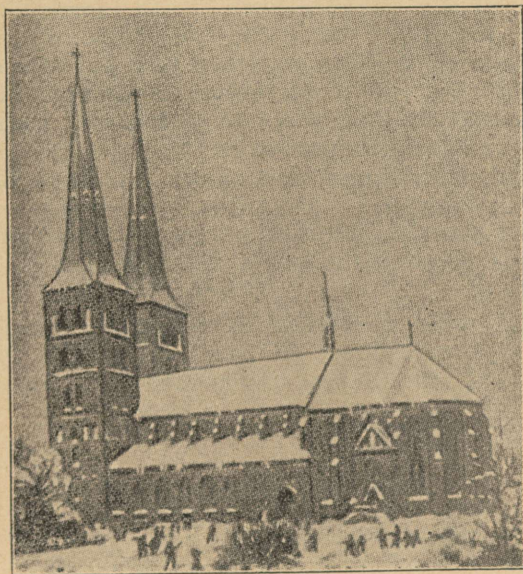
Vaimuelu. Sakslased tulid meile ristiusutoojatena. Eestlased ei tahtnud seda usku, sest usu toojaiks olid võõrad, kes ähvardasid röövida vabaduse. Kui lõpuks eestlased olid sun-

nitud alistuma võõrastele ja end ristida lasksid, jäid nad edasi ükskõikseks uue usu vastu. Salaja teenisid nad edasi oma jumalaid ja täitsid oma usu kombeid. Ristiusutoojad ise ei hoo-

Järva-Jaani kirik.

litsenud selle eest, et usu sisu saaks arusaadavaks rahvale. Ristimist toimetati pühitsetud vee piserdamisega, mis ristitule midagi ei ütelnud. Kui tekkisid kirikud, siis olid küll rahvale kogu päev avatud kirikuksed, kuid ladinakeelne jumalateenis-

Toomkirik Tartus.

tus jäi arusaamatuks meie rahvale. Katoliku kiriku lühike jutlus kanti preestri poolt ette küll „maa keeles“, aga nii halvas eesti keeles, et ka seda ei mõistatud. Alles XV saj. lõpul hakkas asi paranema. Kirikutegelaste keskel leidus isikuid, kes hakkasid preestritelt nõudma keeleoskust ning kiriklikkude ametitalituste tasuta täitmist, mis hakkas rahvas äratama usaldust kiriku ja vaimulikkude vastu. Ka aitas ristiusu lähemale toomiseks rahvale samal ajal kaasa frantsisklaste ja dominiiklaste tegevus Liivimaal. Orduaja lõpuks on eestlased juba harjunud uue usuga, sellest ajast võib pidada ristiusku läbilöönuks.

Eestlaste raske elujärg ei jätnud neile aega vaimu arendamiseks. Nende endine heatahtlik ja lugupidav suhtumine loodusesse asendus umbusaldusega. Igal pool hakati nägema pahu vaime, kodukäijaid, nõidu, kes inimesele ainult halba teevad, teda taga kiusavad. Hariduse andmise eest rahvale ülemused ei hoolitsenud. Rahval endal polnud kuskilt midagi juurde õppida. Sellepärast elati täielikus vaimupimeduses.

Eestlased ise pidid leppima eluga rehetoas, sest polnud jõudu ehitada eluruumi rehetoa otsanagu enne. Puudus sageli ka laut ja loomad pidid asuma suvel lageda taeva all koplis ja talvel rehe all. Aga isandatele ehtasid nad välismaa meistrite juhatusel suuri ehitisi, millede kunstiväärtus on säilinud tänapäevani. Nimetame kõigepealt uhkeid gooti ja romaani stiilis ehitatud kirikuid, millistest mitmed on pärit juba XIII saj. (Tallinna toomkirik, Oleviste kirik, Tartu toomkirik), kuigi hiljem ümber ehitatud. Kirikutes leiduvad kunstiväärtusega nikerdatud altarid, millest paremad ehk on küll sissetoodud, kuid kindlasti on mõned ka kohapeal tehtud. Kirikutes on säilinud seinamaalid ning maalitud tiibaltarid, millest mõni on kõrge kunstilise väärtusega, nagu Surmatantsu pildiga altar Niguliste kirikus Tallinnas. Isandatele ehitati lossid ja uhked härrasmajad mõisadesse. Ehitati ka ühiskondlikke maju, jäljedes Läänes maksvaid ehitusviise. Neist on säilinud vaid Tallinnas raekoda, gooti stiilis ehitis, hiljem juurde ehitatud renessansstiili torniga.

Haridust meie sakslased ei hinnanud. Leidusid vaid mõned koolid toomkirikute ja kloostrite juures. Neiski koolides õpetati vaid ladina keelt, usuõpetust ja kirikulaulu.

Küsimusi kordamiseks :

1. Millist aega nimetatakse orduajaks?
2. Millal ühinesid Saksa ja Mõõgavendade ordu?
3. Mis tegi ordu Taani kuninga maadega?

4. Milles seisis Stenby leping?
 5. Milliste vaenlastega oli tegemist orduriigil?
 6. Millega lõppes katoliiklaste tung itta?
 7. Millega lõppesid eestlaste esimesed mässukatsed orduajal?
 8. Milline kord hakkas maksma Liivimaal orduajal?
 9. Nimetage jüriöö mässu põhjusi!
 10. Kuidas likvideeriti see mäss?
 11. Miks ebaõnnestus see vabastuskatse?
 12. Nimetage mässu tagajärgi!
 13. Millele püüdis ordu kogu aeg Liivimaal?
 14. Kes olid tema tugevamad vastased?
 15. Mis tähtsus oli ordu ja peapiiskopivahelistel tülidel orduriigi ja maapäriselanikkude seisukohalt?
 16. Milliste asjaolude tõttu hakkas orduajal halvenema talupoegade seisukord?
 17. Millal hakati teoorjust nõudma?
 18. Millal tekkis sunnimaisus?
 19. Kuidas elasid samal ajal aadlikud?
 20. Kuidas elasid linnakodanikud?
 21. Nimetage meie tähtsamaid linnu?
 22. Millist osa mängisid nad Läänemere kaubanduses?
 23. Nimetage keskaegseid kunstimälestisi meie kodumaal!
 24. Millises seisukorras oli haridus meie kodumaal?
-

Sisukord:

A. Üldine ajalugu.

Lk.

I. Rahvaste rändamiste ajastu.

5—17

Üleminek vanaajast keskaega. „Uue asukoha otsimisel“. Germaanlaste kodu, tarbeasjad, tööjaotus, ühiskondlik korraldus. „Germaanlaste usk“. Germaanlaste suguharud. Idagermaanlaste riigid. Hunni riik. Itaalia rahvaste rändamiste ajal. Tähtsamad läänegermaanlaste riigid. Katoliku kiriku tõus. Kloostrid. Ida-Rooma rahvaste rändamiste ajal. Bütsants. „Bütsantsi kojaelust.“

II. Araablased.

18—26

Vana-Araabia. Muhamed ja islam. Muhamedi kogudus ja Araabia riik. Araabia tööstus ja kaubandus, põllundus ja aiandus. Araablaste haridus.

III. Slaavlased.

27—34

Slaavlased. Venelased. Vene riigi algus. Kiievi langus ja uued riigid. Novgorod. Venelaste vaenlased. „Tatarlased“. „Khaani juures“.

IV. Frangi riik.

35—43

Esimesed kuningad ja majordoomused. Karl Suur ja tema sõjad. Sõjavägi. Mõisapidamine Frangi riigis. „Mõisade seadus“. Riigi korraldus. Haridusjärg Frangi riigis.

V. Feodalism.

43—54

Feodalismi tekkimine. Senjööri ja vasalli vahekord. Rüütliid. „Üks rüütli loss“. „Turniir“. Rahva elujärg feodalismi ajal. „Külaskäik Püha Galleni kloostrisse“.

VI. Saksa rahvuse Püha Rooma riik ja katoliku kirik.

Lk.

55—65

Otto Suur. Saksa rahvuse Püha Rooma riik. Clugny liikumine. Keisri ja paavsti vaheline võitlus. Friedrich Hohenstaufen. Paavst Innocentius III. „Õigusemõistmine Hohenstaufenite ajal“.

VII. Linnad keskajal.

65—74

Käsitöö edenemine. Linnade tekkimine. Linna elu. Linnade tähtsus. Linna valitsemine. Linna turg. Käsitöölised. „Õpipoise elust“. „Vastuvõtt metstriks“. Linnade püüded iseseisvusele.

VIII. Ristisõjad.

75—86

Ristisõdade põhjusi. Bütsants ristisõdade algul. Esimene ristisõda. „Jeruusalemma vallutamine“. Vaimulikud ordud. Järgmised ristisõjad. „Laste ristisõda“. Ristisõdade tähtsus. Bütsantsi riigi lõpp.

IX. Rahvusriikide tekkimine.

86—108

Rahvusriikide ja seisusliku riigi kujunemine Lääne-Euroopas. Inglise kuningad. Magna charta. Edwardid ja Inglise parlament. Rahvusriigi tekkimine Prantsusmaal. Prantsusmaa muutub seisuslikuks riigiks. „Prantsuse talupoegade mäss“. Rahutused Inglismaal. 100-aastase sõja lõpp. Prantsusmaa pärast 100-a. sõda. Inglismaa pärast 100-a. sõda. Keisrivaimu langemine Saksamaal. Linnade liidud. Hansa. Skandinaavia riigid. Moskva riik. Moskva tähtsamad suurvürstid. Leedulased ja Poola-Leedu union.

X. Vaimuelu keskajal Lääne-Euroopas.

108—121

Keskaja ilmavaade. Vabameelsus ja katoliku kirik. Mungaordud. Ilmlikud koolid. Teadused. Näitekunst. Kirjandus. Kunst. Seltskondlik elu.

B. Eesti ajalugu.

Eesti ajaloo aine, allikad ja liigitus.

122

I. Eelajalooline aeg.

123—149

1. Kiviajast noorema rauaajani.

Kiviaeg. Pronksiaeg. Rauaeg. Eestlaste algkodu. Uurali rahva jagunemine.

Suhted naabritega Rahva töö, Käsitöö ja kaubandus. Elamud. Rõivastus. Toidud. Perekonnaelu. Matusekombeid, Ühiskondlik korraldus. Maakaitse. Sõjapidamisviisid Usk.

II. Eestlaste vabadusvõitlus.

149—172

1. Ristiusu tulek Liivisse ja Lätisse.

Allikaid. Sakslaste tung itta Rahulik misjonitöö. Piiskop Berthold. Piiskop Albert. Mõõgavendade ordu. Kirikute ja kloostrite rajamine. Liivlaste ja lätlaste lõplik allaheitmine.

2. Eestlaste vabadusvõitlus 1208—1218.

Vabadusvõitluse algus. Ümera lahing. Vastastikused retked. Viljandi esimene piiramine. Eestlaste pealetung. Vaherahu. Lembitu kolme maleva sõjaretk. Madisepäeva ehk Paala lahing.

3. Eestlaste vabadusvõitlus 1218—1227.

Taanlased koos sakslastega Eestit vallutamas. Rootslaste retk. Eestlaste üldine vastuhakkamine. Viljandi ja Tartu langemine. Saarlaste alistamine.

4. Hõimrahvaste vabadusvõitlustest.

Soomlased. Permi ja volga soomlased. Ungarlased. Võitlus türklastega.

III. Orduaeg.

172—187

1. Orduaeg Taani võimu languseni.

Orduaeg. Stenby leping. Sõjad venelaste ja leedulastega. Rahutused Liivimaal. Feodaalkorra kujunemine. Jüriöö mäss. Mässu tagajärgi.

2. Orduaeg Taani võimu langusest reformatsioonini

Võitjate olukord. Ordumeister Plettenbergi võitlus venelastega. Seisused orduajal. Talupojad orduajal. Kaubandus. Vaimuelu.

Feodalismi põhijärged.

Trükivigu.

	Trükitud:	Peab olema:
Lhk. 5, keskel	(325)	375
„ 7, all	avastavad	avastatud
„ 27, „	nimetaaid	nimetasid
„ 38, keskel	Ronmas	Roomas
„ 133, all	,	;
„ 133, „	olnud palju	olnud raha palju
„ 138, ülal	„tõmjamise“	„tõmbamise“
„ 139, „	sestühis talu	sest ühistalu
„ 143, „	kaitsesõjasl	kaitsesõjast
„ 155, pealkiri	relvad	retked
„ 158, all	vallutdda	vallutada
„ 160, pealkiri	III.	3.

Lhk. 149 on vahele jäänud küsimused.